

Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

На правах рукопису

ЯКИМОВА ІРИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 930:902-055.2](477)"18/19"

**ФЕНОМЕН ГЕНДЕРНОЇ АРХЕОЛОГІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ НА
ЗЛАМІ ЕПОХ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – 1930-ТІ РР.)**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство

та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник
доктор історичних наук, професор
КОВАЛЬОВА Ірина Федорівна

Дніпро – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1 Історіографія	10
1.2 Джерельна база дослідження	44
1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження	57
РОЗДІЛ 2 «ЖІНОЧИЙ ДИСКУРС» В АРХЕОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ –30-ТІ РР. ХХ СТ.)	66
2.1 Українська археологія другої половини ХІХ – 30-х рр. ХХ ст.	66
2.2 Жінка-археолог: діагностика соціокультурного середовища	81
2.3 Археологічна освіта в 1850-х – 1930-х в контексті жіночого дискурсу	91
РОЗДІЛ 3 ЖІНКА-АРХЕОЛОГ: ПОЯВА НОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	106
3.1 «Створення власної ніші»: жінки-археологи першої генерації (1850 – 1890-ті рр.)	106
3.2 «Експедиційні леді»: друга генерація жінок-археологів (1900 – 1930-ті рр.)	122
3.3 Конструювання жінками-археологами нової професійної ідентичності	146
ВИСНОВКИ	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	163
ДОДАТКИ	208

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АЗ – Археологічний з'їзд

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

ВАК – Вчена архівна комісія

ВЖК – Вищі жіночі курси

ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ВУКОПМіС – Всеукраїнський комітет охорони пам'ятників мистецтва і старовини

ДАК – Державний архів м. Києва

ДНІМ – Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького

ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України

ІАК – Імператорська археологічна комісія

ІНО – Інститут народної освіти

ІР НБУВ – Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України

КАІ – Київський археологічний інститут

КВЖК – Київські вищі жіночі курси

МАТ – Московське археологічне товариство

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

ОТІС – Одеське товариство історії та старожитностей

РАТ – Російське Археологічне товариство

УАН – Українська академія наук

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасній історичній науці відбувається переосмислення традиційних напрямів дослідження, визначаються нові сфери наукових інтересів, розробляються нові концепції. Ці процеси протікають на тлі розвитку міждисциплінарності, використання методів інших соціальних наук (соціології, психології), виникнення інтересу до вивчення мікроісторії, появи нових історичних субдисциплін, одна з яких – історія жінок. Її об'єктом стала жінка, а предметом досліджень – жіночий досвід, жіночі соціальні практики, жіноче буття, сфери і канали впливу у системі соціальної та культурної дійсності. Саме історія жінок стала джерелом і створила теоретичну базу для виникнення гендерних досліджень, які постали як новий напрям наукової діяльності на початку 1970-х рр. Предметом гендерних досліджень є вивчення та наукове осмислення місця і ролі чоловіків та жінок у суспільстві, їхніх відносин та статусу, соціального життя і життєвого досвіду у змінних історичних умовах соціального буття певної епохи. Гендерний підхід до досліджень передбачає врахування багатоваріативного впливу фактору статі, а стать як категорія складається з двох компонентів: статі біологічної (sex) і статі соціальної (gender). Оскільки гендерні дослідження передбачають вивчення чоловіків і жінок, що саме по собі не виключає їх окремого вивчення один від одного, гендерна історія – це історія взаємовідносин і взаємодій чоловіків та жінок.

З гендерною проблематикою пов'язана і суспільно-громадська актуальність обраної теми. Хоча сучасний стан розвитку гендерних відносин в українському суспільстві характеризується суттєвими змінами у їх системі, однак все ще існує необхідність у подоланні прихованої дискримінації за статевою (гендерною) ознакою. Існування останньої засвідчує знайомство зі змістом ряду сучасних міжнародних і державних законодавчих документів. Так, принципи гендерної рівності було закріплено в Загальній декларації прав людини (1948 р.), Конвенції «Про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок»,

ухваленій 22-ю сесією ГА ООН (1967 р.), та ін. Україна взяла на себе зобов'язання досягнути гендерної рівності, гарантувати гендерне забезпечення розвитку, прогресу і справедливості, що становить третю за значенням з восьми цілей розвитку суспільства третього тисячоліття, затверджених ООН. Зокрема, гарантовано здійснювати політику включення жінок до всіх процесів сучасного суспільства: залучати до розробки і прийняття економічних, політичних, соціальних та правових рішень, підвищувати роль жінки в національному, культурному, соціально-економічному, духовному розвитку суспільства та процесі державотворення [297].

8 жовтня 2005 р. був підписаний Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок», яким передбачено забезпечити їхні рівні можливості у різних сферах життєдіяльності [274].

Вищерозглянуті документи свідчать, що Україна визнає факт існування гендерної асиметрії і бере на себе відповідні зобов'язання по її ліквідації. В зв'язку з цим останнім часом суспільство висуває принципово нові вимоги до системи освіти за принципом «гендерна освіта – гендерна рівність», в тому числі до науковців, з приводу створення наукової теоретичної та методологічної бази.

Враховуючи дані тенденції, в рамках гендерної проблематики однією з пріоритетних тем дослідження серед науковців стає «жінка в науці», яка торкається питання входження жінки до такої чоловічо-домінантної сфери діяльності, як наука. Значну увагу дослідники у своїх працях приділили саме ролі жінки в історичній науці. Фундаментальними з цієї теми вважаються роботи сучасних дослідниць Д. О. Андросової-Байди та Н. Л. Пушкарьової. Звернення до діяльності жінок-істориків дало можливість показати їх внесок у науку, боротьбу за визнання у науковому співтоваристві.

Починаючи з 1980-х рр. в рамках означеної теми дослідники почали розробляти інший її напрям, зокрема роль жінки в археологічній науці. Тема «жінка в археології» стає пріоритетною в дослідженнях англо-американських та західноєвропейських дослідників: у наш час, із входженням гендерної теорії до

сучасної гуманітаристики, вона становить складову досліджень в межах gender archaeology. П. Паттерсон зазначає, що «історії з археології, які дійшли до нас, вузько професійні, як правило, це розповіді про пригоди чоловіків та їх ідеї» [див. 409, с. 12], що потребувало від науковців відтворити історію входження жінок в археологічну науку. Завдяки працям В. Бек, Ч. Клаассен, М. Діас-Ендрю, Л. Морріс та інших англо-американська та західноєвропейська археологія поповнилася іменами багатьох жінок-археологів. Дослідниці намагалися продемонструвати на прикладі біографій жінок-археологів значення вищої археологічної освіти для жінок, важливість її отримання, а також довести, що, незважаючи на всі перешкоди і дискримінацію як у суспільстві, так і в науковому співтоваристві, досягнення жінок-археологів у розвитку археологічної науки досить значні.

Враховуючи сучасні дослідницькі тенденції, в рамках здійсненого дисертаційного дослідження вперше піднімається питання щодо ролі жінки в українській археології другої половини XIX – 30-х рр. XX ст. Під українською археологією ми будемо розуміти вивчення й осмислення археологічних пам'яток у межах сучасних кордонів нашої країни. Дослідження з цієї теми в історичній науці України вкрай нечисленні та представлені у переважній більшості працями, які присвячені біографіям окремих жінок-археологів. Слід відзначити, що праці узагальнюючого характеру з питання ролі жінки в українській археології фактично відсутні, чим і обумовлюється актуальність теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з науково-дослідницькою темою кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара «Проблеми історії історичного пізнання у науковому та дидактичному вимірах» (державний реєстраційний номер 0113U003551).

Об'єкт дослідження: дисциплінарне та професійне становлення української археологічної науки другої половини XIX – 30-х рр. XX ст.

Предмет дослідження: місце і роль жінки в українському археологічному товаристві другої половини XIX – 30-х рр. XX ст.

Мета дослідження полягає у реконструкції процесу інтеграції жінок до системи археологічних практик шляхом соціалізації та професіоналізації їх як науковців-археологів.

Відповідно до поставленої мети розв'язуються такі дослідницькі **завдання:**

- визначити стан історіографічної розробки теми, дослідити джерельну базу;
- окреслити понятійний апарат та теоретико-методологічні засади дослідження;
- оцінити стан і рівень розвитку української археологічної науки в хронологічних межах другої половини XIX – 30-х рр. XX ст.;
- висвітлити коло факторів, які зробили можливим прихід жінок до української археології;
- визначити вплив вищої археологічної освіти на процес професійної соціалізації жіноцтва;
- реконструювати життєві та творчі шляхи представниць археологічної науки, простежити коло їх наукових інтересів;
- виокремити основні етапи процесу професіоналізації жінки в археології.

Територіальні межі дослідження визначаються географією археологічних розшуків, здійснених жінками-археологами на українських землях, що входили до складу Російської імперії, а згодом – Радянського Союзу.

Хронологічні межі охоплюють період другої половини XIX – 30-х рр. XX ст. Обрання нижньої межі обумовлене початком процесу становлення української археологічної науки як самостійної галузі знань із власним предметним полем та методологічними засадами.

Верхню межу – 1930-ті рр. – обрано із погляду на загальну кризу української гуманітаристики, зумовлену спланованими тоталітарно-партійним режимом репресіями, внаслідок котрих було трансформовано та перервано діяльність більшості наукових установ України.

Методологія дослідження. Теоретико-методологічним проблемам дисертації присвячено окремий підрозділ. В основі теоретико-методологічної бази лежить міждисциплінарний підхід. Його сутність полягає у використанні методів та підходів соціогуманітарних дисциплін: психології особистості, гендерних студій та ін. Зокрема, з психології особистості було використано класифікацію факторів, що впливають на вибір жінкою професії, Н. Бец і Л. Фіцджеральд, в рамках гендерного підходу – теорію статусів професійної ідентичності Дж. Марсії. В основу дослідження покладено принципи об'єктивності та історизму. У роботі застосовано сукупність загальнонаукових (аналіз та синтез), загальноісторичних (порівняльно-історичний, історико-генетичний) та спеціально-історичних (періодизацій, проблемно-хронологічний, біографічний) методів.

Наукова новизна дослідження зумовлена розробкою теми, яка ще не була предметом спеціального дослідження. Вперше із залученням репрезентативного комплексу джерел з історіографії, археології, гендерної історії, бібліографістики реконструйовано та доповнено наукові біографії жінок-археологів, як аматорів, так і науковців. На основі критичного розгляду встановлено ступінь наукової розробки наявних біографій жінок-археологів, окреслено коло питань, які потребують поглибленого вивчення. На базі аналізу історіографічних джерел складено іменні бібліографічні огляди. Доповнено відомості стосовно відкриттів, завдяки чому визначено внесок жіноцтва у дослідження археологічних пам'яток України. Запропоновано моделі входження жінок до наукового кола археологічної науки України зазначеного хронологічного періоду. Здійснено загальний огляд шляхів здобуття жінками вищої археологічної освіти; визначено специфіку та закономірності становлення професійної кар'єри жінки-археолога у XIX – XX ст. Впроваджено

до наукового обігу нові архівні матеріали (листування В. Є. Козловської, особистий фонд М. І. Вязьмітіної, польовий щоденник Ю. Ф. Абази та ін.).

Практичне значення роботи полягає у тому, що висновки, які робляться у дисертаційному дослідженні, і фактологічний матеріал можуть бути використані в узагальнюючих дослідженнях з історіографії, історії археологічної думки, історії вищої жіночої освіти. Біоісторіографічні розшуки можуть бути використані в енциклопедичних та довідкових виданнях.

Особистий внесок автора полягає у постановці проблеми дисертації, цілісній розробці усіх її складових, проведенні обґрунтування та узагальнень дослідження.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були представлені у вигляді доповідей та повідомлень на наукових конференціях: Каразінські читання: 67-а міжнародна наукова конференція (Харків, 25 квітня 2014 р.); Перші Наддніпрянські наукові читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології для студентів, аспірантів та молодих учених (Дніпропетровськ, 11 квітня 2014 р.); Каразінські читання: 68-а міжнародна наукова конференція (Харків, 24 квітня 2015 р.); III міжнародна конференція «Історія археології: міжособистісні та інституціональні комунікації» (Львів, 15–16 жовтня 2015 р.); XI міжнародна наукова конференція студентів та молодих вчених «Наука та освіта – 2016» (м. Алмати, Казахстан, 16 квітня 2016 р.).

Публікації. Основні положення та матеріали дисертації були викладені у 6 статтях, з яких 4 опубліковано в наукових фахових виданнях України та 1 – у закордонному періодичному спеціалізованому виданні.

Структура дисертації відповідає меті та завданням дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (441 позицій), а також додатків (6). Загальний обсяг дисертації становить 257 сторінок, з них 162 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

1.1 Історіографія

Історіографія досліджуваної теми досить широка, а також методологічно та тематично різноманітна, що пов'язано з багатоаспектністю проблематики, яка розглядається в історико-археологічній та соціо-гуманітарній площинах. Достатньо складним є питання стосовно обрання принципів систематизації матеріалу:

а) хронологічного – використаного у більшості сучасних періодизацій історіографії археологічного знання;

б) за історіями ідей – так званими «інтелектуальними історіями» або науковими школами, за Л. С. Клейном [284, с. 11];

в) за ключовими поняттями наукознавства, котрі знайшли відображення в теорії наукових революцій (епістеми та парадигми в працях американських дослідників Томаса Куна та Марка Вартофського);

г) за територіальним принципом: «вітчизняна – зарубіжна», «західноєвропейська – американська», котрий, на наш погляд, є рудиментом минулого, оскільки наука завжди інтернаціональна;

д) за критерієм значимості, тобто найбільшого внеску того чи іншого автора, незалежно від місця проживання й мови написання.

Нами було використано критерій значимості в межах проблемно-тематичного підходу, за яким наявний історіографічний масив поділений на три групи:

а) узагальнюючі праці з історії археологічної думки та історіографії археології;

б) дослідження біографічного характеру, присвячені постатям жінок-археологів;

в) теоретико-методологічні праці з гендерної історії та гендерної

археології.

Першу групу складають узагальнюючі праці, що містять варіанти періодизацій та концептуальних характеристик, і фіксують певні етапи та рівні осмислення археологічних досліджень в Україні. Також до неї належать праці з історії вищої жіночої освіти, зокрема археологічної.

Перші спроби створення історіографічних узагальнень у галузі археології з'являються наприкінці XIX ст. в південних межах колишньої Російської імперії (Україна). Професор Новоросійського університету В. Н. Юргевич у 1886 р. опублікував «Короткий нарис» («Краткий очерк») [391] діяльності Одеського товариства історії і старожитностей (далі – ОТИС), а в 1889 р. – монографію «Історичний нарис п'ятидесятиріччя діяльності Імператорського Одеського Товариства історії і старожитностей» («Исторический очерк пятидесятилетия деятельности Императорского Одесского Общества истории и древностей») [390]. В останній розглядається в організаційному і методичному зрізах діяльність таких видатних організаторів археологічної науки, як І. А. Стемпковський, І. П. Бларамберг, О. І. Льовшин, завдяки котрим саме на півдні України склався найбільш розвинений напрямок археологічної науки того часу – класична археологія.

У 1890 р. побачила світ «Історична записка про діяльність Московського археологічного товариства за перші 25 років його існування» («Историческая записка о деятельности Московского археологического общества за первые 25 лет его существования») [240]. Її автор – почесний член МАТ, відомий етнограф, фольклорист і археолог, професор Московського університету Д. М. Анучин. Створення Товариства розглядалося ним як об'єднання прогресивних наукових сил для розвитку окремих розділів історії, переважно первісної та слов'янської епох. Для нашого дослідження особливе значення мають фактологічні матеріали стосовно діяльності голови Товариства, Парасковії Сергіївни Уварової, визнаної першою жінкою-археологом Російської імперії.

Інше, ювілейне, видання під назвою «Історія Імператорського руського

археологічного товариства за перше п'ятдесятиріччя його існування. 1846–1896» («История Императорского русского археологического общества за первое пятидесятилетие его существования. 1846–1896») [259] вийшло у 1900 р. Його автором був М. І. Веселовський – видатний археолог, автор лекційних курсів з археології та «Біографічного словника» («Биографического словаря») професорів та викладачів Петербурзького університету. Робота цікава тим, що має значення програмного документа, в якому окреслено завдання подальшого розвитку археології. Окрім того, у праці подано текст Статуту Московського археологічного товариства. Оцінку цих робіт знаходимо у відомого історіографа археології Г. С. Лебедева: «М. І. Веселовський (1848–1918 рр.) у Петербурзі, П. С. Уварова (1840–1923 рр.) і Д. М. Анучин (1843–1925 рр.) в Москві були представниками покоління дослідників, діяльність яких склала основний зміст «постуварівського періоду розвитку вітчизняної археології» [301, с. 240].

Наступна за часом історіографічна праця – двохтомне «Введення в археологію» («Введение в археологию») – з'являється на зламі двох епох – у 1923 р. Його автором був лідер російської античної історико-археологічної школи академік С. О. Жебелев [273]. У праці висвітлюється розвиток археології в Європі, Росії і частково в Північній Америці. Дослідник запропонував чіткий поділ світової археології на періоди: художньо-артистичний (XV–XVI ст.), антикварний (XVII ст.) і власне науковий (кінець XVIII–XIX ст.). Також С. О. Жебелев відзначає і деякі хронологічні рубежі у розвитку археологічної науки в Росії, головним з яких для нього є 1870-ті роки. Саме з цього часу «починається у нас розквіт наукової археологічної літератури» – в першу чергу в області класичної, а також візантійської та руської археології [273, с. 137]. Вивчення археологічних пам'яток півдня Росії гальмувалося, на думку автора, недостатньою розробкою пов'язаних з ними питань історичної географії та топографії стародавніх поселень Причорномор'я. Однак в 1870-х рр. у цьому напрямку «вдалося домогтися серйозних результатів» [273, с. 146–147].

Першою спробою заснованого на марксистській методології підходу до

вивчення історії російської археології стала книга В. І. Равдонікаса «За марксистську історію матеріальної культури» («За марксистскую историю материальной культуры») [348]. У розділі, присвяченому дореволюційній археології, ним розглядається зв'язок археологічної науки із соціальною структурою суспільства. «Феодальній» або «дворянській» археології, представлений в особі графа О. С. Уварова та графині П. С. Уварової, графа Бобринського, М. І. Веселовського та інших, на думку автора, властиві «аматорство та дилетантизм, характерні для дворянського, пануючого відношення до науки» [348, с. 37–38].

Її змінює «буржуазна» археологія, до представників котрої віднесено І. Є. Забеліна, Д. Я. Самоквасова, В. І. Сизова, В. О. Городцова та ін. «Дрібнобуржуазними» вченими поійменовано Ф. К. Волкова, Б. С. Жукова та всіх представників палеоетнологічної школи 1920-х – початку 1930-х рр., яка склалася у Московському університеті. Праця В. І. Равдонікаса не містить чіткої періодизації. Перераховані вище три «археології» існували в Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. одночасно і паралельно. Відповідно, ніяких кордонів між періодами автор не виділяє, крім одного: жовтень 1917 р. офіційно поклав кінець існуванню «дворянської» археології.

У близькій до неї монографії М. Г. Худякова «Дореволюційна російська археологія на службі експлуататорських класів» («Дореволюционная русская археология на службе у эксплуататорских классов») [375], яка вийшла у 1933 р., автор слідує твердженню про виключно речознавчий напрямок тодішньої археології, тим самим зводячи її до збиральницького та колекційного рівня. Історія наукових ідей представлена ним у вигляді прямого відображення економічного життя Росії. «У виборі тем для археологічних досліджень далеко не останню роль грали політичні мотиви» – під цю тезу автор підвів всі етапи становлення російської археології [375, с. 34].

Лише 1950-ті роки позначилися поступовим подоланням соціологічного схематизму та стадіалізму. Однак суттєвих змін у дослідженнях з історіографії археології не відбулося. Від цього часу до нас дійшли тематичні огляди,

переважно у вигляді окремих розділів у дисертаційних роботах, рідше – монографії, присвячені діяльності окремих установ чи осіб, виключно чоловіків. Саме такий характер мають стислі огляди А. В. Арциховського в багатотомних «Нарисах історії історичної науки в СРСР» («Очерках истории исторической науки в СССР») [244–246] та вступ до книги О. Л. Монгайта «Археологія в СРСР» («Археология в СССР») [319], в яких археологія розглянута за хронологічними відрізками, в цілому тотожними загальній періодизації російської історії.

Провідне місце серед істориків археологічної науки 1980-х рр. належить московському вченому О. О. Формозову, праці якого складають «золотий фонд» історіографічних досліджень [306, с. 34]. У 1961 р. вийшла друком невелика за обсягом книга О. О. Формозова під назвою «Нариси з історії російської археології» («Очерки по истории русской археологии») [370], яка протягом наступних 25 років (1961–1986 рр.) перетворилася, завдяки численним доповненням, на монографію «Сторінки історії російської археології» («Страницы истории русской археологии») [372]. Згодом світ побачила й інша праця історіографічного характеру цього автора – «Людина і наука. Із записів археолога» («Человек и наука. Из записей археолога») [373]. Розвиток археологічної науки О. О. Формозов розглядав як послідовну зміну ролі і місця археології в культурі та системі наук. Він також започаткував розробку об'єктивної, конкретно-історичної періодизації історії археології, яка ґрунтується на позитивістській історичній традиції. Виходячи з цього, першу половину ХІХ ст. дослідник визначає як «романтичний період» дворянського дилетантизму. Далі йдуть «період створення організацій» (1860–1870-ті рр.), «період класифікації старожитностей» (1880–1917 рр.) [372, с. 56–57]. Революцію О. О. Формозов вважає у повному розумінні слова «поворотним моментом», тому що сталися руйнація всіх існуючих археологічних структур і кардинальні зміни в країні, які змінили характер запитів до археології з боку суспільства та держави. Післяреволюційний період структурувався вченим вже за іншими, а саме – соціально-політичними ознаками: 1917–1921 рр. – це

«період революційної розрухи»; 1921–1928 рр. – «перепочинок» епохи НЕПу; 1929–1933 рр. – «розгром». Далі йде «період відновлення, централізації і національної орієнтованості» [372, с. 56–57], який власне вже виходить за рамки нашого дослідження. Слід зазначити, що у книзі присутній величезний фактичний матеріал, присвячений переважно археологічним установам столичних центрів – Москви та Петербурга. А ось українська археологічна наука представлена виключно Києвом.

До 1980-х рр. належать також праці київського вченого В. Ф. Генінга та воронезького – А. Д. Пряхіна. У дослідженні «Нариси з історії радянської археології» («Очерки по истории советской археологии») [262] В. Ф. Генінг, дотримуючись марксистської методології, критикує «дореволюційну археологію» за методологічну недієздатність, наполягає на протистоянні з буржуазною археологією, відстоює «безсумнівну перевагу» радянської археології. Разом з тим, ним зроблено спробу обґрунтування наукової періодизації археології, в основу котрої покладено поняття наукової революції, що трактується як якісний стрибок під час переходу від одного періоду до іншого, коли змінюються самі основи науки [262, с. 4]. На думку В. Ф. Генінга, світова наука у зазначеному трактуванні проходить три етапи розвитку.

Перший являє собою «археологію старожитностей» (або «класичний напрям») і охоплює кінець XVIII ст. – 1870-ті рр. У цей період археологію речових старожитностей ще не виокремлено із загального комплексу гуманітарного джерелознавства, де вона існує поряд з археографією, палеографією, вивченням фольклору тощо.

Другий етап – так звана «культурархеологія» – триває з 1870-х до 1930-х рр. в СРСР і до 1960-х рр. на Заході. У цей час вона являє собою науку про археологічні культури.

Третій етап – «соціоархеологія» – повсюдно змінює попередній. В СРСР це відбувається на початку 1930-х рр., на Заході – років на 30 пізніше. У зазначений період археологія стає наукою, яка вивчає стародавні соціальні системи за речовими залишками [262, с. 8].

Монографія В. Ф. Генінга містить стислі відомості про напрями наукової діяльності 130 археологів, серед яких згадується лише одна жінка – О. Ф. Лагодовська. Подібний показчик є дуже рідкісним явищем для видань початку 80-х рр. ХХ ст.

У праці А. Д. Пряхіна «Історія радянської археології» («История советской археологии») зроблено спробу представити археологію невід’ємною частиною радянської історичної науки, котра бере активну участь у будівництві нового суспільства [335, с. 2]. Дослідник виділяє в періоді 1917–1934 рр. два підперіоди – початок та кінець 20-х років – саме в цей час, на його думку, «археологія перетворилась у добре відому широким колам громадськості наукову дисципліну» [335, с. 45]. Праця також насичена біографіями діячів археології 1920–1930-х рр.

У книзі петербурзького дослідника Г. С. Лебедева «Історія вітчизняної археології. 1700–1917 рр.» («История отечественной археологии. 1700–1917 гг.») [301] знаходимо ґрунтовне викладення історії археології за часів Російської імперії: її зародження, розвитку та перетворення на наукову дисципліну із власною теоретико-методологічною базою, об’єктом та предметом дослідження. У роботі також представлена періодизація археологічної науки, в основі якої лежить поняття «парадигми», запозичене Г. С. Лебедевим у Т. Куна. Серед виділених ним «парадигм» дореволюційної російської археології присутні: антикварна, енциклопедична, художньо-прикладна, побутово-описова, котра, на його думку, посіла на вітчизняному ґрунті місце еволюціоністської парадигми, етнологічна, системно-екологічна [301, с. 3–4]. Зміна базових концепцій трактується як безумовний прогрес розвитку науки. В рамках ХІХ–ХХ ст. вчений виокремлює такі етапи: «Період вчених подорожей», що тривав до 1825 р.; «Оленінський період» – формування перших наукових центрів (1825–1846 рр.) [301, с. 68]; «Уварівський період» (1846–1884 рр.) – становлення наукових центрів [301, с. 105]; «Постуварівський період» (1871–1899 рр.) [301, с. 197]; «Спіцинсько-городцовський період» (1900–1918 рр.) [301, с. 246]. Для 1919–1934 рр. автор виділив такі періоди:

перетворення організаційних структур – з 1919 р.; становлення системи археологічної освіти та її деформація під тиском політичних чинників – 1922–1934 рр., з виділенням підперіоду 1929–1934 рр. – становлення «теорії стадіальності». Хоча не всі науковці сприймають подібну періодизацію, проте за насиченістю відомостями про столичні та провінційні археологічні установи дореволюційної Росії, діючих археологів та їх внесок у створення джерельної бази науки, оцінкою наукових шкіл та напрямків праця Г. С. Лебедева посідає одне з чільних місць.

Одним із класиків світової археологічної думки є петербурзький вчений Л. С. Клейн, праці якого широко використовуються сучасними дослідниками. Апелюючи до визначення, що «історія археологічного мислення – це реальний дослідний полігон для найважливіших питань нашої професії – питань об'єктивності наших знань» [284, с. 5], Л. С. Клейн у численних працях аналізує фактори розвитку наукового знання у галузі археології, взаємовідносини особистостей та наукових шкіл. Виходячи з сутності мережевої або інтеракціоністської концепції, яка отримала в історії науки опис у працях Б. Лейтура, М. Келлона, Данііла Александрова, в археології – Девіда Ван Рейбрука, центр ваги переноситься із внутрішньої логіки розвитку дисципліни чи зовнішніх факторів на взаємовідносини між особистостями та їх об'єднаннями в межах наукових шкіл – невеликих груп, котрими визначаються взаємовпливи та мікроклімат науки. Обравши предметом свого вивчення історію археологічної думки, Клейн зосередився на вивченні ідей, шкіл, течій, напрямів та біографій, дотримуючись їх комбінації [284, с. 21]. Пошлемося на автора: «В основі мого вибору – уявлення про діалектичні протиріччя в підвалинах археології та про плюралізм інтерпретацій» [284, с. 15].

У праці «Історія археологічної думки» («История археологической мысли») Л. С. Клейн вперше торкнувся питання щодо обставин виникнення феміністської та гендерної археології. Автор вважає, що гендерна теорія може привести до цікавих конкретних досліджень в археології, проте особливою галуззю їй так і не стати, бо для цього потрібні особливі методи або, принаймні,

особлива інтерпретація [284, с. 424]. Однак, як показує практика, гендерна археологія в Західній Європі та Америці вже оформилася як повноцінний науковий напрям.

Варто відмітити монографію провідного фахівця в області історії російського антикознавства – петербурзької дослідниці І. В. Тункіної [368]. У праці проаналізовано процес становлення російської науки про класичні старожитності – античної археології, епіграфіки, нумізматики, історичної географії та археологічної топографії Північного Причорномор'я – протягом XVIII – першої половини XIX ст. Авторка також розглядає проблематику робіт з історії археології, опублікованих в Росії та Україні за останні два десятиліття. При цьому вона зазначає, що в історіографічних дослідженнях стався антропологічний поворот у зв'язку із застосуванням історико-антропологічного підходу. Дослідниця звернула увагу на маловивчений аспект інтелектуальних зв'язків між провінцією та центром. Стан і динаміка життя академічного об'єднання в значній мірі визначаються І. В. Тункіною «інтертекстуальністю» побутування норм інтелектуальної праці [див. 323]. Ця сторона життя інтелектуальної спільноти може бути реконструйована через вивчення наукових співтовариств різного типу.

Заслуговує на увагу праця сучасної петербурзької дослідниці Н. І. Платонової «Історія археологічної думки в Росії. Друга половина XIX – перша третина XX століття» («История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века») [332]. Ідеї, уявлення та підходи вчених-археологів розглядаються в ній на широкому історичному тлі, в контексті подій, що відбувалися у сферах політики, філософії, економіки і т. ін. Залучення широкого кола нових архівних джерел дозволило автору переглянути цілий ряд усталених стереотипів історіографії археології. У спеціальному підрозділі «Періодизація процесу складання інфраструктури російської археології (1917–1930 рр.)» Н. І. Платонова запропонувала в рамках цього проміжку часу виділити кілька дуже вузьких періодів, для кожного з яких була характерна одноманітність історичних умов та тенденцій розвитку

археології в СРСР:

- 1) 1917–1924 рр. – організаційний період;
- 2) 1925–1927 рр. – період протиріч;
- 3) 1928 – початок 1929 рр. – період посилення протиріч;
- 4) кінець 1929–1930 рр. – період розгрому і руйнування організаційних структур.

Останній підперіод періодизації співпадає з нижньою хронологічною межею дисертаційного дослідження. У цей час краєзнавча і музейна археологія практично не розвиваються, широка мережа провінційних краєзнавчих організацій ліквідована, провідні фахівці-археологи зазнають репресій з боку влади. Дослідниця зазначила, що археологія «з острівця вільної науки фактично перетворюється на ідеологічний центр, покликаний затверджувати в своїх стінах марксизм і теорію стадіальності» [332, с. 219].

Аналіз праць з історії української археологічної науки переконує нас у недостатній розробленості даної проблематики. На цьому тлі винятком є опублікована у 1970 р. Українським Вільним університетом у м. Мюнхені праця українського науковця, дослідника-археолога П. П. Курінного «Історія археологічного знання про Україну» [300] (розглядається за репринтним виданням 1994 р. Центру охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації). Інформаційна насиченість тексту спирається на власний досвід дослідника, який багато років працював у керівних установах ВУАН та ВУАКу і особисто був знайомий із більшістю сучасних йому українських вчених, що визначає цінність роботи для нашого дослідження. У праці знаходимо відомості про українських жінок- археологів – В. Є. Козловську, з якою П. П. Курінний був у дружніх стосунках протягом багатьох років, К. М. Мельник-Антонович, Н. Д. Полонську-Василенко та ін.

У 1970-х рр. були зроблені перші спроби створення узагальнюючих праць з історії української археології, які, на жаль, залишилися незавершеними внаслідок підсилення політичного тиску на авторів, звинувачених у

відродженні імен «українських буржуазних націоналістів».

Особливе місце у вивченні вітчизняного бібліографічного надбання займають роботи І. Г. Шовкопляса [380; 381], зокрема монографія «Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966 рр.). Бібліографія» [383]. У першу чергу, її слід розглядати, як єдину в українській радянській історіографії археології монографічну роботу, яка демонструє досить загальну картину стану вивчення археологічних пам'яток в Україні в цілому та надає уявлення про розвиток теоретичних розробок окремих дослідників. Автор ретельно зібрав наукову літературу, всі збірки під редакцією декількох авторів вказуються не лише за загальним описом, а й містять, по можливості, короткий зміст статей та перелік їхніх авторів. Цінною частиною покажчика є добірка бібліографій майже усіх визначних археологів України, у тому числі – М. І. Вязьмітіної, В. Є. Козловської, О. О. Кривцової-Гракової, О. Ф. Лагодовської, К. М. Мельник-Антонович, Н. Д. Полонської-Василенко, І. В. Фабриціус та інших, що свідчить про наукову активність жінок у галузі археології зазначеного періоду.

Наприкінці 2015 р. вийшла з друку довгоочікувана фундаментальна за змістом і обсягом (668 с.) колективна праця «Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 рр.» [278]. У нарисі з історії Інституту систематизовано і піддано прискіпливому аналізу численні різнопланові архівні матеріали, наукові праці та особові документи українських археологів, серед котрих зустрічаємо знайомі жіночі прізвища: М. І. Вязьмітіна, В. Є. Козловська, К. М. Мельник-Антонович, І. В. Фабриціус та ін. Разом із іншими розділами з історії наукових відділів та біографіями співробітників видання значною мірою компенсує багаторічне відставання у розробці історії української археології.

Невід'ємною і важливою складовою нашого дослідження є історія археологічної освіти, яка надає можливість об'єктивно оцінити рівень підготовки фахівців-археологів указанного хронологічного періоду. Останнім часом історію освіти вивчають багато дослідників, проте мало хто цікавиться нею крізь призму жіночого дискурсу. Спеціальних фундаментальних робіт,

присвячених вивченню археологічної освіти в Україні, поки що немає. Останнім часом почали з'являтися дослідження, в яких розглядається діяльність окремих центрів археологічної освіти. До останніх належать дисертаційні дослідження К. А. Кобченко, присвячені функціонуванню Вищих жіночих курсів при Університеті св. Володимира [287], О. І. Кіяна – історичній школі В. Б. Антоновича [283], А. О. Гомоляка – науково-педагогічній діяльності В. Ю. Данилевича [266], а також статті С. С. Пічкур [331], А. В. Ставицької [362–363], О. В. Юркової [392], в яких зроблено спроби відтворити історію Київського археологічного інституту. В останніх міститься цінна інформація щодо заснування інституту, наведено витяги зі Статуту, подано перелік навчальних предметів та викладачів тощо. Ці праці дають можливість об'єктивно оцінити рівень підготовки студентів, зокрема жінок, за спеціальністю «Археологія».

Вищерозглянуті праці дозволяють нам уявити цілісну картину становлення та розвитку археологічної науки в Україні: визначити періодизацію, наукові напрями, виокремити генерації дослідників, які змінювали одна одну. Завдяки цим дослідженням можна зрозуміти науковий та соціокультурний контексти археології, в які намагалися вписати себе перші жінки-археологи.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що проаналізований історіографічний масив дозволив нам обґрунтувати виділення в дисертаційному дослідженні трьох хронологічних періодів: 1) 1850 – 1890-ті рр., 2) 1900 – 1917 рр., 3) 1917 – 1930-ті рр., що співпадають з першою хвилею фемінізації науки та діяльністю жінок-археологів першої та другої генерацій, детальне обґрунтування яких подано у підрозділі 2.1.

Другу групу, згідно прийнятому проблемно-тематичному підходу, складають праці біографічного характеру, які дають уявлення щодо ступеню розробленості «жіночої проблематики» в українській історичній науці в обраних хронологічних межах. Серед них окрему підгрупу становлять праці довідково-енциклопедичного характеру із формалізованим підходом до подачі

інформації. До останніх належить галузевий біографічний довідник «Дослідники археології України. Енциклопедичний словник-довідник», виданий Г. Г. Мезенцевою у 1997 році у м. Чернігові [315]. Слід зазначити, що у біографічних статтях довідників такого типу увага акцентується на діяльності особи в конкретній галузі знань та не завжди розкриваються інші складові її суспільно-професійної характеристики. Тому, зазвичай, вони подають обмаль відомостей про особистість та ілюструють лише один напрям її професійної діяльності.

Перевагою цього довідника є те, що він містить «600 довідок про науковців, краєзнавців, музейних працівників, причетних до вивчення старожитностей України, переважно в ХХ столітті» [315, с. 3]. До переліку увійшли 10 наукових біографій жінок-археологів, серед котрих Л. М. Белова-Кудь, М. І. Вязьмітіна, О. О. Кривцова-Гракова, О. Ф. Лагодовська, І. В. Фабриціус та ін. Факт включення до цього галузевого довідника біографій жінок-археологів свідчить про спробу дослідників відтворити історіографію археології з позицій гендерної рівності.

Деякі біографічні дані стосовно жінок-археологів, зокрема М. І. Вязьмітіної та В. Є. Козловської, знаходимо в універсальному довіднику С. Білоконя, виданому в Києві у 2002 році під назвою «Довідник з історії України» [250]. У ньому подана стисла біографічна стаття, присвячена В. Є. Козловській, цінність якої полягає в тому, що вона містить значний перелік використаних автором джерел [250]. Також у біографії К. І. Білоцерківської присутні деякі відомості про М. І. Вязьмітіну [250], що дозволяють доповнити картину її наукових зв'язків.

У двотомному спеціалізованому виданні «Енциклопедії Трипільської цивілізації» [272] наведена інформація біографічного характеру стосовно жінок – аматорів і вчених: Ю. Ф. Абази, В. Є. Козловської, О. Ф. Лагодовської, К. М. Мельник-Антонович – у зв'язку із дослідженням ними пам'яток трипільської культури.

Особливий інтерес для нас також представляють біографічні збірники

регіонального характеру. Зокрема, це «Відомі херсонські вчені-археологи. Бібліографічний довідник» [326], опублікований у 2000 році в Херсоні за редакцією М. П. Оленковського. Він складається з нарисів про життя та наукову діяльність учених, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної археології. Кожна біографічна стаття довідника супроводжується повним переліком наукових праць вченого та списком літератури, присвяченої йому [326, с. 56]. Серед них ми знаходимо розлогу біографічну статтю про ученицю відомого херсонського археолога В. І. Гошкевича І. В. Фабриціус, яка в подальшому продовжила починання свого вчителя в археології. Слід відзначити, що у довіднику міститься інформація про херсонський та київський періоди її життя та діяльності, у той час як відомості щодо петербурзького періоду – практично відсутні, а це потребує подальшого дослідження.

Слід також вказати на регіональний збірник «Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України», виданий у Києві в 2005 році за редакцією В. О. Горбика [260]. У ньому представлені біографічні статті, присвячені дослідникам, які певний час свого життя мешкали у Києві, досліджували пам'ятки міста, були активними учасниками історико-краєзнавчого руху України. Серед них – біографія археолога, музеєзнавця та пам'яткоохоронця В. Є. Козловської. У статті докладно подана інформація про наукову діяльність та творчі здобутки ученої, проте відомості про батьків та сімейне становище відсутні.

Видання цього типу мають чітку структуру щодо подачі інформації і, як правило, містять в собі основний фактологічний матеріал стосовно досліджуваної персоналії, наприклад, час і місце народження та смерті, основні місця роботи та посади.

В окрему підгрупу виділено роботи персоналістичного характеру, присвячені жінкам-ученим, зокрема археологам, в яких присутні елементи інтелектуальних біографій. Для зручності аналізу таких праць ми вдалися до розподілу історіографічного матеріалу за типами наукових видань.

На першому місці знаходяться видання монографічного характеру та

біографічні нариси, котрі представляють собою особливу цінність для даного дослідження. Слід звернути увагу на біографічний нарис Іріади Герус-Тарнавецької «Наталія Полонська» [263], опублікований у 1974 р. Українською вільною академією наук в м. Вінніпег, Канада. Авторка висвітлює основні віхи життя дослідниці, доповнюючи їх своїми власними спостереженнями та враженнями, наводить перелік наукових праць Н. Д. Полонської-Василенко. Особлива цінність цієї праці полягає в тому, що Іріада Герус-Тарнавецька була особисто знайома з дослідницею, оскільки обидві працювали в Українській вільній академії наук.

Заслуговує на увагу також монографія Л. П. Шумрикової-Карагодіної «Видатні жінки України і їхній внесок в розвиток національної і світової науки (друга половина ХІХ – середина ХХ століття)» [384], яка вийшла у 2003 році у Дніпропетровську у видавництві Дніпропетровського університету. У книзі зроблено спробу висвітлити життя та наукову діяльність жінок-учених України з кінця ХІХ до середини ХХ ст. З усіх біографій дослідниць зазначеного періоду, які увійшли до монографії, наявна одна розлога біографія жінки-історика, археолога та археографа Н. Д. Полонської-Василенко. Життя та наукова діяльність ученої описані дуже докладно, також авторка зробила історіографічний огляд праць, присвячених Н. Д. Полонській-Василенко. Проте Л. П. Шумрикова-Карагодіна значну увагу приділила саме діяльності вченої як історика та педагога, тому відомості про археологічні та археографічні дослідження розглянуті недостатньо.

Слід згадати дослідження кримського вченого О. О. Непомнящого «Подвижники кримознавства» («Подвижники кримоведения») [324]. У монографії на підставі широкого кола джерел відновлено картину діяльності в галузі вивчення та охорони культурної спадщини Криму видатних істориків та етнографів ХІХ – першої третини ХХ ст., висвітлено розвиток інтелектуального ландшафту кримської провінції. Один із розділів праці присвячений малодослідженим сторінкам життя та діяльності Н. Д. Полонської-Василенко в Криму. Проте, знову ж таки, вона, у першу чергу, розглядається як історик –

дослідниця історії Півдня України кінця XVIII ст., у той час як її археологічна діяльність залишається поза увагою автора.

Серед усіх досліджень, присвячених цій жінці-археологу, особливо слід виокремити монографію І. В. Верби «Життя та творчість Наталії Полонської-Василенко», опубліковану в 2008 році у Ніжині [258]. Ця праця за способом відбору та аналізу матеріалу тяжіє до жанру інтелектуальної біографістики. У книзі на значному архівному матеріалі представлена докладна інформація про життєвий та творчий шлях вченої, висвітлені майже всі напрями її наукової діяльності, у тому числі й археологічної, запропонована періодизація життя Н. Д. Полонської-Василенко та зроблений історіографічний аналіз праць, присвячених дослідниці. У монографії автор побіжно торкається і факторів, які вплинули на обрання репрезентанткою спочатку професії археолога, а потім – історика. Такі докладні та систематизовані біографічні дослідження, загалом, дають можливість провести більш глибокий аналіз особистості, тобто пізнати особу у всій її багатогранності.

Наступний історіографічний масив становлять персональні та наукові біографії жінок-археологів України, представлені в періодичних виданнях та наукових збірниках, оскільки вони є найбільш мобільним і вільним засобом здійснення наукової комунікації. У цьому сенсі слід віддати належне науковим збірникам, на сторінках яких ми іноді зустрічаємо біографічні дослідження, присвячені постатям маловідомих науковців.

Серед них слід звернути увагу на наукові збірники, які видаються у Дніпропетровську, зокрема: «Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки» за редакцією Г. К. Швидько, «Проблеми археології Подніпров'я: науковий міжвузівський збірник з проблем археології та давньої історії» за редакцією І. Ф. Ковальнової, «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» за редакцією С. І. Світленка та ін. На сторінках останніх дніпропетровськими дослідниками І. Ф. Ковальновою та Г. Г. Руденко були опубліковані наукові біографії жінок-археологів України кінця XIX – початку XX століття, таких як К. М. Мельник-Антонович, А. А. Карцова-

Миклашевська, А. А. Скриленко та ін. [289; 290; 352–355]. Біографії останніх двох персоналій опубліковані вперше та потребують подальшого дослідження. У статтях відтворені життєвий і творчий шлях названих жінок-учених, а також проаналізовано їхній внесок у розвиток археологічної науки.

Крім зазначених вище, біографічні статті, присвячені жінкам-археологам, можна знайти в розділі «Персоналії» на сторінках збірника «Музейні читання», який видається в Києві з 1993 року. В ньому знаходимо статтю В. М. Корпусової, присвячену висвітленню життєвого та творчого шляху М. І. Вязьмітіної [298, с. 8–12]. Саме завдяки зусиллям дослідниці біографія цієї жінки – знаного археолога – була доповнена новими аспектами її діяльності в царині археології. Так, авторка описує наукове оточення М. І. Вязьмітіної, окреслює основні віхи її життя та діяльності. Також у цьому збірнику представлена стаття І. Г. Шовкопляса, присвячена К. М. Мельник-Антонович [382, с. 6–11], в якій знаходимо опис наукових здобутків дослідниці та її внеску в розвиток археологічної науки кінця XIX – початку XX століття.

Заслуговує на увагу розлога біографічна стаття В. В. Павлової «Сторінки життя та наукова діяльність В. Є. Козловської» [329, с. 70–83], присвячена життєвому та творчому шляху вченої, вміщена у журналі «Археологія» за 2007 рік. У ній розглянуто життя та діяльність дослідниці, а саме подано переліки археологічних експедицій, в яких вона брала участь; посад, які обіймала за роки свого життя; вчених, з якими співпрацювала. Проте, як і у всіх біографічних дослідженнях, присвячених В. Є. Козловській, у статті відсутня інформація про її дитинство, батьків та сімейний стан, що потребує подальшого дослідження.

Стислі біографічні нариси про жінок-археологів: М. І. Вязьмітіну [425, с. 23–24], О. А. Кривцову-Гракову [369, с. 322–323], І. В. Фабриціус [360, с. 296–297] та інших знаходимо в журналах «Радянська археологія» («Советская археология»), «Археологія», «Вісник археології, мистецтва, культурної антропології», «Археологія Центрально-Східної Польщі» («Archeologia Polski s rodkowo-wschodniej») та ін. Як правило, це переважно замітки, що стосуються ювілейних дат, некрологів, котрі неодмінно містять, крім творчої

характеристики, дати народження, закінчення навчального закладу, захисту дисертації, перелік основних публікацій і місць роботи.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що бібліографія, присвячена жінкам-археологам, у змістовному сенсі містить корисну інформацію про основні віхи життєвого та творчого шляху дослідниць. Адже всі проаналізовані наукові праці виконані в руслі історії жінок, в якій традиційно поки ще домінують описові та біографічні дослідження, тому акценти на соціальній ролі жінок у науці в них не ставилися. Поза увагою дослідників залишилися такі питання, як фактори, що обумовлюють прихід жінки в археологічну науку; вплив статі на професійний вибір особистості та на її самореалізацію у науковому товаристві тощо.

Слід наголосити на тому, що, незважаючи на спроби деяких дослідників відтворити біографії жінок-археологів, сучасна історіографія археологічної науки все ще продовжує страждати від одностороннього, маскулінного наряду в її вивченні. Причиною цього є те, що більшість дослідників не вважають за потрібне вписувати жіночий досвід в історіографічний процес цієї дисципліни.

Проаналізований вище комплекс праць дозволяє визначити як коло жінок, котрі були причетні до аматорських занять археологічними розшуками, так і тих, хто професійно працював у галузі археологічної науки України.

Третю групу історіографічного масиву складають теоретико-методологічні праці з гендерної історії та гендерної археології, що дозволяють визначити методичні та методологічні орієнтири для даного дослідження. Слід зазначити, що ця проблематика представлена переважно роботами західноєвропейських та англо-американських вчених, оскільки саме вони є фундаторами гендерної теорії як такої.

У Західній Європі та Америці проблеми вивчення гендеру в історичних дисциплінах стали активно розглядатися в 80-х рр. ХХ ст., коли найбільш радикальні дослідники поставили питання про те, що всі попередні історії було написано під кутом «чоловічого бачення світу», у той час як «жіноче бачення» в них відсутнє. Саме тоді дослідники запропонували переписати минуле під

кутом гендерної історії, предметом якої стане діалог статей.

Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу праць, слід вказати на дослідження історіографічного характеру, в яких проаналізовано та класифіковано обширний матеріал з теорії гендеру в історичних науках. Серед них «Історія, історія жінок, історія статей» («История, история женщин, история полов») Г. Бок [253], «Стать історії» («Пол истории») Г.-Ф. Будде [255], «Гендерна проблематика: підходи до опису» («Гендерная проблематика: подходы к описанию») Т. Дашкової [268], «Від "жіночих студій" до "гендерних досліджень", від історичної фемінології до гендерної історії» Н. Пушкарьової [347], «Виникнення і розвиток гендерних досліджень» («Возникновение и развитие гендерных исследований») Р. Хоф [374], «Тенденції антропологізації у сучасній історіографії: історія повсякденності, усна і гендерна історія» («Тенденции антропологизации в современной историографии: история повседневности, устная и гендерная история») О. М. Шутової [385], «Виникнення і розвиток жіночих і гендерних досліджень в США та Західній Європі» («Возникновение и развитие женских и гендерных исследований в США и Западной Европе») О. Р. Ярської-Смірної [403] та ін. У них подана загальна аналітична характеристика трьох історіографічних традицій: західноєвропейської, американської та пострадянської.

Втім, першою аналітичною працею, в якій було викладено основні засади гендерної теорії, стала робота американської дослідниці Дж. Скотт (J. Scott) «Гендер – корисна категорія історичного аналізу» («Gender: a Useful Category of Historical Analysis») [436]. Авторка запропонувала здійснювати «гендерну експертизу» для чотирьох груп соціально-історичних «підсистем». Останні включають такі:

- а) комплекс символів і образів, які характеризують «чоловіка» та «жінку» в культурі (гендерні стереотипи);
- б) комплекс норм – релігійних, педагогічних, наукових, правових, політичних тощо (гендерні норми);
- в) проблема самовираження, суб'єктивне самосприйняття і

самосвідомість особистості (гендерна ідентичність);

г) соціальні інститути, які беруть участь у формуванні гендеру (сім'я, ринок праці, система освіти, державне управління тощо).

Дж. Скотт назвала гендер «первинним способом визначення владних стосунків» між статями [436, с. 1054]. Завдяки цьому у центрі уваги дослідників опинилися найважливіші інститути соціального контролю, які регулюють нерівномірний розподіл матеріальних і духовних благ, влади і престижу в масштабах всього суспільства. Тому в дисертації ми будемо спиратися саме на концепцію Дж. Скотт. Першими про нові перспективи заговорили колеги дослідниці: Дж. Келлі (J. Kelly), Дж. Спектор (J. Spector), М. Конкі (M. Conkey), Б. Вільямс (B. Williams), Е. Вайлі (A. Wylie) та інші, які наголосили, що дослідження минулого – неорана нива для таких студій [див. 346, с. 76].

Особливе значення для даного дослідження мають роботи, в яких розглядаються основні теоретико-методологічні положення застосування гендерного підходу до археологічних досліджень. Серед них особливе місце посідає праця феміністських дослідниць М. Конкі та Дж. Спектор «Практична програма: гендер та фемінізм в археології» («Programme to practice: Gender and Feminism in Archaeology») [411]. У ній дослідниці виокремили шість підходів до аналізу та застосування категорії гендеру в археологічній науці:

- а) гендер як соціобіологічна стратегія;
- б) гендер як соціальний конструкт;
- в) гендер як еволюційний процес;
- г) гендер як категорія політичної економіки;
- д) гендер як соціальний агент;
- е) гендер як категорія аналізу продуктивності.

Для дослідження було використано категорію гендер як соціальний конструкт, оскільки ми вивчаємо зміни гендерних стереотипів, що «коріняться в історичних, соціокультурних, ідеологічних та матеріальних контекстах» [411, с. 417], і те, як вони позначилися на археологічному науковому товаристві.

Цю трактовку категорії гендеру значно розширила Р. Гілкріст

(R. Gilchrist) в праці «Гендер та археологія: переглядаючи минуле» («Gender and Archaeology: contesting the past»). Американська дослідниця визначає гендер як соціальний конструкт, соціальний агент, соціально конструйовану жіночу та чоловічу категорію, а також як культурний конструкт. Крім цього, за допомогою категорії гендеру можна вивчати поведінку індивіда у процесі соціалізації у різні історичні періоди [420, с. 9]. Слід зазначити, що саме це визначення гендеру було використане також у дослідженнях Е. Вайлі, С. Тарлоу (S. Tarlow), Я. Картер (Y. Carter), С. Нельсон (S. Nelson) та ін. Тому аналітична категорія гендеру у більшості наведених досліджень використовується як соціокультурний конструкт, що значно розширює дослідницькі можливості цієї категорії.

На основі вищеперерахованих робіт західних колег були створені дослідження Т. В. Барчунової [248], Г. А. Бейсенової [249], Н. Л. Пушкарьової [345], Л. П. Рєпіної [349], О. Р. Ярської-Смірної [403] та інших, які посіли власне місце у сучасній російській науці. Вони, враховуючи багатоваріативність впливу фактору статі, розглядали гендер як категорію, що складається з двох компонентів: статі біологічної (sex) і статі соціальної (gender) [345, с. 82].

На особливу увагу заслуговують праці Н. Л. Пушкарьової «Гендерні дослідження: народження, становлення, методи і перспективи» («Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы») [338], «Як змусити заговорити стать? (гендерна концепція аналізу в історії та етнології)» («Как заставить заговорить пол? (гендерная концепция анализа в истории и этнологии)») [340], «Гендерна лінгвістика та історичні науки» («Гендерная лингвистика и исторические науки») [343] та інші, а також дослідження Л. П. Рєпіної «Історична наука на рубежі ХХ–ХХІ ст.: соціальні теорії та історіографічна практика» («Историческая наука на рубеже ХХ–ХХІ вв.: социальные теории и историографическая практика») [349], «Жінки і чоловіки в історії. Нова картина європейського минулого» («Женщины и мужчины в истории. Новая картина европейского прошлого») [351], «Стать, влада і

концепції “поділу сфер”: від історії жінок до гендерної історії» («Пол, власть и концепция “разделения сфер”: от истории женщин к гендерной истории») [350], в яких авторки спробували окреслити основні завдання гендеру як аналітичної категорії. На їхню думку, основним завданням історика-гендеролога повинна стати не констатація наявних форм розподілу влади в різні історичні моменти, а проникнення у сам її механізм, тобто з'ясування «ресурсів створення гендеру» [351, с. 32], що дозволить нам реінтерпретувати історичне минуле з урахуванням гендерного виміру.

Особливо цінними є праці, в яких була здійснена спроба розглянути археологічну науку крізь призму гендерного підходу. Серед них роботи американських дослідниць Е. Вайлі «Гендерна теорія та археологія. Чому немає археології гендеру?» («Gender Theory and the Archaeological Record: Why is There No Archaeology of Gender?») [439], Р. Гілкріст «Жіноча археологія? Політичний фемінізм, гендерна теорія та історичний перегляд» («Women's archaeology? Political feminism, gender theory and historical revision») [421], Ч. Клаассен «Гомофобія та жінки-археологи» («Homophobia and women archaeologists») [408], М. Конкі і Дж. Спектор «Археологія та гендерні дослідження» («Archaeology and the study of gender») [410] та ін. Не дивлячись на яскраво виражений феміністичний характер їхніх робіт, їм все ж вдалося окреслити нове коло проблем, які раніше не досліджувалися, а саме відсутність згадок про жінок, що діяли в археології.

На їхню думку, це пов'язано в першу чергу з андроцентричністю нашої культури, в якій завжди на першому місці знаходиться чоловік. Ч. Клаассен (Ch. Claassen) у своїй статті спробувала окреслити коло причин, що заважають жінці потрапити до царини археологічної науки. По-перше, це фізичні навантаження (польові роботи) та інтелектуальна діяльність (написання наукових праць), що були непритаманні жіночій статі того часу. По-друге, методика ведення розкопок була уподібнена до воєнної справи (розкопки території квадратами та шурфами, ведення польового щоденника та інше), що гендерно визначало чоловічу стать археолога [408, с. 15].

Фундаментальна роль соціального контексту була підкреслена американською дослідницею Е. Вайлі у роботі «Гендерна теорія та археологія: чому немає археології гендеру?» («Gender Theory and the Archaeological Record: Why is There No Archaeology of Gender?») [439]. У ній показано, як соціально-політичні чинники впливають на трактування ролі жінки в археології (дискримінація з боку влади за статевою ознакою). Авторка також стверджувала, що при вивченні зростаючого інтересу до появи жінки в галузі археології «необхідно враховувати як соціологічні, так і епістемологічні питання» [439, с. 34], щоб адекватно оцінити процес сприйняття жінки науковим археологічним товариством.

Але вирішальну роль у створенні основ для цієї галузі пізнання відіграла робота ще однієї американської дослідниці Дж. Геро (J. Gero) під назвою «Гендерний ухил в археології: крос-культурна перспектива» («Gender bias in archaeology: a cross-cultural perspective»), присвячена зв'язку статі/гендеру та археологічних досліджень. У ній досліджуються стереотипи професійних ролей археологів – чоловіків і жінок, – які показали, що «необхідно розуміти значення поділу праці в археологічній практиці, а також існуючі ієрархії, представлені в археологічній науці» [418, с. 14]. Вищеназвані роботи заклали основи використання категорії гендеру в археологічній науці.

На окрему увагу заслуговують роботи дослідників, в яких була зроблена спроба вивчити досягнення, соціальні ролі та статуси жінок в археології, а також простежити їхній внесок у розвиток цієї дисципліни. Серед останніх – дослідження американської вченої Ч. Клаассен «Жінки в археології» («Women in Archaeology») [409], де відтворено 41 біографію жінок-археологів, які діяли в хронологічному проміжку з 1850-х по 1940-ті рр. Дослідниця виокремила два покоління жінок-археологів:

а) перше покоління (1880–1920-ті рр.). До нього належать жінки, що народилися в 1850-х рр., а їхня діяльність припала на 1880–1890-ті роки;

б) друге покоління (1920–1940-ті рр.). До нього належать жінки, що народилися на початку ХХ ст., а їхня діяльність припала на 1920–1930-ті рр.

Дослідниця називає друге покоління академічним, оскільки в 1930-х рр. жінки-археологи стають офіційними членами академічних товариств та вільно захищають кандидатські й докторські дисертації. На думку Ч. Клаассен, саме починаючи з 1920-х років діапазон професійних шляхів для жінок в археології значно розширився, як і можливості отримання освіти, та соціально-економічні умови для жінок стали більш сприятливі, що прослідковується і за нашими матеріалами. Окрім цього, авторка наголосила, що суттєве значення для жінки, яка намагається реалізувати себе в царині археології, має вибір кар'єри, школи, наставника та спеціалізації. Ч. Клаассен також належать роботи щодо становища і статусу жінок в археологічній науці Австралії.

У цьому контексті слід навести і працю сучасного американського дослідника Д. Броумена (D. Browman) «Культурні переговори. Роль жінок у становленні американської археології» («Cultural Negotiations: The Role of Women in the Founding of Americanist Archaeology») [405], присвячену жінкам, які зробили вагомий внесок у розвиток американської археології з 1865 по 1940 рр. Дослідник також наголосив на тому, що жінки-археологи дуже часто публікували свої роботи від імені власного чоловіка або у співавторстві з ним, а це було пов'язано з несприйняттям у той час жінки як повноправного члена наукової корпорації. Подібна практика спостерігається і нами. Монографія містить більше 200 біографій дослідниць, які доповнюють історію жінок в археологічній науці.

Близькою за змістом є праця англійської дослідниці Е. Морріс (E. Morris) «Жінки у Британській археології» («Women in British Archaeology») [429], в якій викладена історія входження жінки в археологічну науку Британії. Особливістю цієї роботи є те, що вона побудована із використанням методів усної історії.

Особливої уваги також заслуговує робота західноєвропейських дослідниць М. Діаз-Ендрю (M. Díaz-Andreu) та М. Соренсен (M. Sørensen) «Жінки-розкопщики: історія жінок в Європейській археології» («Excavating women. Towards an engendered history of archaeology») [413], присвячена

вивченню історії жінок в європейській археології з кінця XIX століття і по теперішній час. Праця являє собою збірник статей, в яких розкриваються питання входження жінки в археологічну науку Іспанії, Норвегії, Франції та Східної Німеччини в різні хронологічні періоди. Авторки виокремлюють декілька періодів розвитку археологічної науки:

а) XIX ст. – початок Першої світової війни – період піонерів – неспеціалізованих професіоналів; саме в цей час відбувається становлення археології як професійної науки;

б) міжвоєнний – період послідовників, що характеризується інституціоналізацією археології та збільшенням у музеях кількості працівників жіночої статі;

в) 1945–1970 рр. – період консолідації та розширення можливостей археології. У цей час активно зростає кількість жінок в археології, дослідниці пояснюють такий стрибок втратою археологічною наукою престижу серед чоловіків;

г) 1970-ті рр. – до сьогодні – період рівноправності в науці [413, с. 94–128].

Головною метою їхньої роботи було «відновити статус жінок як активних учасників процесу розвитку археологічної науки» [413, с. 9]. Але авторки прийшли до висновку, що «не можна зводити історію археології лише до жіночого досвіду, її треба розглядати з точки зору взаємодії гендеру та науки» [413, с. 9].

Значний інтерес для нашого дослідження становлять також роботи сучасних російських археологів Т. В. Любчанської «Жінка-археолог очима сучасних студентів-істориків» («Женщина-археолог глазами современных студентов-историков») [304], А. А. Чубура «Археологи та археологія центру європейської Росії: погляд крізь призму гендеру» («Археологи и археология центра европейской России: взгляд сквозь призму гендера») [378], в яких автори спробували розглянути відмінності між інтересами чоловіків та жінок, котрі обрали професію археолога, і виявити причини цих відмінностей відносно

гендерних ролей у науці, а також дати характеристику образу жінки-археолога.

А. Чубур зазначає, що найбільш маскулініними напрямками в археології для центральної Росії є середньовічна археологія, археологія доби енеоліту-бронзи, теорія та методика, а також історія археологічної науки. Відносно фемінними є первісна археологія, пізньосередньовічна археологія та археологія новітнього часу, а також природничо-наукові методи, які переважно застосовуються під час розкопок палеоліту-неоліту. Автор пояснив це тим, що, як правило, чоловіки домінують у традиційних та консервативних галузях науки, тоді як жінки посідають визначні місця у відносно нових сферах.

Стосовно дослідження Т. В. Любчанської слід зазначити, що його цінність полягає у спробі описати образ жінки-археолога на основі анкетування, проведеного серед студентів, які обрали своєю спеціалізацією археологію. Таким чином, дослідниця наголошує на тому, що соціальне уявлення про жінку-археолога досить суперечливе, можливо це пояснюється тим, що чоловіки до сих пір ще не звикли бачити жінку в царині археології – традиційно чоловічої професії.

Слід підкреслити, що вищеперераховані автори звернули увагу на взаємозв'язок між гендером та вибором професії археолога. Гендер є важливим елементом у процесі отримання життєвого досвіду, який безпосередньо впливає на майбутній вибір професії. Адже у науковій практиці життєвий досвід, як правило, впливає на кар'єрну стратегію дослідника на всіх етапах його наукової діяльності – вибір проблематики, гіпотез, теорій, методів, технологій, навіть бібліографії тощо.

Паралельно з розробкою проблематики стосовно жінок-археологів, що переважає на Заході, дослідники пострадянського простору, ґрунтуючись на напрацюваннях західних колег та використовуючи їхню методологію, про яку йшлося вище, активно розробляють напрям щодо входження жінки в академічну науку. Серед них роботи Н. С. Агамової [228], Л. М. Богатової [251], І. А. Морозова [320], Н. Л. Пушкарьової [344], Л. П. Рєпіної [351], І. Р. Чикалової [377] та ін. У центрі досліджень вчених знаходиться жінка як

соціальний об'єкт, а також її ставлення до різноманітних сфер діяльності, її життєвий шлях, чуттєвість, ментальність, сексуальність тощо.

Сюди слід віднести також статті І. Ф. Богданової «Жінки в науці: вчора, сьогодні, завтра» («Женщины в науке: вчера, сегодня, завтра») [252], Л. Ю. Бондаренко «Роль жінки: від минулого до сьогодення» («Роль женщины: от прошлого к настоящему») [254], Т. Г. Кісельової «Соціальний образ жінки в культурах світу» («Социальный образ женщины в культурах мира») [281], О. В. Мітіної «Жіноча гендерна поведінка у соціальному і кроскультурному аспектах» («Женское гендерное поведение в социальном и кроскультурном аспектах») [316] та ін. У цих дослідженнях крім основної проблематики щодо ролі жінки в науці також розглядаються питання гендерних стереотипів, пов'язаних зі статево-рольовими уподобаннями на ринку праці.

У ґрунтовних працях Н. Л. Пушкарьової розглядається процес входження жінки до історичної науки Росії на різних історичних етапах. Серед них слід відзначити статті «Жінки-історики Росії 1810–1917 рр.» («Женщины-историки России 1810–1917 гг.») [339], «Libido academica (гендерний аспект просопографії академічного життя» («Libido academica (гендерный аспект просопографии академической жизни)») [342], «“Розуму не треба”: соціальні уявлення про жінку – наукову працівницю у пострадянському суспільстві» («"Ума не надо": социальные представления о женщине – научной работнице в постсоветском обществе») [337] тощо. В них дослідниця аналізує соціальні та культурні фактори, які впливають на інтеграцію жінки до наукового товариства. Н. Л. Пушкарьова наголошує, що історію науки та освіти давно вже треба поповнити та розширити за рахунок повернення їй забутих жіночих імен, тому що без уявлень стосовно присутності жінок у науковому співтоваристві, без вивчення їхніх життєвих шляхів, умов входження у професійне поле не можна зрозуміти, чому протягом десятиліть історії науки гендерні стереотипи заважали жінкам бути помітними у своїй професії [341, с. 16].

Слід зазначити, що така кількість робіт з гендерної проблематики на пострадянському просторі свідчить про значне зацікавлення дослідників

гендерним підходом в історії та археології. Вони є досить цінними, оскільки намагаються застосувати теоретичні концепції та підходи на практиці. Проте, як бачимо, вони поки що зосереджені на накопиченні біографічного матеріалу, і лише окремі автори підійшли до його аналізу. Зараз вчені сфокусувалися переважно на визначенні соціальних та культурних чинників входження жінки в науку, не беручи до уваги особистісні (мотиваційні та психологічні) особливості.

Окрему тематичну групу складають праці, в яких простежується гендерна специфіка аналізу (авто)біографій жінок. Серед новітніх праць, опублікованих протягом 1980 – початку 2000-х рр., уваги заслуговують статті Б. Шевіньї (B. Chevigny) «Писання доньок: до теорії жіночої біографії письменниць» («Daughters Writing: Toward a Theory of Women's Biography Author(s)») [407], Е. Мінніх (E. Minnich) «Дружні відносини між жінками: написання жіночих біографій» («Friendship between Women: The Act of Feminist Biography») [428] та ін. Зокрема, американська дослідниця Б. Шевіньї (Е. Мінніх), аналізуючи автобіографію Маргарет Фуллер – першої жінки-журналіста у США, – відзначила, що «біографія жінок це просто особливий тип сучасних жіночих досліджень жінок, над яким ми працюємо, щоб самостійно відновити нашу історію, якщо не повністю, то принаймні частково. Це все одно, що дати життя ще одній жінці, а саме написання схоже на розмову між двома подругами, які розуміють одна одну» [428, с. 94].

Б. Шевіньї та Л. Стенлі (L. Stanley) наголошують на специфіці жіночих автобіографій, порівняно з чоловічими. Жінка менше его-зосереджена, вона позиціонує себе у мережі інших; ця різниця походить від жіночих переживань та місця, відведеного їй у патріархатному суспільстві, де вона відповідає за обслуговування сім'ї.

Важливими у цій галузі також є праці сучасної російської дослідниці В. Г. Аксарєєвої ««Ми, французи, не звикли бачити російську даму, що займається науками...»: мемуари графині П. С. Уварової у гендерному прочитанні"» («Мы, французы, не привыкли видеть русскую даму,

занимаюцюся науками...”: мемуари графини П. С. Уваровой в гендерном прочтении») [231], «Біографія як джерело гендерного вивчення історії археології» («Биография как источник гендерного изучения истории археологии») [230] та ін. В. Г. Аксарєєва наголошує на тому, що «гендерний підхід у вивченні історії археології потребує постійного пошуку біографічних джерел, що дозволить повною мірою представити шлях жінок у науці» [230, с. 3]. Крім цього, використовуючи гендерний підхід, вона аналізує мемуари П. С. Уварової – першої жінки-археолога, спираючись при цьому на схему аналізу матеріалу, запропоновану Дж. Скотт.

Н. Л. Пушкарьова у праці «Загальна лінія життя та репрезентація успішності в автобіографіях і автобіографічних інтерв'ю жінок-вчених» («Общая линия жизни и репрезентация успешности в автобиографиях и автобиографических интервью женщин-ученых») [341] виділяє три бар'єри, які повинна подолати кожна жінка, котра прагне займатися наукою:

- а) думку про те, що наука взагалі це чоловіча сфера діяльності;
- б) традиційну настанову – «жінка не компетентна як науковець»;
- в) повсякденну дискримінацію (непризначення на посаду, згода на половину посадового окладу, заниження зарплати тощо) [341, с. 20].

Такі дослідження дають можливість зрозуміти, що являють собою жіночі автобіографії та як працює методика застосування гендерного підходу до їх аналізу.

Наступний тематичний сегмент аналітичного блоку становлять праці, присвячені вивченню специфіки становлення кар'єри жінок в академічному (науковому) середовищі та їх професійної ідентичності.

Особливу цінність для нашого дослідження має праця сучасного канадського психолога Дж. Марсії (J. Marcia) «Его-ідентичність: посібник з соціальної психології» («Ego Identity: A Handbook for Psychosocial Research») [416]. Дослідник, якого вважають «живим класиком в галузі психології ідентичності» [366, с. 1], спираючись на теорію ідентичності Еріксона, сформулював власну концепцію статусів ідентичності. Основне питання, яке

постало перед дослідником під час її розробки, було таке: за допомогою яких критеріїв можна визначити стан ідентичності? Дж. Марсія вважає, що найбільш чітко критерії будуть проявлятися «при вирішенні індивідом виникаючих перед ним проблем» [416, с. 136]. Осмислення та здійснення вибору з можливих численних варіантів та реалізація прийнятого рішення впливають на розвиток ідентичності, сприяють набуттю почуття безперервності, спрямованості та осмисленості життя. Виходячи з цього, Дж. Марсія зупинився на розгляді двох сфер життя, найбільш важливих для формування ідентичності – професії та ідеології [див. 366, с. 10].

На основі цих двох критеріїв (професії та ідеології) Дж. Марсія виокремив та описав чотири статуси ідентичності.

1. Дифузна ідентичність (Identity Diffusion) – відсутність визначеної ідентичності: ані пошук, ані вибір рішення індивідом не здійснювалися. Такий тип людей ще можна охарактеризувати як «куди дує вітер, туди вони й ідуть» [див. 424, с. 8].

2. Визначена ідентичність (Foreclosure Identity) – статус, за яким власний внутрішній пошук не був здійснений індивідом, а рішення було прийнято під впливом зовнішніх обставин. Індивіди з таким статусом мають наперед задані цілі, правила поведінки та ідеали, при цьому мало що підлягає коригуванню. План на майбутнє складений батьками або іншими авторитетними особами [416, с. 98].

3. Для статусу «мораторій» (Moratorium) характерний здійснюваний у даний момент активний пошук вирішення проблеми, при цьому саме рішення ще не прийняте. На цій стадії індивід знаходиться в процесі конструювання ідентичності – переходу від відсутності почуття ідентичності або від визначеної ідентичності до сконструйованої (досягнутої) ідентичності [416, с. 145].

4. Досягнута ідентичність (Identity Achievement) характеризується самостійно здійсненим активним пошуком вирішення проблеми і прийняттям такого рішення. Особи з досягнутою ідентичністю мають власні, відмінні від батьківських, плани на майбутнє. Ці плани за необхідності можуть бути

переглянути, оскільки, з точки зору людей з досягнутою ідентичністю, майбутнє існує для самореалізації, а не для досягнення ідеалів, заданих заздалегідь кимось іншим [427, с. 552, 557].

Проте, слід зазначити, що жінкам складніше здійснити вибір у професійній сфері, адже гендерна роль, яка приписується їм суспільством, обмежує жінок у прийнятті рішення стосовно свого майбутнього. Тому Р. Джосельсон (R. Josselson) вирішила «розглянути жіночу ідентичність у жіночих термінах» [див. 424, с. 2], використавши для цього концепцію его-ідентичності Дж. Марсії. Її дослідження базується на вивченні життєвого та творчого шляху окремо взятої жінки. Отримані результати дозволять розширити і покращити розуміння конструювання жіночої ідентичності як окремого феномену.

Близькі за змістом роботи Н. Гілані (N. Gilani) «Докладний аналіз теорій і досліджень з теми жіночої ідентичності» («A Detailed Review of the Theories and Research on Female Identity») [419], А. Келлог (A. Kellogg) «Шляхи конструювання жінками власної ідентичності за Р. Джосельсон» («Josselson's Pathways to Identity In Women») [424], Дж. Крогер (J. Kroger) «Конструювання ідентичності в підлітковому віці» («Identity Development during Adolescence») [426], в яких розглядаються питання визначення жіночої професійної ідентичності на різних етапах життя.

На наш погляд, застосування концепції его-ідентичності Дж. Марсії у поєднанні з результатами дослідження Р. Джосельсон [423] дозволить нам відповісти на деякі питання щодо професійної самоідентифікації жінок-археологів та конструювання ними власної ідентичності, а також окреслити шляхи входження жінки до археологічного наукового співтовариства.

На увагу заслуговують також праці, які стосуються специфіки та закономірностей становлення професійної кар'єри жінок-науковців у XIX–XX ст. Ця проблематика дослідження є популярною та доволі добре опрацьованою у трансатлантичному інтелектуальному просторі. Наприклад, специфіці формування кар'єри жінки-вченого у літньому віці присвячена

окрема колективна монографія «Перемовини щодо скляної стелі: кар'єри старших жінок в академічному світі» («Negotiating the Glass Ceiling: Careers of Senior Women in the Academic World») [412]. У ній можна знайти дослідження фахової кар'єри жінки у німецьких вузах, зв'язків та впливів на фахову кар'єру жінки-вченого та університетського викладача періодів здоров'я та захворювань.

Серед загальних теоретичних праць, в яких розглядаються способи концептуалізації жіночих кар'єр, виокремлюється колективна монографія, опублікована у 2013 р. за редакцією В. Петтон (W. Patton) «Концептуалізація жіночих трудових життів: пересуваючи кордони дискурсу» («Conceptualising Women's Working Lives. Moving the Boundaries of Discourse») [434]. У ній розглядаються пануючі на сьогодні теорії дослідження специфіки жіночих кар'єр, наприклад, кар'єрні мотивації, формування специфіки просування жінки щаблями університетської освіти та науки (на прикладі Австралії). Дослідниця зазначає, що гендер впливає на вибір кар'єри, тому що вона базується на соціальних поняттях гендеру, притаманних кожній професії, що значно звужує альтернативні професійні варіанти для індивіда. Це підкреслює безпосередній вплив гендерних стереотипів на вибір професії.

Американські психологи Н. Бец (N. Betz) та Л. Фіцджеральд (L. Fitzgerald) виокремлюють чотири групи факторів, що впливають на вибір професії жінкою:

- 1) індивідуальні змінні – Я-концепція, здібності, свобода від статево-рольового впливу;
- 2) фонові змінні – родинна підтримка, рівень освіти і професійний статус батьків;
- 3) освітні змінні – наявність жіночих шкіл, доступ до вищої освіти;
- 4) змінні дорослого способу життя – шлюб, наявність та кількість дітей [див. 434, с. 145].

Концепція Н. Бец та Л. Фіцджеральд частково перегукується з теорією его-ідентичності Дж. Марсії, тобто вони доповнюють одна одну.

Окрему цінність становлять праці таких учених, як С. Екштут «Росія перед голгофою. Епоха Великих реформ» («Россия перед голгофой. Эпоха Великих реформ») [387], Л. Нохлін «Чому не було визначних художниць?» («Почему не было великих художниц?») [325] та інші, в яких досліджуються питання професійної самоідентифікації жінок у професійному середовищі, а також здійснена спроба розкриття чинників, що впливають на формування «професійних архетипів» [236, с. 28] як у науці в цілому, так і в археології зокрема.

Цікавою є праця української дослідниці В. Агеевої «Жіночий простір: феміністичний дискурс українського модернізму» [229], в якій розглянуто процеси модернізації української літератури ХХ ст. в контексті феміністичної й гендерної проблематики. Акцентується криза патріархатних цінностей у модерній культурі, конфлікт традиційних і нових трактувань фемінності та маскулінності. Дослідниця зазначила, що одним із явищ, які визначили сутність європейського модернізму кінця ХІХ – початку ХХ ст., була «війна статей» [229, с. 3]. Образ «нової жінки» став знаковим для модерністського мистецтва. На відміну від Парижа або Мюнхена, у Києві і Львові поява нової жінки сприймалася менш апокаліптично. У будь-якому випадку, українські письменниці-модерністки, як це було і в інших європейських літературах, прагнули визначити специфіку жіночої творчості, жіночого письма, знайти авторитетних попередниць, на досягнення яких вони могли б рівнятися.

Слід зазначити, що в Україні проблема становлення наукової кар'єри жінки все ще залишається майже нерозробленою. Як виняток, можна послатися на піонерські дослідження дніпропетровської дослідниці Д. Андросової-Байди «Кар'єрні стереотипи жінки-науковця» [233] та «Феномен жінки-історика 1920-х рр.» [236]. В основі цих праць лежить концепція жіночої професійної ідентичності Р. Джосельсон, яка була застосована для аналізу входження жінки-історика до наукового товариства.

До питання кар'єри жінки в науці звернулася відома українська дослідниця І. Колісник у монографії «Українська історіографія. Концептуальна

історія» [295]. У підрозділі «Модель кар'єри жінки в науці» авторка наголосила, що кар'єра жінки в науці має певні фази:

- а) початкову – коли відбувається входження жінки в науку;
- б) фазу просування по кар'єрних щаблях;
- в) вирішальну фазу кар'єрного зростання жінки-вченого – досягнення результату.

Дослідниця також зазначає, що кар'єра жінки в науці, бізнесі, мистецтві має специфічні риси й зумовлена особливостями психофізичної природи та гендерними відмінностями [295, с. 403–406].

Підводячи підсумок, зазначимо, що аналіз історіографії з гендерної проблематики доводить здійснення поймаєними авторами величезної за обсягом дослідницької роботи по застосуванню гендерного підходу в історичній науці та археології, вивченню окремих аспектів жіночої історії в різні історичні епохи. Завдяки проаналізованим вище дослідженням переважно західноєвропейських та американських дослідників, ми маємо змогу заповнити лакуни, які утворилися за радянських часів в українській історіографічній традиції з проблеми жіночої професійної діяльності, фахової кар'єри жінок в археологічній науці, а також щодо застосування категорії гендеру в археології.

Сьогодні ми спостерігаємо зростання інтересу до вивчення проблем становища жінок, взаємин між статями, що підтверджується виникненням власної української бази досліджень з гендерної проблематики. Разом з тим у сфері історіографії археології поки що панують традиційні соціально-економічний та антрополого-семіотичний підходи до вивчення взаємин статей в історичному минулому. Продовжує активно розвиватися саме «історія жінок», яка має описовий характер, тоді як гендерні дослідження, з їх методологічною витонченістю, залишаються рідкістю. Останнє свідчить про поки що незначний вплив наукового досвіду гендерної історії на розширення методологічного горизонту професійних істориків та археологів.

Крім того, самі гендерні дослідження в сучасній археології продовжують страждати деякою однобокiстю: постійно та інтенсивно досліджується лише

«жіноча складова» [337, с. 98] історичних процесів і трансформацій, тоді як взаємодії між статтями продовжують залишатися рідкісними темами.

Проведений нами аналіз історіографії з досліджуваної теми дозволяє зробити висновок, що у попередні періоди були накопичені значні матеріали з історії археології, історії освіти, історії жінок. Натомість значно менші досягнення спостерігаються в галузі гендерної історії та гендерної археології. Це додатково засвідчує актуальність теми дисертаційного дослідження.

Насамкінець варто зазначити, що проаналізований історіографічний комплекс наукових праць в межах вищезазначених напрямків надає нам можливість не лише виокремити хронологічні етапи у розвитку української археології, а й окреслити коло жінок-археологів для кожного з них, визначити специфіку етапів входження жіноцтва до археологічного співтовариства.

Теоретико-методологічні праці з теорії гендеру дозволяють визначити моделі інтеграції жінок в археологію України та прослідкувати процес конструювання ними нової професійної ідентичності – як жінок-археологів.

1.2 Джерельна база дослідження

Особливість джерельної бази дослідження феномену входження жінки в археологічну науку України полягає у використанні величезної кількості джерел особового походження (его-джерел). Її основу, в першу чергу, складає широке коло архівних джерел, серед яких мемуари, особові справи, археологічні щоденники та звіти, епістолярії тощо.

Як показує практика, основна маса джерел з досліджуваної теми збереглася в архівах м. Києва. Зокрема, в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО) були опрацьовані матеріали фонду Народного комісаріату освіти (Ф. 166) [14–21], особовий фонд професора Д. В. Антоновича (Ф. 3956) [25–28] та Н. Д. Полонської-Василенко (Ф. 3806) [22–24]. У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДАК України) опрацьовано фонд Управління Київського навчального округу (Ф. 707) [1, 2] та особовий фонд

В. Б. Антоновича (Ф. 832) [3–13]. Особливу цінність для дисертації мають опрацьовані матеріали Державного архіву м. Києва (далі – ДАК), зокрема фонд Київських вищих жіночих курсів (Ф. 244) [29–38]. Значні за обсягом матеріали стосовно зазначеної теми містять фонди Наукового архіву Інституту археології (далі – НАІА НАНУ), зокрема фонд Всеукраїнського археологічного комітету (далі – ВУАК), особові фонди М. І. Вязьмітіної (Ф. 34) [66–91], В. В. Хвойки (Ф. 2) [41–61], Д. М. Щербаківського (Ф. 9) [62–65], П. П. Єфименка (Ф. 64) [92]. Крім того, були залучені деякі документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського м. Києва (далі – ІР НБУВ), зокрема матеріали Літературного фонду (Ф. І), де нами було виявлено щоденник розкопок Ю. Ф. Абази (спр. 7780) [137], та «Архіву В. С. Іконнікова, матеріали стосовно вищих жіночих курсів» (Ф. 46) [138]. Слід зазначити, що деякі нормативні документи, які торкаються питань діяльності ВУАКу, дублюються в ЦДАВО (Фонд НКО) та НАІА НАНУ (Фонд ВУАК).

У ході дослідження були опрацьовані також матеріали, які зберігаються у Державному архіві Херсонської області, зокрема фонд Херсонського повіткомгосу (Ф. 456) [40], в якому виявлено свідоцтво І. В. Фабриціус про закінчення Маріїнської жіночої гімназії, та фонд Херсонського окрфінвідділу (Ф. 440) [39], де містяться акти про ревізію діяльності історико-археологічного музею, в яких вона фігурує як його директор. У Науковому архіві Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (далі – ДНІМ) нами були опрацьовані документи з фонду відомого українського історика Д. І. Яворницького (Ф. 10) [129–134], які безпосередньо стосувалися особистості А. А. Скриленко та А. А. Карцової-Миклашевської, проте в них збереглося недостатньо інформативних джерел щодо зазначеної теми.

Наявна джерельна база потребує використання певної класифікаційної схеми, адже класифікація джерел – це один з дослідницьких методів, що має велике значення як для виявлення, вивчення та використання джерел, так і для організації подальшої пізнавальної діяльності дослідника. У джерелознавстві напрацьовано декілька варіантів класифікацій: за близькістю до подій, за

походженням, за призначенням джерел, за змістом, за способом зберігання тощо. Найпоширенішим є розподіл джерел за способом фіксації інформації на різні типи, роди та види, тобто типолого-видова класифікація, яку детально обґрунтував радянський дослідник Л. М. Пушкарьов (1975 р.). Згідно з нею, джерела з досліджуваної теми поділяються на три типи: писемні, усні та кінофотодокументи [336].

До усних джерел слід віднести такий вид кодування інформації, як інтерв'ю, котре активно застосовується в рамках усної історії для отримання усних свідчень щодо подій минулого або конкретної особистості, яка має історичну значимість. У дисертаційному дослідженні був застосований такий його різновид, як напівструктуроване інтерв'ю, що складається з тематичних блоків і містить перелік обов'язкових аспектів, стосовно яких необхідно отримати інформацію. Отже, в рамках досліджуваної теми наводиться текст напівструктурованого інтерв'ю з респондентом – кандидатом історичних наук, старшим науковим співробітником ІА НАНУ В. М. Корпусовою, яка протягом багатьох років була персональною лаборанткою М. І. Вязьмітіної та працювала науковим співробітником в археологічних експедиціях під її керівництвом. Ця інформація надає можливість більш повно розкрити особистість М. І. Вязьмітіної як дослідниці та наукового керівника. Опитувальник та текст інтерв'ю вміщено в додатку Е.

Писемні джерела поділяють на два роди – документальні та наративні. У свою чергу, комплекс документальних джерел за видовою ознакою можна розподілити на картографічні, статистичні, актові, канцелярські. У рамках досліджуваної теми в переважній більшості використовувалися канцелярські (діловодні) джерела, які сформувалися і збереглися внаслідок діяльності вищих навчальних закладів, центральних та регіональних наукових товариств та установ за часів Російської імперії та Радянського Союзу.

У Статуті Московського археологічного товариства, затвердженому міністром народної освіти 19 вересня 1864 р., були окреслені основні цілі археологічних досліджень того часу. Згідно з §1, «Імператорське Археологічне

Товариство має предметом вивчення археології класичної, переважно ж пам'яток середніх століть і нумізматики новітньої, як східної, так і західної, звертаючи особливо увагу на монети, медалі та інші предмети стародавнього мистецтва, що знаходяться або відкриваються в Росії» [259, с. 398]. Згідно зі Статутом заборонялося самовільне проведення археологічних досліджень на території Російської імперії, що сприяло деякою мірою припиненню «грабіжницьких» розкопок пам'яток.

Важливим джерелом для нашого дослідження є «Положення про вищі жіночі курси в Києві» 1878 р. [36, арк. 1–3], в якому були зазначені основні цілі та завдання курсів, а також правила щодо прийому, навчання та випуску слухачок.

Не менш важливим документом є Статут Київського археологічного інституту від 1921 р., в якому регламентовані не тільки управління та діяльність інституту, правила прийому студентів, обов'язки та повноваження директора і викладачів тощо, а й чітко прописана статева приналежність студентів і зокрема зазначено, що «в дійсні слухачі інституту допускаються особи обох статей» [24, арк. 37].

Діловодна документація представлена у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України офіційним листуванням ВУАКу з музеями (в тому числі з Херсонським Історико-археологічним музеєм) [15, 16], науковими установами у справах охорони пам'яток, а також окремими особами з питань надання дозволу на розкопки; журналами зборів та протоколами Президії ВУАКу, звітами археологів про результати досліджень та щоденниками розкопок [14, 17–19]. Ці джерела містять детальну інформацію щодо місць проведення археологічних досліджень, культурної належності та хронології досліджуваних пам'яток, керівників експедицій та їх складу. Вірогідність документів досить висока, оскільки вони затверджувалися на державному рівні.

До діловодного виду джерел також належать матеріали, які були опрацьовані у ДАК: серед них – списки слухачок Київських вищих жіночих

курсів (далі – КВЖК), протоколи засідань історико-філологічного факультету, педагогічної ради КВЖК [29–38]. Подібні матеріали було виявлено також і в ЦДАВО, зокрема витяги з протоколу про затвердження прийому до аспірантури М. І. Вязьмітіної [20], про затвердження В. Зуммера у співробітники кафедри мистецтвознавства [21], списки студентів та викладачів Київського археологічного інституту (далі – КАІ), протоколи вчених рад, навчальні програми, кошториси, звіти тощо [22–24].

Було проаналізовано звіти А. А. Скриленко про поповнення та систематизацію колекції музею ім. О. Поля [128], які дають нам уявлення щодо ролі та участі дослідниці в організації XIII Археологічного з'їзду (далі – АЗ), а також її власної компетентності як археолога та музейного працівника. Також виявлені «Прохання» про призначення пенсій І. В. Фабриціус (вперше вводиться до наукового обігу) [1] та К. М. Мельник-Антонович [2], в яких міститься особиста інформація щодо сімейних обставин та матеріального становища дослідниць.

Помітне місце серед діловодної документації займають особові справи жінок-археологів, котрі зберігаються у Науковому архіві Інституту археології. Серед них особові справи М. І. Вязьмітіної [126] та І. В. Фабриціус [127], які складаються з особових карток, автобіографій, витягів з протоколів, документів про присудження наукових ступенів, розпоряджень стосовно відпусток та відряджень з приводу проведення археологічних розкопок тощо. У них скрупульозно зафіксовані основні віхи життя репрезентанток та їхні наукові досягнення. Особлива цінність цих документів полягає у високому ступені вірогідності, що дає можливість уточнити та перевірити вже опубліковані дані.

Картографічні джерела, виходячи з просторово-часової сутності, мають принципове значення, оскільки не лише значно доповнюють наявну інформацію, а й містять у концентрованому вигляді відомості, які можуть розглядатись у якості самостійних інформаційних джерел. Вони представлені складеними дослідницями картами археологічних розвідок та планами проведення археологічних розкопок. Джерела цього типу дозволяють

визначити часову та просторову локалізацію проведення археологічних досліджень певної місцевості (Херсонська та Київська області), надають інформацію стосовно загальної площі проведених розкопок та кількості досліджених археологічних об'єктів тощо. Зображення археологічних карт та планів наводяться у Додатку В, рис. В.1–В.3.

У рамках досліджуваної теми був використаний досить значний масив наративних джерел, які поділяються на такі види: особисті, художні, історичні, наукові. До наративних джерел, опрацьованих під час дослідження, відносяться переважно документи особового походження або, користуючись сучасною західноєвропейською термінологією, еґо-джерела. Саме вони становлять основу даного дослідження.

Джерела особового походження – група різновидів історичних джерел, функцією яких є встановлення міжособистісної комунікації серед науковців. Вони найбільш послідовно втілюють процес самоусвідомлення особистості та становлення міжособистісних відносин. До джерел особового походження відносяться щоденники, приватне листування (епістолярні джерела), мемуари, автобіографії тощо. Використані еґо-джерела за ступенем вірогідності можна розташувати в наступному порядку:

- а) автобіографії;
- б) щоденники;
- в) епістолярії;
- г) мемуари, спогади.

Виходячи з завдань, поставлених у ході дослідження, на перше місце слід поставити автобіографії жінок-археологів, які дозволяють відтворити та доповнити відомості про їх життєві й творчі шляхи. У ЦДІАК України в особовому фонді В. Б. Антоновича збереглися справи, що містять інформацію біографічного характеру стосовно К. М. Мельник-Антонович та її автобіографію [7].

Цінність представляють також виявлені та опрацьовані нами у НАІА НАНУ автобіографії М. І. Вязьмітіної [126, арк. 7–9] та І. В. Фабриціус [127,

арк. 8, 9], котрі містилися в їх особових справах. У них авторками були описані основні віхи їх життя, наведені переліки посад, які вони посідали, представлені списки наукових публікацій тощо.

Наступним різновидом джерел особового походження є щоденники, цінність котрих полягає в тому, що вони створюються по гарячих слідах подій, нерідко у той самий день, коли останні відбулися. Це підвищує достовірність свідчень і дає можливість досліднику, спираючись на них, визначити місце перебування автора щоденника та його враження від місць, де він побував.

Інформативним джерелом для нас також стали «Подорожні записки» («Путевые записки») М. І. Вязьмітіної, які зберігаються в її особовому фонді в Науковому архіві Інституту археології НАНУ [91]. В них описана поїздка дослідниці до Узбекистану у 1928–1929 рр. з метою збору інформації для написання кандидатської дисертації, присвяченої прикладному мистецтву Середньої Азії, представлені детальні характеристики колекцій музеїв Ташкенту, Самарканду, Бухари, які супроводжуються замальовками. Ці записки мають характер щоденника, адже в них докладно описаний кожний день.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається щоденник колишньої випускниці Київських вищих жіночих курсів А. Л. Іконникової, в якому міститься докладна інформація про склад слухачок та їх успіхи у навчанні, представлені описи викладачів та подані їх відгуки про досягнення курсисток, серед котрих є майбутні археологи [138].

Окремим різновидом его-джерел є особиста епістолярна спадщина жінок-археологів. Їх особлива цінність полягає в тому, що на основі листування можна вивчати вплив археологів-чоловіків із їхнього оточення на становлення жінок як дослідниць в археологічній науці. Також можна простежити взаємодію археологів, жінок і чоловіків, у процесі спільної праці, а також як у ході листування дещо зневажливе ставлення до жінок замінювалося науковим спілкуванням та допомогою з боку чоловіків.

В особовому фонді Д. І. Яворницького, зокрема, зберігається листування вченого з хранительською музею ім. О. Поля А. А. Скриленко щодо його становлення та розвитку [128, 160–170]. Там же знаходиться листування Д. І. Яворницького з головою Московського археологічного товариства П. С. Уваровою з приводу організації та проведення XIII Археологічного з'їзду, в якому також міститься інформація щодо А. А. Скриленко [129–134]. Крім того, у цьому фонді нами були опрацьовані епістолярії Д. І. Яворницького з А. М. Миклашевським – батьком А. А. Карцової-Миклашевської [171–198], В. Є. Козловською [201, 202], К. М. Скаржинською [204–206] та І. В. Фабриціус [207], що дає змогу розкрити їх наукові та професійні контакти. Слід відзначити, що переважна більшість цих листів опублікована у збірнику «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького» [142–144], окрім його листування з П. С. Уваровою.

На особливу увагу заслуговують листи К. М. Мельник – археолога, дружини В. Б. Антоновича, – які знаходяться в особовому фонді Д. В. Антоновича у ЦДАВО. Катерина Миколаївна протягом багатьох років листувалася з провідними науковцями свого часу. Її листування з маловідомою талановитою дослідницею А. А. Скриленко [28, арк. 59–64] відкриває нам невідомі сторінки життя останньої. Також збереглося листування К. М. Мельник-Антонович з відомим ученим та педагогом А. С. Синявським [28, арк. 23–34], дружиною видатного катеринославського діяча і мецената О. Поля, академіком Д. І. Багалієм [25, арк. 15–32] та ін. Особливе значення має її листування з В. Ю. Данилевичем [25, арк. 67–89], яке проливає світло на ставлення до дослідниці археологічного наукового товариства. У своїх листах В. Ю. Данилевич консультується з К. М. Мельник-Антонович з наукових питань, а в одному з листів він детально описує візит П. С. Уварової до Харкова з приводу організації XII Археологічного з'їзду.

Важливе значення для досліджуваної теми має листування Катерини Миколаївни з батьками – М. М. та М. О. Мельниками [26, арк. 61–79], в якому вона ділиться своїми турботами та переживаннями, радиться щодо вступу до

Московського археологічного товариства, детально описує свої поїздки з В. Б. Антоновичем на археологічні розвідки тощо. Сюди слід віднести і її листування з В. Б. Антоновичем, яке не лише проливає світло на формування її наукових вподобань, а й частково розкриває шлюбне життя К. М. Мельник-Антонович, показує нам її як доньку та дружину, а не тільки як науковця.

Окремо слід виділити листи, опрацьовані нами з ІР НБУВ, в яких простежуються трагічні сторінки життя К. М. Мельник-Антонович. З них зокрема видно, як Д. І. Багалій разом з М. С. Грушевським допомагали їй відстояти власне чесне ім'я та право на гідне життя за радянських часів.

У ЦДІАКу в особовому фонді В. Б. Антоновича також збереглося листування К. М. Мельник-Антонович [11–12]. Слід зазначити, що розпорошені по різних архівних сховищах листи доповнюють один одного, що дає можливість загалом відтворити більш-менш цілісну картину життя дослідниці.

На окрему увагу заслуговують листи В. Є. Козловської – відомого археолога початку ХХ ст., – які зберігаються у Науковому архіві Інституту археології. На жаль, особовий фонд В. Є. Козловської відсутній, тому матеріали розміщені у інших фондах архіву. Нам вдалося знайти її листування зі своїм вчителем та наставником В. В. Хвойкою [41, 42] в його особовому фонді, яке вперше вводиться до наукового обігу. Листи містять поради та консультації стосовно проведення розкопок, складання щоденників тощо. З тексту листів стає зрозумілим, що В. В. Хвойка неодноразово допомагав своїй учениці в пошуку роботи за спеціальністю, адже для жінки у той час було складно знайти собі місце роботи в археології.

Окрім цих листів, в особовому фонді В. В. Хвойки нами було виявлено листування В. Є. Козловської з П. П. Курінним [44–61]. Проаналізувавши його, можна з'ясувати, що їх поєднувала багаторічна дружба. Листи проливають світло на наукові захоплення В. Є. Козловської, дають її характеристику не тільки як дослідниці, а й як людини. В деяких з них міститься інформація про спільні розкопки К. М. Мельник-Антонович та В. Ю. Данилевича. Крім цього,

В. Є. Козловська докладно описує місця проведення розкопок та радиться з П. П. Курінним з питань щодо поповнення колекції музею.

Збереглися також листи В. Є. Козловської до Д. М. Щербаківського [62–65], які знаходяться в його особовому фонді у складі Наукового архіву Інституту археології. В них дослідниця характеризує діяльність музею, в якому працює, детально описує наукове життя Києва, інформує Д. М. Щербаківського щодо діяльності на науковому поприщі його учня П. П. Курінного тощо. Ці листи яскраво ілюструють В. Є. Козловську як досить авторитетну хранительку музею і науковця. Треба наголосити, що листування В. Є. Козловської з В. Хвойкою, П. Курінним та Д. Щербаківським вперше вводиться до наукового обігу.

В рамках нашої теми велике значення має також епістолярна спадщина М. І. Вязьмітіної, яка зберігається в Науковому архіві Інституту археології в її особовому фонді. Дослідниця упродовж багатьох років листувалася з провідними науковцями та культурними діячами свого часу.

Неабиякий інтерес представляє багаторічна переписка М. І. Вязьмітіної зі своїм вчителем та наставником – видатним мистецтвознавцем В. М. Зуммером [68–70, 78–81]. З тексту листів стає зрозумілим, що вони були не лише колегами, а й добрими друзями. Крім того, в них проливається світло на формування наукових інтересів та поглядів дослідниці. В особовому фонді також збереглися листи до неї від професора М. Є. Массона [74–77], адже вони разом проводили розкопки у Середній Азії (Нова Нісса). З листів випливає, що вчений цінував М. І. Вязьмітіну як археолога і дослідницю та поважав як жінку.

Важливим джерелом, яке частково проливає світло на інтелектуальне оточення М. І. Вязьмітіної, слугує її листування з подружжям Волошиних [71–73, 82]. М. О. Волошин – відомий поет, живописець, літературний та художній критик – був досить колоритною особою у колах української інтелігенції. Саме він напророкував, що з М. І. Вязьмітіної вийде «хороший археолог» [див. Додаток Е]. Листи загалом розкривають особисте життя дослідниці, наповнене переживаннями, радощами та розчаруваннями, характеризують її як людину та

жінку. Слід зазначити, що епістолярії з особового фонду М. Вязьмітіної вперше вводяться до наукового обігу.

Спогади (мемуари) є найчисленнішим різновидом джерел особового походження. Їх цінність залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор у подіях, котрі описує, від гостроти сприйняття ним дійсності, від його здатності запам'ятати перебіг подій, від часу написання мемуарів та ін. Спогади, створені по живих слідах подій, як правило, точніше передають характер і зміст останніх, тоді як у спогадах, написаних через багато років, на характер авторської оповіді негативно впливають не лише притуплення гостроти пам'яті автора, а й ті зміни, що відбулися за минулий час у його поглядах, сприйнятті дійсності. Але якраз до спогадів, написаних через багато років, і відносяться використані в рамках досліджуваної теми мемуари.

Серед них особливу цінність представляють спогади П. С. Уварової – першої в тодішній Російській імперії жінки-археолога, – переважно тому, що вони містять багато достовірної інформації стосовно становлення та розвитку археологічної науки кінця XIX – початку XX ст., в тому числі і в Україні [225]. П. С. Уварова спромоглася передати особливий дух тих часів, зокрема ставлення археологічного наукового товариства до появи жінки-археолога, адже у спогадах присутні описи її зустрічей із вченими як Російської імперії, так і закордонними. Також детально поданий процес підготовки та організації археологічних з'їздів, у тому числі й тих, що відбувалися на території України.

Надзвичайно важливими для нашого дослідження є спогади Н. Д. Полонської-Василенко – археолога, історика, багаторічного секретаря Київського археологічного інституту. В них міститься детальна інформація про формування українського наукового осередку наприкінці XIX – у першій половині XX ст. [211]. Як колишня випускниця Вищих жіночих курсів, вона докладно описує склад слухачок, дає оцінку манері читання лекцій, поведінці та здібностям викладачів. Спогади Н. Д. Полонської надають репрезентативну інформацію стосовно В. Є. Козловської, яка була подругою авторки протягом тривалого часу, проте після деяких непорозумінь їхні стосунки зіпсувалися.

Знаходимо тут також відомості про взаємовідносини Н. Д. Полонської-Василенко з М. та К. Грушевськими, Л. М. Старицькою-Черняхівською та ін.

Слід зазначити, що у спогадах П. С. Уварової та Н. Д. Полонської-Василенко є деякі розходження у датах, однак це пояснюється тим, що вони були написані під час перебування в еміграції через багато років після відповідних подій.

Деяку цінність для нашого дослідження мають «Вибрані спогади» («Избранные воспоминания») С. Ю. Вітте [140]. У них міститься інформація щодо соціального статусу і сімейного положення Ю. Ф. Абази, відомої своїми дослідженнями поселень Трипільської культури, матеріали котрих демонструвалися на Археологічних з'їздах.

Наукові джерела – один із різновидів наративних писемних джерел, який представлений науковими працями жінок-археологів, зокрема рецензіями, чернетками робіт, нотатками, науковими статтями тощо.

У Центральному державному історичному архіві України в Києві в особовому фонді В. Б. Антоновича (Ф. 832) збереглися тексти, написані особисто К. М. Мельник-Антонович [3, 4]. Серед них знайдено звіт досліджень у Волинській губернії та чернетки праці, присвяченої мегалітичним спорудам, а також статті «Археологічні дослідження 1925 р. на Кременчуччині», в якій детально описані всі досліджувані об'єкти, знайдені матеріали, подані авторські висновки щодо культурної належності та хронології.

У Президентській бібліотеці ім. Б. М. Єльцина зберігається «Історико-культурний атлас з російської історії» («Историко-культурный атлас по русской истории»), складений Н. Д. Полонською-Василенко і виданий за редакцією М. В. Довнара-Запольського в 1913–1914 рр. Він складається з 3-х томів. Перший том присвячений неслов'янським та слов'янським старожитностям [146], другий – Московській та Південно-Західній Русі [147], третій охоплює петровську епоху, середину XIII ст., вік Катерини II, XIX ст. [148]. Це цінна пам'ятка лекційного ілюстрованого курсу з археології, який передбачалося викладати у Київському університеті св. Володимира.

Проте основні джерела цього виду знаходяться в особових фондах Наукового архіву Інституту археології. Наприклад, в особовому фонді М. І. Вязьмітіної нами було виявлено відгуки дослідниці на роботу І. В. Фабриціус «Спроба аналізу деяких скіфських зображень», збірник «Археологія», праці А. П. Іванової «Скульптура та іконопис Боспору» і «Проблеми боспорського мистецтва», статтю А. І. Фурманської «Бронзове ремесло Ольвії» тощо [85–90]. Подібні джерела дають можливість прослідкувати комунікації між дослідницями та їх наукові зацікавлення.

В особовому фонді П. П. Єфименка зберігається праця А. І. Тереножкіна під назвою «Про теоретичний напрям в роботах І. В. Фабриціус» [92], в якій він критикує наукові роботи вченої, присвячені дослідженню скіфських племен. Окрім документальних та наративних джерел у рамках дисертаційного дослідження були використані фотодокументи, котрі поділяються на портретно-побутові, які доповнюють писемні джерела біографічного характеру, та виробничі, в яких фіксуються умови розкопок та зовнішній вигляд досліджуваних об'єктів і артефактів. Останні зібрано у Додатку Б, рис. Б.11, Б.15, Б.18–20; Додатку В, рис. В.4.

Отже, типолого-видова класифікація джерел дозволяє встановити особливості функціонування документів кожного виду та визначити їхнє місце у комплексі джерел, залучених для відтворення місця та ролі жінки в археологічній науці України другої половини ХІХ ст. – 1930-х рр. Джерельна база з досліджуваної теми охоплює джерела особового походження та діловодну документацію і складається з різнопланових видів документів.

У зв'язку з вищерозглянутим можна стверджувати, що залучена джерельна база досить репрезентативна і загалом дозволяє докладно розкрити особливості процесу входження жінки в археологічну науку зазначеного часу. Вона може слугувати основою наукових біографій жінок-археологів (аматорів та вчених), які брали активну участь у становленні та розвитку археології України вказаного хронологічного періоду.

1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження

Вибір області дослідження і конкретного предмета вивчення визначається, по-перше, філософсько-онтологічними, гносеологічними та епістемологічними переконаннями, по-друге, соціально-філософськими і загальносоціологічними знаннями, конкретне поєднання котрих, як відомо, свідчить про багаторівневість досліджуваного об'єкта та предмета [247, с. 12]. На сучасному етапі розвитку, у зв'язку із складним характером систематизації знань про оточуючу нас реальність, наука вимагає застосування методології нового рівня, яка базуватиметься на міждисциплінарному принципі. Це дозволить розширити як методологічний, так і термінологічний апарат дослідження.

Для понятійного апарату дослідження характерне використання термінів, запозичених із інших гуманітарних наук (гендерної історії, психології та ін.). Особливу увагу слід звернути на поняття, котрі складають базис гендерного підходу, серед них – гендер, феміністська археологія, гендерна археологія та ін. Поняття «гендер» у сучасній гуманітиристиці має багато тлумачень, проте основним орієнтиром нашого дисертаційного дослідження стало визначення Дж. Скотт, згідно з яким «гендер є первинне поле, всередині якого або за допомогою якого артикулюється влада» [436, с. 1054]. Це дозволило, застосувавши гендерну методологію, зробити комплексний висновок, що гендер включає не тільки аналіз взаємин статей, а весь комплекс функціонування і саморепрезентування влади через інститути, нормативні концепції, культурні символи тощо.

Цілком результативним виявилось виокремлення в процесі дослідження запропонованих Дж. Скотт взаємодіючих елементів гендеру: а) культурно доступних символів; б) нормативних концепцій; в) соціальних інститутів та організацій; г) суб'єктивної ідентичності [436, с. 1070]. З цих позицій розглядалися:

а) стереотипні уявлення стосовно отримання жінкою вищої освіти, зокрема археологічної;

б) норми сімейного права та форми шлюбу у тогочасному суспільстві;

- в) археологічні наукові товариства та вищі навчальні заклади;
- г) професійна ідентичність жінок-археологів.

На думку Л. П. Репіної, «гендер закладає характеристики всіх можливих вимірів соціуму: системно-структурний, соціокультурний, індивідуально-особистісний» [351, с. 20], що дозволяє реконструювати історичну динаміку в гендерній перспективі.

Особливої уваги потребують такі поняття, як «феміністська археологія» та «гендерна археологія», котрі часто ототожнюються, хоча мають не лише різну площину, а й мету дослідження.

Феміністська археологія – це науковий напрям археологічної науки, який ставить своїм завданням визначити «дійсну роль жінки в історії» [440, с. 81], повністю ігноруючи чоловічу половину суспільства. Прихильники цього напрямку виступають проти «чоловічого засилля» [441, с. 282] в археології і привертають увагу наукової громадськості до проблеми гендерної нерівності, незалежно від того, стосується це отримання роботи чи її оплати, проведення наукових досліджень чи публікації робіт.

Натомість гендерна археологія – це науковий напрям, який ставить своїм завданням дослідити роль жінки і чоловіка в історії через їхній діалог та взаємодію. В силу специфіки самої категорії гендеру, гендерна археологія має подвійний предмет. По-перше, вона займається ідентифікацією ролей чоловіків і жінок в минулому та вивченням окремих особистостей в доісторії. Такі дослідження включають у себе докладне вивчення поховального обряду, патологій жінок та чоловіків і екстраполювання матеріальних даних в сценарії зміни відносин на гендерному рівні [422]. По-друге, гендерна археологія має справу із ідеологією та роллю статі, відносинами між статями, з впливом гендерного розподілу на професійне становлення самої археологічної науки.

Базовими поняттями нашого дослідження є також терміни, запозичені із психології, зокрема «ідентичність» та «професійна ідентичність». Поняття «ідентичність» є психічним компонентом самосвідомості людини. Ми знаємо, хто ми, усвідомлюємо своє місце в світі людей, професій, націй.

Ідентичність – це здатність розуміти свою індивідуальність, жити у згоді з нею, здатність приймати себе таким, який ти є, а не таким, яким повинен бути, здатність раціонально ставитися до своїх недоліків [314].

Професійна ідентичність – це об'єктивна і суб'єктивна єдність з професійною групою, справою, яка виступає в ролі важливої сполучної ланки, що об'єднує професійні характеристики (норми, ролі і статуси) особистості [265, с. 418].

Відповідно до поглядів Е. Еріксона, при становленні професійної ідентичності людина проходить ті ж етапи, що і при соціалізації – довіру, автономію, ініціативність, досягнення, ідентичність, інтимність, творчість, інтеграцію [389]. Існують зовнішні та внутрішні детермінанти формування професійної ідентифікації особистості. Зовнішньою детермінантою виступає інформаційно-насичене середовище, що є джерелом знань про обрану професію (наприклад сім'я, наукові заклади). Внутрішніми детермінантами є індивідуальні та біопсихологічні властивості індивіда, звички, досвід, спрямованість особистості і т. ін. Професійна ідентичність здійснюється на основі цілеспрямованої активності особи, яка включає навчання професії, професійне виховання та самовиховання [314]. Приймаючи участь спочатку в навчально-професійній, а потім і в професійній діяльності, індивід не тільки набуває адекватних уявлень про свою професію та власні можливості, а й активно розвиває їх. Він формується як суб'єкт професійної діяльності і формує ставлення до себе як до діяча, розвивається як особистість. Отже, професійне становлення – це одна з форм розвитку особистості, яка відіграла ключову роль у самореалізації жінки-археолога.

Мета і завдання дисертаційного дослідження визначили комплекс використаних у роботі принципів, підходів і методів, в основу яких покладено принципи наукового пізнання: історизму, багатofакторності, всебічності та міждисциплінарності. Під час дослідження зазначеної теми були застосовувані такі підходи: системний, гендерний та генераційний.

Системний підхід в історичній науці передбачає виділення двох головних напрямків у розвитку історичного пізнання:

1) вивчення нових аспектів у суспільному житті або поглиблення у вивченні вже відомих сторін історичного процесу;

2) вивчення та розробка нових засобів наукового пізнання (методології, методики, техніки, організації наукового дослідження) [247, с. 14].

Отже, системний підхід застосовувався: при підборі необхідних методів і методик дослідження, їх конкретизації щодо поставлених завдань; при обґрунтуванні факторів, що впливають на побудову професійної кар'єри жінок-археологів.

Сутність генераційного підходу полягає в дослідженні ролі та місця одночасно працюючих у науці великих груп істориків (археологів) різних поколінь, які становлять в сукупності єдине професійне співтовариство, та у з'ясуванні їх впливу на розвиток історичної науки даного періоду [358, с. 461]. Такий підхід дозволяє простежити залежність професійної долі, у нашому випадку археологів, від умов, які сформували їх генерацію. На думку І. І. Колесник, саме поколіннева структура наукового співтовариства відображає реальну динаміку та характер змін в науці [296, с. 29].

У дисертації широко використовується категорія генерації (покоління) археологів, яка розуміється як спільнота фахівців, що почали займатися професійною, науково-дослідною та викладацькою діяльністю приблизно в один і той же час. Межі цього терміна досить рухливі: до одного покоління можуть бути віднесені люди, різниця у віці яких відносно велика. Адже покоління вчених формується в певному соціокультурному середовищі з притаманними йому особливостями. Кожна генерація вчених формується під впливом панівної системи виховання і навчання, політичних та духовних запитів сучасного їм суспільства. Л. О. Сидорова виокремлює критерії відмінностей між ними: суспільний розвиток, взаємини з політикою та ідеологією, форми наукової діяльності, стиль дослідницької роботи і міжособистісного спілкування [358, с. 4–7]. У свою чергу І. І. Колесник, при

визначенні покоління слід враховувати такі фактори, як віковий спектр групи, спільний соціальний досвід, подібні умови професійної соціалізації. Останній фактор важливий з точки зору формування особистісних якостей, поглядів та стартів професійної кар'єри [296, с. 32]. Враховуючи дані критерії та фактори, нами було здійснено виділення двох «генерацій» жінок-археологів у хронологічних межах другої половини ХІХ ст. – 1930-х рр.

Специфіка гендерного підходу полягає «не тільки у експертизі соціально-історичних явищ з урахуванням фактору статі, а й у вивченні соціальної дійсності, її змін в просторі та в часі з точки зору відносин між статями» [346, с. 168]. Застосований у дослідженні гендерний підхід сам по собі має міждисциплінарний характер, так як в його розробленні й розвитку беруть участь фахівці різних наукових галузей – філософи, психологи, історики, правознавці – та з недавнього часу долучилися й археологи.

Основу гендерного підходу дослідження забезпечили роботи пострадянських і зарубіжних (англо-американських) дослідників, присвячені гендерним відносинам, гендерній психології та гендерній археології (В. Аксарєєва, Р. Гілкріст, Дж. Гіро, М. Діаз-Ендрю, Ч. Клаассен, М. Конкі, Н. Пушкарьова, Л. Рєпіна, Дж. Скотт, Дж. Спектор).

У гендерній теорії значна увага зосереджена на аналізі нерівноваги, незбалансованості становищ жінки й чоловіка та їхніх можливостей і шансів у самотворенні, самоутвердженні та саморозвитку [327, с. 13].

Найбільш вираженими аспектами цієї теорії є:

1) вивчення ролі жінок і чоловіків як суб'єктів соціального світотворення, їх світобачення й потенційних можливостей у перетворенні соціальних відносин та їх упорядкування;

2) вивчення об'єктивних соціальних, економічних, політичних та культурних умов, що породжують і відтворюють нерівність статей, виявлення гендерно зумовленої природи всіх соціальних та інституційних установ;

3) осмислення ролі жінки і чоловіка, їхніх позицій, формування методів їх соціального зрівняння, пошук шляхів входження жінки до чоловічої системи та

надання їй властивостей, які б відповідали інтересам і потребам обох статей [327, с. 13].

Використовуючи гендерний підхід, маємо можливість дослідити історично сформовані відносини панування і підпорядкування між статтями, що діяли в археологічному науковому середовищі досліджуваного часу. Застосування категорії гендеру під час вивчення історії входження жіноцтва до археологічної науки і визначення місця останнього у науковому співтоваристві є визначальною ознакою, яка доводить існування гендерної асиметрії. Останнє потребує дещо по-новому поглянути на структуру формування інтелектуального співтовариства, зокрема таких понять як «наукові династії», «родинні осередки», кар'єри жінок-археологів, їхню наукову спадщину та, в зв'язку із останнім, на особливості так званого «жіночого письма».

Виходячи з досвіду інтеграції різних наукових методів, які застосовуються у ході сучасних досліджень з гендерної проблематики, було використано методи психології особистості та психології ідентичності. Методи психології особистості дозволяють вивчити коло факторів, що впливали на кар'єру жінки, в нашому випадку – археолога. Нами була використана концепція американських психологів Н. Бец і Л. Фіцджеральд, які виокремлюють 4 групи факторів, що впливають на вибір професії жінкою:

1) індивідуальні змінні – Я-концепція, здібності, свобода від статево-рольового впливу;

2) фонові змінні – родинна підтримка, рівень освіти і професійний статус батьків;

3) освітні змінні – наявність жіночих шкіл, доступ до вищої освіти;

4) змінні дорослого способу життя – шлюб, наявність та кількість дітей [434, с. 145].

Також були застосовані методи психології ідентичності. У дисертаційному дослідженні нами була використана концепція статусів ідентичності Дж. Марсії, який на основі двох критеріїв – професії та ідеології – виокремив чотири статуси ідентичності:

- 1) дифузна ідентичність (Identity Diffusion),
- 2) визначена ідентичність (Foreclosure Identity),
- 3) статус «мораторію» (Moratorium),
- 4) досягнута ідентичність (Identity Achievement).

На основі даної концепції було проаналізовано процес формування професійної ідентичності жінок-археологів та визначено шляхи їх інтеграції в археологічне наукове товариство.

У процесі дослідження вищеперераховані принципи отримали реалізацію через застосування комплексу загальнонаукових, спеціально-історичних та конкретно-історичних методів.

Серед загальнонаукових слід вказати такі методи: аналізу і синтезу, індукції та дедукції, використання котрих забезпечило можливість простежити послідовність і особливості внутрішніх та зовнішніх впливів на процес розвитку наукового знання у галузях історіографії археології та гендерної історії.

До спеціально-історичних методів історичного пізнання, використаних у дослідженні, належить історико-генетичний, за яким простежено витоки «гендерної» археології, процес її розвитку у часі, причини, що сприяли її входженню у дискурс української археології, поступовість формування жіночої вищої освіти тощо.

Застосування історико-порівняльного методу дозволило провести компаративний аналіз досліджуваних процесів та явищ, які сприяли визначенню їхніх спільних рис і відмінностей, зокрема стану української археологічної науки за різних часових вимірів, а також можливостей реалізації професійного потенціалу обох статей у науковому співтоваристві.

Історико-системний метод, як такий, що сприяє погляду на об'єкт дослідження як на певну сукупність елементів, зв'язок між котрими обумовлює цілісні властивості всієї множини, було реалізовано з метою аналізу взаємозалежності між оформленням археології як науки, зростанням зацікавлення нею жіноцтва, створенням вищих професійних навчальних

закладів, відкритих для жіноцтва, та процесом реалізації урядом Російської імперії соціально-економічних, соціально-правових і соціокультурних цілей.

Не менш важливим для реалізації поставлених завдань дослідження є залучення підходів й методів біографістики, котра за умов сучасного антропологічного повороту поступово оформлюється в окремий науковий напрям. У нашому випадку фактологічною базою дослідження стали біографічні твори, до яких задіяна система класифікації, побудована за дисциплінарним принципом.

Оскільки проблемне поле біоісторіографії в розумінні «історіографії в обличчях», за Т. М. Поповою, становлять долі вчених-істориків в їх творчій реалізації, не можна не погодитися з тим, що «значна частина методологічних завдань, які стоять перед сучасною історичною наукою, застосована і до біографічних досліджень» [333, с. 18]. У нашому дослідженні було використано біографічний метод, завдяки котрому проаналізовано життєвий і науковий шлях жінок-археологів у межах зазначеного хронологічного періоду та вивчено суперечливі, приховані до недавнього часу, табуйовані сторони жіночого досвіду, пов'язані з конструюванням і реконструюванням ідентичності.

За допомогою просопографічного напрямку нами здійснено фактографічний аналіз індивідуальної діяльності окремих осіб в умовах їхньої співпраці над загальними проектами, експедиційними дослідженнями, у колі академічних установ, наукових шкіл тощо. Використання просопографічного методу дозволяє зробити висновки щодо колективного творчого внеску дійових осіб, а це, у свою чергу, проливає світло на організацію наукового й навчального, у випадку викладацької діяльності, процесу. Метод колективної біографії, як зазначає С. М. Ляшко [312], дозволяє включити в процес історичного дослідження не тільки відомих вчених, а й багатьох так званих «рядових» дослідників, котрі, співпрацюючи із ними брали участь у формуванні наукових знань свого часу [312, с. 12]. Останнє особливо важливе для нашого дослідження, оскільки в ньому йдеться здебільшого про маловідомі імена перших жінок-археологів України. Дається взнаки недостатня

розробленість теми, значною мірою обумовлена репресивною політикою радянської влади по відношенню до головних діючих осіб нашого дослідження, що позначилося на стані джерельної й історіографічної бази, які потребують розробки.

Подібний симбіоз методів різних наукових дисциплін дозволяє всебічно та повною мірою розкрити об'єкт та предмет дослідження.

Висновки до розділу 1

У розділі було проаналізовано наявний історіографічний комплекс за напрямками: історіографія археології, історія освіти, біографістика, гендерна історія, гендерна археологія, що надало можливість простежити у часі тенденції змін у підходах та методиках. Характеризуючи розвиток гендерних досліджень в археології, можна прийти до висновку: по-перше, гендерний підхід тільки починає проникати в археологію; по-друге, гендерний підхід заснований на ідеях постмодернізму, соціального конструктивізму і фемінізму, він не є традиційним для вітчизняної археології; по-третє, методологія гендерного підходу розроблена недостатньо; по-четверте, в самому археологічному співтоваристві спостерігається присутність андроцентризму і гендерної стереотипії у вивченні проблем археології.

Дослідження процесу інтеграції жінок до системи археологічних практик шляхом соціалізації та професіоналізації їх як науковців-археологів обумовлює специфіку джерельної бази, яка представлена діловодною документацією (особові справи жінок-археологів) та джерелами особового походження (автобіографії, щоденники, мемуари, епістолярії).

Методологічна основа дисертації, провідним для якої став міждисциплінарний підхід, та репрезентативна історіографічна та джерельна база дозволили розв'язати поставлені завдання.

РОЗДІЛ 2

«ЖІНОЧИЙ ДИСКУРС» В АРХЕОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – 30-ТІ РР. ХХ СТ.)

2. 1 Українська археологія другої половини ХІХ – 30-х рр. ХХ ст.

Перш ніж перейти до характеристики стану археологічної науки в межах заявленого у дисертації хронологічного періоду, вважаємо за необхідне визначитися із правомірністю вживання по відношенню до неї терміну «українська археологія».

Протягом тривалого часу, за історичних умов входження України до колишньої Російської імперії, існували такі визначення, як «археологія Південної Росії», «південноросійська археологія» або «південноросійські старожитності», котрі розглядалися як другорядні складові загальноімперської археологічної науки ХІХ – поч. ХХ ст.

Недостатня розробленість змісту терміну «українська археологія» у працях з історіографії археологічної науки примушує нас звернутися до пошуку визначень терміну «українська» в інших історичних дисциплінах, котрі співіснували з археологією у науковому просторі та часі. Шляхом порівняльного аналізу з наявними термінологічними визначеннями було обрано історіографію, в котрій, на наш погляд, найбільш повно здійснено розробку понятійного сенсу терміну «українська» стосовно галузі історичного знання того часу.

Вперше у працях М. С. Грушевського, поряд із визначенням терміну «історіографія» у сенсі «історіописання», зустрічаємо такі визначення, як «малоросійська» та «українська історіографія» [267, с. 1, 6, 9]. Виходячи із визнання тогочасного поділу на «російську» та «австрійську» Україну, поняття «українська історіографія» застосовується М. С. Грушевським у національно-етнічному контексті, і цей підхід простежується в академічній традиції кінця ХІХ – початку ХХ ст. Так, Д. Дорошенко у праці «Огляд української

історіографії» обумовлює розвиток української історичної думки національною свідомістю [див. 294, с. 49].

М. Оглоблин, визначний «лідер істориків в еміграції» [див. 294, с. 4], теж вживає термін «українська» по відношенню до історіографії і датує її розквіт 20-ми роками XIX ст., пов'язуючи його із піднесенням національного руху і державотворенням. В подальшому, за М. Оглоблиним, внаслідок «урядового погрому» 1930-х рр. не стало української історіографії та «ще не постала советська» [див. 294, с. 44].

Я. Калакурою [277] у лекційному курсі було запропоновано виділення восьми етапів (періодів) розвитку української історіографії, з котрих п'ятий припадає на кінець XIX – початок XX ст. Саме він характеризується остаточним відокремленням української історичної науки від російської та польської, чому значною мірою сприяла наукова діяльність В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського та інших вчених – засновників наукових шкіл. Наступний поштовх розвитку української історичної думки та формуванню її національно-державницького напрямку, вважає Я. Калакура, надали українська революція 1917–1920 рр. та відновлення «національної державності України» [див. 294, с. 56].

І. І. Колісник визначає предмет української історіографії як «вивчення соціальної та інтелектуальної історії історичної науки в Україні, її ролі і місця у духовному житті свого народу» [294, с. 5]. На думку дослідниці, її слід відрізнити від таких чужих структур, як російська, польська чи німецька історична наука [294, с. 7]. У праці 2013 р. І. І. Колісник зазначає, що малоросійська «стара» історіографія (XVIII–XIX ст.) за часів входження до Російської імперії завжди сприймалася як другорядна, вторинна щодо офіційної російської історіографії; це ставлення зберігається також за часів виникнення на рубежі XIX–XX ст. «нової» української історіографії. У СРСР «Українська радянська історіографія завжди повинна була доводити власну лояльність офіційній ідеології», причину чого авторка вбачає у тому, що «поняття

"українська історіографія" має непросту кар'єру... завжди мала ідеологічний підтекст та політичні відтінки» [295, с. 58–59].

Наведемо також визначення терміну «українська історіографія» одеської дослідниці Т. М. Попової: «... це один із напрямів всієї історії історичної науки в Україні, який вивчає розвиток національно-етнічної історичної думки, наукових товариств, її уявлень, організаційні і комунікативні системи, які їх об'єднують. Це – складова єдиного історіографічного процесу в Україні (на території держави) та за її межами (діаспора Сходу та Заходу)» [333, с. 179].

Оскільки нашим завданням не є розгляд усіх праць, у котрих викладено зміст дискусій навколо терміну «українська історіографія», вважаємо досягнутою сформульовану мету – довести правомірність застосування терміну «українська» і до археологічної науки від часу її поступового виокремлення в 50-ті рр. XIX ст. із загальноросійської науки. За вимогами термінологічної уніфікації мови науки, правомірність вживання терміну «українська» для споріднених, існуючих в одному територіальному, хронологічному, культурному та інтелектуальному просторі історичних дисциплін, в нашому випадку – історіографії історії та історіографії археології – не викликає заперечень і знаходить підтвердження у нижче наведеному огляді стану української археології 1850–1930 рр.

Для досягнення цілісної картини вважаємо за необхідне побіжно зупинитися на попередньому – початковому – періоді становлення української археології, який припадає на першу половину XIX ст. Згідно із розглянутими в історіографічному розділі дисертаційного дослідження працями, перша половина XIX ст. позначена переходом від традиційного для XVIII ст. пізнього антикваріанізму, що базувався переважно на колекціонуванні та аматорських розкопках, до наукового осмислення старожитностей в якості повноправних історичних джерел, що було пов'язано із сприйняттям погляду на культурно-історичний процес з позицій позитивізму та еволюційної теорії «трьох віків». За визначенням Г. С. Лебедева, «скарбопошукове розриття», яке було характерним для всієї епохи антикваріанізму, виявилось недостатнім для вирішення

поставлених нових завдань, у зв'язку із чим виникла потреба у пошуку нових методів; потрібні були і фахівці [301, с. 33].

У межах Російської імперії проводяться розкопки античних міст Криму – Пантікапея, Херсонеса, Ольвії, – розпочаті на початку XIX ст. Активно працює Одеський осередок дослідників старовини, започаткований створенням, за ініціативи А. Стемповського, у 1825 р. Одеського міського музею, котрий об'єднав вчених та аматорів: І. П. Бларамберга, О. І. Льовшина, М. Н. Мурзакевича, Н. І. Надєждіна та ін. Створення у 1839 р. Одеського Товариства історії та старожитностей, його публікаційна та дослідницька діяльність стимулювали розвиток регіональної археології. «На півдні країни виник перший спеціалізований науковий центр класичної археології», – відзначає Г. С. Лебедев [301, с. 76]. Згодом важливу роль у діяльності Одеського наукового центру відіграло відкриття Новоросійського університету (1865 р.).

Діяв київський гурток дослідників старожитностей, до котрого належали митрополит Євген (Є. О. Болховітінов), М. Ф. Берлінський, К. А. Лохвицький та інші, який зосередився переважно на історико-краєзнавчих дослідженнях пам'яток «великокнязівських» часів Києва. Його зусиллями було відкрито Десятинну церкву, Золоті ворота та багато інших пам'яток. Важливу роль відіграло створення у Києві в 1835 р. Тимчасового комітету з пошуку старожитностей, яким було складено анкету із опису пам'яток та циркуляр, розісланий від імені генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, щодо їх охорони. У розкопках брали участь як вчені, так і аматори: О. Анненков, І. Данилович, М. Максимович, С. Орнацький та ін. Особливо слід відзначити участь у дослідженнях першої відомої нам жінки – археолога-аматора Ганни Олександрівни Турчанінової. З короткої біографії, наведеної М. Берлінським, дізнаємося, що Турчанінова «від юних років займалася наукою» [див. 300, с. 20], присвятивши більшу частину свого життя археологічним дослідженням. На її кошти було розкопано церкву у м. Вишгороді, проведено розкопки на

території Михайлівського монастиря та Трьохсвятської церкви, а також розвідки на території Києва.

Важливою подією стало відкриття Київського університету св. Володимира і створення при ньому у 1837 р. Археологічного музею, в якому концентрувалися надходження з розкопок, що проводилися у регіоні, та відбувалася професійна підготовка майбутніх дослідників. Одночасно при бібліотеці було відкрито нумізматичний кабінет, зібрання котрого перевищувало 60 тис. монет [300, с. 39–40]. Дослідження проводилися професорами університету, серед них – відомі археологи того часу: М. Іванішев, М. Максимович, В. Савицький, Я. Ставровський та ін. Перелік відкриттів, що збагатили українську археологію, включає розкопки М. Іванішевим за участі Т. Шевченка скіфського кургану «Перепет» та курганів Білокняжого поля поблизу м. Василькова; дослідження С. Крушинським та М. Піотровським феодальних замків Фастова і Клевани, так званих могил «князя Ігоря» у Немирові та «князя Олега» біля Овруча тощо.

У 1843 р. урядовим розпорядженням було припинено діяльність тимчасового Комітету по розшуку старожитностей і створено Київську археографічну комісію, яка взяла на себе, крім іншого, і проведення археологічних розшуків. Навколо неї групувалися представники народоловної інтелігенції, чиє захоплення археологією мало переважно краєзнавчо-описовий характер. Як визначальну рису Київського археологічного центру початку 50-х рр. XIX ст. відзначимо захоплення його провідних членів ідеєю культурного відродження України, з чим пов'язане зацікавлення розробкою концепції походження українського народу, яка потребувала підсилення археологічних, антропологічних та етнографічних доказів.

Характерною рисою того часу стало зацікавлення широких кіл української громадськості, у першу чергу народоловної інтелігенції, археологічними розшуками. Для вияснення причин цього феномену слід звернутися до таких аспектів суспільного життя України тієї епохи, як захоплення старовиною, що базувалося на зв'язку між зростанням національної

самосвідомості та зацікавленням у пізнанні власної історії. Достатньо послатися на перелік українських аматорів в царині археології, чиїми зусиллями та коштами досліджувалися пам'ятки старовини та збиралися колекції, котрі сьогодні складають основу багатьох музеїв України [352, с. 124].

Переходячи до розгляду стану української археологічної науки в межах зазначеного у дисертації періоду – 1850–1930-х рр., – вважаємо необхідним перш за все зупинитися на питаннях періодизації, а саме – виокремленні за основними ознаками окремих етапів її розвитку.

На перший етап (1850–1890-ті рр.) припадають дослідження археологічних пам'яток Степової України. Розкопки Олександропольського кургану «Лугова могила» – першої зі всесвітньо відомих пам'яток скіфської доби – було здійснено після того, як місцеві селяни під час вибирання каміння з насипу натрапили на «царське» поховання. У 1852 р. пам'ятку обстежив член Одеського товариства історії та старожитностей М. Бухтеев. За розпорядженням міністра внутрішніх справ Л. А. Перовського, по відомству котрого в той час проходили археологічні розшуки, роботи було доручено вести позаштатному співробітнику О. В. Терещенку разом із директором Керченського музею О. Є. Люценком. Отримані під час розкопок дорогоцінні витвори грецьких торевтів у поєднанні з варварською пишнотою поховального обряду не лише привернули увагу науковців, а й викликали зацікавлення у різних верствах суспільства, що слугувало поштовхом як для подальших розкопок курганів на півдні колишньої Катеринославської губернії (сучасної Дніпропетровської обл.), так і створення у 1859 р. Імператорської археологічної комісії (далі – ІАК), завданням якої стало «систематичне і планомірне дослідження старожитностей на території Російської імперії» [318, с. 22–23].

Наступні дослідження протягом 60-х рр. XIX ст. проводилися молодшим членом ІАК І. Є. Забеліним, ім'я якого, як засновника скіфської археології, займає почесне місце у науці. Поряд із велетенськими курганами скіфських «царів», найвідоміший з котрих Чортомлицький, він дослідив ряд давніх курганів із похованнями бронзової доби III–I тис. до н. е., чим заклав підвалини

наступних розшуків у галузі первісної археології. Відомий історик, І. Є. Забелін сприяв оформленню так званої побутово-описової парадигми, яка ґрунтується на спільних із західноєвропейським еволюціонізмом методологічних засадах досконалого вивчення матеріальної культури або «давнього побуту» [302, с. 18].

Необхідно також зупинитися на процесах інституалізації російської археології, що відбувалися у цей час, побічно впливаючи на стан оформлення власне української археології. Протягом 1825–1846 рр. організаційними центрами російської імперської археології залишалася Академія мистецтв разом із Ермітажем. У 1851 р. було створено Російське Археологічне товариство (РАТ), у 1859 р. – Імператорську Археологічну Комісію, до котрої перейшли функції надання дозволу на проведення розкопок та нагляду за їх відповідністю інструкції. Таким чином визначилась тричленна організаційна структура російської археологічної науки, що діяла під наглядом Міністерства Імператорського Двору. «Звіти Археологічної комісії» були першим офіційним археологічним виданням ІАКу, до якого у 1866 р. приєдналися «Матеріали з археології Росії» [301].

Наступні зміни припадають на 1864–1871 рр. і пов'язані з діяльністю О. С. Уварова по створенню Московського археологічного товариства (далі – МАТ) та проведенням Всеросійських Археологічних з'їздів, перший з яких відбувся в Москві у 1869 р. Від Києва на ньому присутнім був М. В. Закревський, а Харківський університет представляв О. А. Потебня [301, с. 105]. Із виступів найцікавішою була доповідь М. П. Погодіна «Доля археології в Росії», в якій пропонувалося скласти «загальнодоступний огляд предметів російської археології за зразком датського огляду м. Ворсо» [див. 301, с. 107]. Саме з'їзди сприяли прискоренню розвитку української археології в якості регіональної складової загальноросійської науки.

На початку 1870-х рр. активізується діяльність російських керівних установ в галузі археології, що позначилося на посиленні контролю за проведенням досліджень та вимог до звітування тощо. В Україні також

відбувається поступова інституалізація археологічної науки через зростання кількості наукових археологічних Товариств, відкриття установ вищої археологічної освіти, формування археологічного наукового співтовариства. Наслідком стало оформлення трьох наукових центрів української археологічної науки – у містах Києві, Одесі та Харкові. За межами розглядуваної території України діяв Львівський археологічний центр.

На особливу увагу заслуговує зміна генерацій вчених, яка припадає на цей час. В історичній науці та археології працюють В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, під безпосереднім впливом яких йде процес становлення української археологічної науки на місцях та входження до неї так званого «жіноцького елемента» [225, с. 123]. Визначальною рисою даного етапу є прихід дослідників нового покоління, серед котрих Д. І. Багалій, М. Ф. Біляшевський, Ф. К. Вовк, С. С. Гамченко, В. І. Гошкевич, В. Є. Данилевич, В. В. Хвойка, Є. Р. Шміт, Д. І. Яворницький та ін. Відбувається розвиток вищої археологічної освіти, до якої отримали доступ також і жінки, кількісне зростання і покращення наукового рівня видань з археології. В Україні виходять наступні наукові видання: «Записки Одеського Товариства історії та старожитностей», «Вісті Таврійської ВАК», «Археологічний літопис Південної Росії», «Київська старовина» та ін. Особливо відзначимо появу такої нової форми наукового спілкування, як Археологічні з'їзди. Все це сприяло оформленню української археологічної науки.

Покоління вчених, які належали до позитивістської київської історико-археологічної школи В. Б. Антоновича [283], зуміло розгорнути масштабні польові дослідження по всій території України, одночасно удосконалюючи описову частину, що дозволило створити ряд змістовних археологічних мап, котрі не мали собі рівних на ті часи. Члени цієї школи – Д. Багалій, М. Василенко, В. Данилевич, М. Довнар-Запольський, О. Єфименко, І. Лінниченко, К. Мельник – зробили вагомий внесок в археологію України. Згодом до неї долучилися В. Козловська, П. Курінний, Н. Полонська-

Василенко, В. Хвойка та ін. Ідейною основою школи було порайонне дослідження національної історії. Археологія вважалася одним з найважливіших джерел пізнання культурного минулого країни, тому всі дослідники цього напрямку використовували археологічні джерела для відтворення історичного процесу та майже всі проводили археологічні дослідження, як польові, так і лабораторні. Показово, що вже на III Археологічному з'їзді 1874 р. у Києві постало питання про визначення української регіональної проблематики, яка в подальшому змінювалася від з'їзду до з'їзду в залежності від успіхів польових досліджень. Не можна ігнорувати того, що наслідком проведення шести з чотирнадцяти археологічних з'їздів в містах України стало створення досить розгалуженої організаційної системи, до котрої належали Підготовчі Комітети з проведення АЗ, різні Комісії та інші губернські інституції. Діяльність останніх інколи продовжувалася і після завершення АЗ, перетворюючи їх на краєзнавчі осередки або наукові співтовариства. Це був один із шляхів інституалізації української археологічної науки на місцях.

Другий етап визначено у хронологічних рамках 1890–1917 рр. На нього припадає завершення оформлення української археології як самостійної галузі в межах тодішньої загальноросійської науки. Показовим є обрання керівництвом МАТ для проведення всеросійських археологічних з'їздів саме України (XI – Київ, 1891 р.; XII – Харків, 1902 р.; XIII – Катеринослав, 1905 р.; XIV – Чернігів, 1908 р.). Із діяльністю українських археологів нової генерації пов'язане подальше розширення проблематики. Закладаються методологічні передумови для створення позитивістської цілісної концепції національної історії, що визначає важливість пошуку та дослідження саме вітчизняних старожитностей. На перший план виходить завдання порайонного вивчення археологічних пам'яток України, що відповідає науковій програмі територіально-обласних досліджень наукової школи В. Б. Антоновича. На кінець 1890-х – початок 1900-х рр. припадає створення узагальнюючих праць: «Археологічна карта Київської губернії» та «Археологічна карта Волинської

губернії» В. Б. Антоновича, «Археологічна карта Подільської губернії» Ю. Сіцинського, «Археологічна карта Харківської губернії» Д. І. Багалія, зібрання «Старожитності середнього Подніпров'я» Б. І. та В. М. Ханенків. У «Записках Українського Наукового Товариства в Києві» публікувалися матеріали археологічних розвідок та розкопок. Серед тих, що мають особливо важливе значення для розвитку археологічного знання в Україні, П. Курінний називає сім повідомлень, серед котрих знаходимо і розвідки В. Козловської «Розкопки в с. Сушківка» та К. Мельник-Антонович «Майданові городища на Україні» [300, с. 88].

Поступово відбувається подолання методологічної кризи кінця 90-х рр. XIX ст., викликаній відставанням пізнавальних можливостей існуючих наукових шкіл від стрімко зростаючої джерельної бази, зокрема у галузі первісної археології. Вихід із кризи став можливим завдяки переходу на новий методологічний рівень відтворення «археологічної» версії культурно-історичного процесу у дослідженнях археологічних пам'яток [300, с. 45]. Провідною парадигмою цього часу стало визнання цінності кожної з культур, розвиток котрих відбувався по висхідній лінії від нижчої до вищої форми.

Поряд з питаннями ідентифікації терміна «Русь» стосовно Наддніпрянської України, розробки теорій формування української нації, пошуку причин континуїтету української історії та вирішення інших теоретичних питань польові дослідження принесли ряд блискучих відкриттів. Українську археологію цього періоду характеризує звернення до вивчення праісторії, а саме кам'яної доби, у працях М. Біляшевського, Ф. Камінського, К. Мережковського, Г. Оссовського. Виключна роль в дослідженні культур бронзової доби України належить В. А. Городцову, у виступах котрого на XI і XIII АЗ та в наступних публікаціях вперше було здійснено типологічну та культурну класифікацію бронзової доби Східної України, котра є актуальною до сьогодення.

Розширення територіальних і хронологічних меж досліджень позначилося на активізації у створенні археологічних карт – погубернських і

популярних (В. Антонович, К. Мельник, О. Спіцин, І. Фабриціус та ін.); відкритті та дослідженні нових археологічних культур, найважливішими з яких були трипільська, зарубинецька та черняхівська (Н. Ф. Біляшевський, А. А. Скриленко, В. В. Хвойка, Е. Р. Штерн), так звані «курганні культури» бронзової доби – ямна, катакомбна, зрубна (праці В. Городцова, В. Гошкевича, О. Спіцина, Д. Яворницького), ранньосередньостогівської, салтівської (В. Бабенко, М. Макаренко, А. Покровський). Продовжувалися дослідження античних та скіфських (Н. Веселовський, В. Гошкевич, В. Латишев, М. Ростовцев, Б. Фармаковський), середньовічних пам'яток (Д. Самоквасов).

Новацією другого етапу стало звернення до археології часів Запорізького козацтва, з якою безпосередньо пов'язані археологічні дослідження Я. П. Новицького, Д. І. Яворницького, а також вчених та аматорів, котрі представляли історико-етнографічну школу. Запорізька Січ вивчалася ними не тільки як пам'ятка вітчизняної старовини, але і як зразок побудови нової політичної структури майбутньої демократичної народної держави України.

Як особливу прикмету відзначимо створення приватних та регіональних музеїв. До перших належали: музей О. М. Поля в Катеринославі, Городецький музей барона Ф. Р. Штейнгеля на Волині, Лубенський музей К. М. Скаржинської на Полтавщині та інші. До других – відкритий у 1905 р., напередодні ХІІІ АЗ, Катеринославський обласний музей ім. О. Поля, директором якого став відомий український археолог та історик запорізького козацтва Д. І. Яворницький, а також Херсонський, заснований у 1890 р. В. І. Гошкевичем, котрого на посаді директора змінила І. В. Фабриціус – одна з відомих жінок-археологів цього періоду. У 1899 р. було відкрито Київський міський музей. Важливе значення для розвитку української археології цього періоду також мало створення у 1912 р. Археологічного музею Вищих жіночих курсів при Київському університеті св. Володимира за ініціативи приват-доцента В. Ю. Данилевича. Музей мав свої власні збірки і поділявся на декілька відділів:

- 1) передісторичні старожитності;

- 2) нумізматика;
- 3) історична старовина;
- 4) речі історично-етнографічного характеру;
- 5) зразки флори, фауни та ґрунтів, виявлених під час археологічних розкопок;
- 6) фото, малюнки, креслення та плани;
- 7) бібліотека [300, с. 88].

Деякий час хранителькою Археологічного музею була одна з жінок-археологів – В. Є. Козловська, яка не тільки упорядкувала матеріал, а й значно збагатила колекції музею власними розвідками та розкопками.

Хоча відкриті листи на проведення розкопок надавалися Імператорською археологічною комісією, все більшу роль у дозволі на проведення археологічних досліджень починають відігравати місцеві органи влади, Архівні комісії та інші установи. Як приклад можна назвати Українське наукове товариство в Києві, засноване у 1908 р. за ініціативи В. Антоновича та М. Грушевського.

Третій етап (1917–1930-ті рр.) відзначений суцільною трансформацією існуючих урядових, організаційних та наукових структур внаслідок глобальної зміни політичного устрою Російської імперії. Цей етап в Україні позначений створенням власних державних та керівних наукових установ. У травні 1917 р. з ініціативи Т. С. Свентицького був заснований Український цивільний комітет охорони пам'яток старовини, який пізніше трансформувався у Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва. У листопаді 1918 р. створено Українську академію наук (далі – УАН), при якій передбачалося відкриття кафедри «Археології України та її помічних наук». При останній повинна була працювати Археологічна комісія, яка відала б справою розкопок на території Української держави [300, с. 11]. В наступні роки спостерігаються постійні зміни інституцій, відповідальних за археологічну науку.

У 1921 р. таку Комісію було створено, і до її складу поряд з відомими археологами-чоловіками – О. С. Грушевським, М. О. Макаренком,

Д. М. Щербаківським та іншими – увійшли жінки – О. О. Грушевська, В. Є. Козловська, К. М. Мельник та ін. К. М. Мельник було обрано товаришем голови, а В. Є. Козловську – секретарем [300, с. 14]. У 1923 р. Археологічну Комісію перейменували у Всеукраїнський археологічний комітет (далі – ВУАК), який пройшов декілька етапів реорганізації, перш ніж об'єднав навколо себе «усі фахові археологічні сили» України [300, с. 97]. Слід відзначити, що на посаді голови ВУАКу довгий час перебувала жінка-археолог В. Є. Козловська, також до його складу входили К. М. Мельник-Антонович та Н. Д. Полонська-Василенко.

У період з 1924 по 1933 р. було відновлено польові археологічні дослідження по всій території України. При ВУАК працювали декілька постійнодіючих комісій, відбувалися наукові наради, відкривалися археологічні музеї та виставки, було налагоджено видавницьку справу. Активно досліджувалися пам'ятки палеоліту, мезоліту та неоліту, а також трипільської культури, культур «полів поховань» – зарубинецької та черняхівської АК.

Однак давався взнаки ідеологічний тиск, який надходив від партійно-урядових та академічних установ радянської Росії. 13 жовтня 1932 р. «було скасовано колишню структуру ВУАК з відділами та комісіями», на зміну їм прийшли так звані сектори «за соціально-економічними формаціями» [300, с. 26]. Наприкінці 1932 р. з метою «корінної» реконструкції ряду академічних установ ВУАК було реорганізовано в Інститут історії матеріальної культури, який поділявся на секції. Поза ним опинилися В. Є. Козловська й інші члени ВУАКу, котрих усунули від роботи у процесі боротьби «за класово-ідеологічну витриманість» [300, с. 27]. А в 1938 р. Інститут історії матеріальної культури перейменували в Інститут археології АН УРСР, в якому працювали М. І. Вязьмітіна та І. В. Фабриціус.

Археологічна наука 20–30-х років ХХ ст. зіткнулася з проблемою нестачі кваліфікованих дослідників внаслідок людських втрат часів Громадянської війни та еміграції, хоча Україну процес відтоку вчених за кордон торкнувся в меншій мірі. Продовжував активну діяльність директор Українського

національного музею академік М. Біляшевський, один з організаторів Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Волкова, фундатор ряду інших наукових установ, серед яких Український археологічний інститут; а також відомий дослідник козацьких пам'яток Д. Яворницький. Залишилися вчені школи М. Грушевського – Д. Багалій, М. Слабченко та інші, учні В. Антоновича – В. Козловська, П. Курінний, Н. Полонська-Василенко, В. Хвойка, які продовжували активну наукову й археологічну діяльність. Частковим вирішенням потреби у кваліфікованих археологах стало відкриття у Києві Археологічного інституту (1917–1924 рр.), хоча діяльність його, на жаль, неодноразово припинялася. Підготовка спеціалістів відбувалася також через систему університетів та інститутів народної освіти (далі – ІНО). Відтоді (з 1921 р.) обов'язковим для нового покоління вчених стає непорушне дотримання марксистсько-ленінської методології історії, представленої в археології «новим археологічним напрямом», побудованим за визнанням примату матеріальної культури, стадіальною теорією, запереченням міграцій.

На історичних і соціологічних факультетах університетів та інститутів народної освіти в цей час вирували пристрасті, що знайшли крайнє вираження у закликах до тотальної критики археології як «буржуазного речознавства», що призвело до вимог відмовитися від вживання навіть самого терміна «археологія». Загальноприйнятим для археології цих років був соціологічний напрям, заснований на теорії стадіальності, універсальності мовної теорії М. Я. Марра і, як наслідок, консервативного автохтонізму (заперечення міграцій) [348, с. 93].

Першочерговим завданням археології 1930-х рр. стало створення нової міцної джерельної бази, котра задовольняла б вимогам соціологічного напрямку. Тому основну увагу було зосереджено на польових дослідженнях, що вимагало розробки відповідної методики. В цей час працювали як археологи «старої школи»: М. Ф. Болтенко, С. С. Гамченко, В. Є. Козловська, Ф. А. Козубовський, М. О. Макаренко, К. М. Мельник, Б. В. Фармаковський, Д. І. Яворницький, так і

випускники радянських вищих навчальних закладів: М. І. Артамонов, М. І. Вязьмітіна, О. Ф. Лагодовська, Т. Т. Тесля та ін. [273, с. 97].

Принципово новою формою організації археологічних досліджень 1930-х рр. не лише в Україні, а й взагалі в Європі, стали так звані новобудовні експедиції, метою яких було суцільне дослідження пам'яток на площах, що відводилися під індустріальне будівництво, – Дніпрогесівська на чолі з Д. І. Яворницьким (1927–1932 рр.), Бугесівська на чолі з Ф. А. Козубовським (1930–1932 рр.), Азовсталь-Маріупольська під керівництвом М. О. Макаренка. Наукові відкриття, пов'язані з їх діяльністю, до сьогодення не втратили свого значення і широко використовуються у науці [290, с. 273]. Також заслуговує окремого вивчення роль новобудовних експедицій у підготовці наукових кадрів. Саме через них проходило оформлення випускників тогочасних навчальних закладів у кваліфікованих спеціалістів. Так, у складі Дніпрогесівської експедиції працювали випускники Дніпропетровського ІНО П. Козар, В. Пасько та ін. Там же починалася наукова кар'єра випускника ХДУ Т. Т. Теслі. У 1928–1929 рр. у складі тієї ж експедиції працювала група випускниць мистецтвознавчого факультету Київського археологічного інституту, до якої входили М. О. Новицька та Ю. Г. Спаська [290, с. 270].

Третій етап завершується урядовим погромом діячів української археології та краєзнавства за звинуваченнями у політичній зраді та українському буржуазному націоналізмі. Масштаби втрат не піддаються визначенню, майже всі інституції піддано так званій «чистці». Людські втрати величезні. Більшість наукових та освітніх закладів археологічного та краєзнавчого профілю закрито, співробітників заарештовано, багатьох розстріляно.

Розгляд археологічної ситуації, що існувала в другій половині XIX – 30-х рр. XX ст., дає нам можливість зробити такі висновки.

Особливу роль у становленні археології України другої половини XIX – 30-х рр. XX ст. відігравали наукові центри Києва, Одеси та Харкова, де формувалося археологічне товариство та діяли відповідні освітні та професійні

установи. Саме з Києвом пов'язаний прихід до археології жінок і подальша їх наукова діяльність.

Остання третина XIX – початок XX ст. характеризується професіоналізацією археологічної науки, що сприяло її оформленню в науку історичного напрямку. З'являються перші вищі навчальні установи по підготовці кваліфікованих спеціалістів, археологічні товариства, які координують проведення польових досліджень, відкриваються нові музеї, в котрих демонструються археологічні колекції.

1920-ті – 1930-ті рр. характеризуються трансформацією організаційних структур, становленням професійної археологічної освіти та підготовкою кваліфікованих спеціалістів-археологів. Починають проводитися широкомасштабні розкопки у зв'язку з програмою індустріалізації країни, які потребували кваліфікованих археологів. Проте відчувалася їх нестача, тому археологія у цей час виявилася вільною нішею, яку активно заповнювали жінки-археологи.

2.2 Жінка-археолог: діагностика соціокультурного середовища

В наш час «жіноча тема» стала досить популярною серед науковців, тому не дивно що «жіночий дискурс» почав проникати і в історіографію археології, котра тривалий час розглядалася виключно як сфера діяльності чоловіків. Це дозволяє по-новому підійти до осмислення соціокультурних реалій переломної епохи (кінця XIX – початку XX ст.), що знаходяться у рамках нашого дослідження, та усвідомити необхідність переоцінки становища жінок в умовах соціальних, політичних, економічних, культурних, ідеологічних та повсякденних практик. У цей час відбувається також переосмислення ролі та внеску жінок у розвиток науки в цілому. Тому на порядок денний все частіше виходять актуальні теми: «жінка-науковець», «жінка-історик». Не стала виключенням і тема «жінка-археолог».

Друга половина XX ст. ознаменувалася підвищенням зацікавлення українських дослідників «жіночою біографістикою». У першу чергу це

стосувалося діячів історичної науки; згодом з'явилися й праці, присвячені жінкам-археологам. Підтвердженням цього слугують дослідження І. В. Верби, І. Ф. Ковальнової, В. М. Корпусової, В. М. Павлової, Г. Г. Руденко, О. Б. Супруненко, І. Г. Шовкопляса та ін., в яких було частково відтворено життєві та творчі шляхи відомих представниць археологічної науки зазначеного періоду.

Метою переважної більшості цих досліджень було виведення нових персонажів на сцену археологічної науки або ж констатація ролі кожної з них у розвитку археологічних знань. Втім, така постановка проблеми не наближує науковців до осмислення місця жінки-археолога у цій науці, адже дослідники не дають відповіді на головні запитання: які фактори зробили можливим прихід жінки в археологію? Що вплинуло на подальшу інтеграцію жінки до археологічного наукового товариства? Чому саме в цей період жінки почали опановувати таку «андроцентричну» науку, якою була тогочасна археологія? Щоб дати відповіді на вищеперераховані запитання, слід окреслити коло соціокультурних чинників, що посприяли виходу жінки за межі родини та свого безпосереднього оточення, зробили можливим її входження до археологічного наукового товариства, яке було на той час досить консервативним і представленим виключно чоловіками.

Ліберальні перетворення суспільства Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. викликали хвилю суспільно-педагогічного руху, внаслідок чого жінки отримали право на освіту, що у свою чергу зумовило підвищення їх ролі в духовному житті країни, активізацію їх громадської, професійної та культурної діяльності.

Фундаментом такого руху був фемінізм – нова філософська концепція соціокультурного розвитку, в основі якої лежить прагнення жінок до рівноправності з чоловіками в усіх сферах діяльності. Часом початку «жіночого руху» на теренах України можна вважати другу половину XIX ст. У цьому сенсі слід зазначити, що поява феномену жінки-археолога стала результатом першої хвилі фемінізму (1840–1920-х рр.), основним завданням якої була

боротьба за політичні та економічні права жінок – можливість обирати і бути обраними, право на власність та рівноправність у шлюбі, можливість отримання освіти і вибору професії. Ця тенденція сприяла розширенню життєвого простору жінки шляхом виходу її за межі традиційного трикутника «чоловік-дім-родина» [236, с. 24]. У цей самий час з'явився новий тип – «емансипована жінка», яка почала освоювати нетипову для своєї статі сферу – інтелектуальну.

Слово «емансипація» прийшло з Франції на початку XIX ст. У зазначений період під цим поняттям розумілося «звільнення від залежності, підпорядкованості, повна свобода, воля» [379, с. 89]. Автори сучасного «Словника іноземних слів» розширюють це поняття: емансипація (лат. *emancipatio*) – це звільнення ще й «від гноблення, від забобонів, скасування обмежень, зрівняння в правах» [див. 379, с. 89]. Таке визначення поняття відображає саму суть проблеми, яка постала перед тогочасним суспільством, – «процес подолання життєвого устрою за принципом "розподілу сфер впливу", утвердження нових позицій, які проголошують відкритість кордонів» [236, с. 28].

Проте в другій половині XIX ст. як у Росії, так і в Україні «жіноче питання» за своєю суттю не було виключно жіночим, оскільки воно включало у себе не тільки і не стільки емансипацію (звільнення, рівноправність) жінок, а власне й питання взаємин чоловіка і жінки, сім'ї та шлюбу, охорони та захисту материнства і дітей – тобто питання соціального характеру, які рівною мірою торкнулися інтересів обох статей. Адже в основі сімейного права XIX ст. лежав принцип верховенства чоловіка у сім'ї та особистого підпорядкування йому жінки.

Тоді українське сімейне право, ґрунтуючись на традиційному розумінні чоловіка як основного утримувача сім'ї, дещо не відповідало вимогам часу. Наприкінці XIX ст. все більше жінок прагнуло заробляти самостійно, проте без дозволу чоловіка не можна було влаштуватися на роботу, навіть маючи спеціальність. Право вибору місця проживання сім'ї належало чоловікові, у

цьому полягала ще одна перешкода для реалізації жінкою власних професійних знань, оскільки вона повинна була шукати роботу тільки в тій місцевості, яку обирав чоловік. Жінка не могла поїхати на роботу в інше місце без згоди чоловіка [379, с. 46].

Отже, для того, щоб жінка отримала можливість частково або повною мірою реалізувати себе як в інтелектуальній сфері (в цьому випадку мається на увазі археологічна наука), так і в будь-якій іншій галузі, необхідно було подолати прописані законодавством та засвоєні суспільством гендерні стереотипи. Це й сталося наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр.

У цей час характерною особливістю історичного розвитку як Росії, так і України була різка інтенсифікація соціальних трансформацій [379, с. 3]. До них належить і зміна уявлення про роль і статус чоловіків та жінок у суспільстві, коли образи «фемінності» та «маскулінності», створені в попередній період, вступили у протиріччя з новими реаліями життя. Сильніше всього криза «вдарила» по жінці, як найменш соціально і культурно захищеному суб'єкту суспільних процесів, що в першу чергу позначилося на інституті сім'ї.

Як зазначив, спираючись на мемуари сучасників, відомий російський історик та культуролог С. Екштут, у пореформеній Російській імперії відбувалося щось більше, ніж «пошкодження моралі». Жінка перестала бути душею сім'ї, а сама традиційна сім'я почала піддаватися руйнуванню [387, с. 46]. З'явилися такі види шлюбу, як громадянський та фіктивний. Незважаючи на це, інтелігенція продовжувала вести колишній традиційний спосіб життя, при цьому вона терпимо ставилася до прогресивних ідей, розмірковувала над емансипацією жінок та не вважала громадянський шлюб абсолютно неможливою річчю. На думку С. Екштута, в цей час шлюб починав розумітися як союз рівноправних партнерів: його, як правило, укладали чоловіки та жінки, які заробляли собі на життя власною працею [387, с. 55].

Яскравим прикладом можуть слугувати подружжя Антоновичів (В. Б. Антонович та К. М. Мельник) та Василенків (М. П. Василенко та Н. Д. Полонська). Чоловік і жінка в цих родинах працювали в одній і тій же

інтелектуальній сфері, кожен з них був самодостатньою особистістю, яка була спроможна заробляти собі на життя власними розумовими здібностями. Окрім цього, вони підтримували один одного не тільки в подружньому житті, а й на ниві науковій, що було дуже важливо для жінки, яка соціально не була захищена на ринку праці з боку держави.

Проте деякі права жінка все ж таки мала. Відповідно до російського законодавства, якому були підпорядковані й українські території дореволюційного періоду, жінка так само, як і чоловік, була суб'єктом правових відносин, оскільки особисто могла звертатися до суду без опікуна або довіреної особи (як, наприклад, це було необхідно в Англії). У багатьох європейських країнах жінка прирівнювалася до неповнолітньої і все життя перебувала під опікою батьків або чоловіка. В Україні жінка мала право придбати, володіти і розпоряджатися рухомим майном на власний розсуд. У цьому відношенні дружина була незалежна від чоловіка і за власним бажанням могла довірити йому розпорядження своїми капіталами, надавати йому довіреність, як і будь-якій сторонній особі [276, с. 24].

Таким чином, право жінки самостійно розпоряджатися своїм майном стало одним із факторів, який надав можливість першим жінкам-археологам увійти в царину археології. Серед них – Г. О. Турчанінова (1774–1848), Ю. Ф. Абаза (1830–1915), П. С. Уварова (1840–1924), К. М. Скаржинська (1852–1932), А. А. Карцова-Миклашевська (1856 – невідомо). Вони за власні кошти проводили археологічні розкопки, купували артефакти для власних колекцій, фінансували археологічні дослідження інших науковців, створювали музеї тощо.

Невід'ємною складовою частиною правового статусу особистості є право на отримання роботи. Для жіночого населення Російської імперії користування цим правом мало свої особливості, зумовлені специфікою соціально-економічного розвитку країни. У ході докорінних економічних перетворень пореформеного періоду професійний статус жінок нижчих верств суспільства істотно змінився – вони отримали широкий доступ до некваліфікованої праці та

до робочих спеціальностей на фабриках і заводах. Проте у сферах державної служби та інтелігентних професій (які належали до інтелектуальної сфери) ситуація з працевлаштуванням жінок була протилежною. Можливості працювати на державній службі у жінок були обмежені. Найвищим велінням від 14 січня 1871 року їм заборонялося працювати на канцелярських та інших посадах в усіх урядових і громадських установах. Коло доступних для жінок професій було вкрай вузьким: вчительки, акушерки, фельдшери, аптекарі, телеграфістки, службовці лічильної частини в жіночих закладах відомства установ імператриці Марії Федорівни [379, с. 49]. Питання щодо жінки, яка б займалася науковою діяльністю, не говорячи вже про археологію, взагалі не підіймалося. Адже принцип розподілу «сфер впливу» ніхто не відміняв, особливо стосовно розумової діяльності, що споконвіку вважалася прерогативою чоловіків.

Таким чином, вищерозглянутий матеріал дозволяє зробити висновок про те, що, не дивлячись на ті численні поступки, які жінкам вдалося отримати у соціальній сфері, законодавство Російської імперії другої половини XIX ст. слабо сприяло самореалізації жіночої особистості, особливо у професійному контексті. Проте жінки продовжували діяти наступально, відвойовуючи у чоловіків одну позицію за іншою, поступово почали освоювати й інтелектуальну сферу, й археологія не стала винятком.

Для втілення в реальність подібної стратегії жінці необхідно було отримати відповідну вищу освіту, але виявилось, що право жінок на отримання освіти було досить обмежене. Під впливом ідей Просвітництва, які захопили тодішнє суспільство, активізувався жіночий рух за право отримання вищої освіти. Наростання невдоволення серед жіночої половини суспільства з цього питання змусило владу піти на поступки. Початком жіночої освіти в Російській імперії можна вважати середину XVIII ст., коли був створений Смольний інститут шляхетних дівчат і з'явилося кілька приватних пансіонів. Статут 1786 р. відкрив доступ дівчаткам до народних училищ. Але навчальних закладів було так мало, що вони охоплювали лише незначну їх кількість. У 20–40-х рр.

XIX ст. кількість закладів дещо збільшується. Жіноча освіта розвивалася за трьома основними напрямками:

- а) через станові навчально-виховні заклади;
- б) через безстанові навчальні заклади – гімназії;
- в) через заклади вищої освіти [379, с. 51].

Нас більше цікавить третій напрямок, адже саме отримання жінкою вищої освіти робило можливим її прихід у світ професійної науки, у тому числі й археології.

До 1870-х рр. – часу появи перших вищих жіночих курсів – жінки могли отримати вищу освіту лише за кордоном. Особливо багато російських жінок навчалася в Цюріхському університеті, де у 1870 р. з 48 жінок було 44 росіянки. У 1872 р. загальна кількість студенток Цюріхського університету становила 109 осіб, з них 54 росіянки [276, с. 25].

Проблема жіночої вищої освіти вирішувалася дуже складно і непослідовно. Все ґрунтувалося на приватній ініціативі та не завжди підтримувалося урядом. Н. Зінченко наводить такий приклад: «У грудні 1867 р. на з'їзді натуралістів, який проходив у Санкт-Петербурзі, Євгенія Іванівна Конрадї (лікар, письменниця і редактор газети "Тиждень") виступила з мотивованою запискою про необхідність влаштування "правильних" курсів для жінок з предметів історико-філософських та фізико-математичних наук. Але уряд не знайшов на це ні коштів, ні можливості. Врешті, були організовані приватні наукові курси, де безоплатно читали лекції видатні педагоги – А. М. Бекетов, Д. І. Менделєєв, О. Ф. Міллер та ін.» [276, с. 27].

На початку 70-х років XIX ст. під впливом жіночого руху в університетських містах імперії були відкриті Вищі жіночі курси (далі ВЖК) – у 1872 р. в Москві, а у 1878 р. у Петербурзі, Києві та Казані. Для нашого дослідження особливий інтерес становлять саме Вищі жіночі курси при Київському імператорському Університеті св. Володимира, адже практично всі жінки-археологи зазначеного хронологічного періоду отримали вищу освіту саме там: М. І. Вязьмітіна, В. Є. Козловська, К. М. Мельник-Антонович,

Н. Д. Полонська-Василенко, А. А. Скриленко, – всі вони навчалися на історико-філологічному відділенні. Докладніша інформація про це буде наведена в підрозділі 2.3.

Проте громадськість не завжди дотримувалася таких прогресивних ідей, а точніше кажучи, все, що могло зруйнувати традиційний устрій життя, тобто усталені гендерні стереотипи, викликало вкрай негативне ставлення. Така ж доля спіткала і перших жінок, які прагнули отримати освіту.

Певний час після виникнення поняття «курсистка» мало місце його семантичне заміщення, яке часом набувало негативного відтінку, бо асоціювалося чи просто замінювалося поняттям «нігілістка» [286, с. 76]. Чому саме «нігілістка», стає зрозумілим, коли ми стикаємося зі звітом III Відділення Власне Його Імператорської Величності канцелярії і корпусу жандармів за 1869 р., один з розділів якого називається «Жіноче питання і нігілізм». С. Екштут зазначає, що сама назва розділу свідчить про те, як однобоко розумілося жіноче питання щодо вищої освіти «блакитними мундирами» [387, с. 62]. Вони пов'язували його виключно з нігілізмом та потягом жінок до матеріальної незалежності.

«Від того і матеріальна емансипація жінок, котрим за допомогою освіти бажано було б її досягнути і яка в моральному сенсі корисна, звернулась до потворного прагнення того, що в поганому сенсі називається емансипацією жінок, тобто відкидання будь-яких незручностей; а так як пристойність, жіночність, моральність по суті викликають незручності, то варто було відмовитися від них без уваги на те, що вони впливають із фізичної та моральної природи жінки» [212, с. 683–684]. Така позиція громадськості яскраво ілюструє «патріархатний» погляд на гендерні ролі чоловіка та жінки в соціумі: чоловік брав участь у громадському та політичному житті суспільства, а жінка повинна була вести домашнє господарство і відповідати за виховання дітей. При цьому до курсисток громадська думка інколи зараховувала всіх емансипованих або й просто екзальтованих жінок, які могли і не мати до курсів жодного відношення [286, с. 76].

Проте деякі прогресивно налаштовані інтелектуали інколи намагалися різними шляхами та методами розвінчати цей негативний образ, який склався відносно курсисток. Наприклад, К. М. Мельник-Антонович у листі до матері цитує слова В. Б. Антоновича з приводу її бажання стати членом Історичного товариства Нестора-Літописця, в якому на той час ще не було жодної жінки: «У Москві вже є одна пані член (мається на увазі П. С. Уварова – *І. Я.*), а в Києві ні і, здається, не скоро буде, хотілося б, щоб у нас була членом жінка і що дуже важливо, курсистка» [26, арк. 76]. Не дивно, що В. Б. Антонович бажав, щоб саме курсистка отримала членство, адже завдяки цьому можна було продемонструвати здібності та схильність жінок до науки. Такі поодинокі випадки мало що могли змінити, і, на жаль, все ж панівною залишалася думка, що заняття наукою, навіть отримання вищої освіти, не входило до ціннісної складової гендерної поведінки жінок.

Тільки наприкінці 1880-х рр. проявились тенденції щодо зміни гендерних стереотипів, які в першу чергу стосувалися поняття про те, що означає «бути жінкою». Якщо раніше суспільство піклувалося тільки про те, щоб виховати «жінку для чоловіка» (для заміжжя), то тепер жінка, яка отримала освіту, була потрібна в медицині, освіті та, меншою мірою, в науці. Крім того, освіченій жінці тепер можна було не боятися залишитися без чоловіка, вона своїми знаннями змогла б забезпечити себе та своїх дітей. Яскравим прикладом слугують долі жінок-археологів. А. А. Скриленко, що після розлучення з чоловіком залишилася одна з двома дітьми, самостійно забезпечувала їх навчання в гімназії за рахунок своїх розумових здібностей. В. Є. Козловська, окрім себе, забезпечувала і своїх літніх батьків та братів. М. І. Вязьмітіна не тільки заробляла собі на життя власними знаннями, а й надсилала певні кошти своїм подругам, котрі опинилися в скрутному становищі.

Оскільки роботу за спеціальністю археолога для жінки було знайти вкрай складно, майже всі вони користувалися допомогою своїх наставників або близьких. Так, В. Є. Козловська у листі до свого вчителя В. В. Хвойки пише: «Якщо у Вас є чи буде яка-небудь робота, то, будь ласка, пришліть чи

повідомте мене... Я завжди із задоволенням візьмусь» [41, арк. 1] [див. Додаток Г, рис. Г2]. Саме за рекомендацією її наставника, доцента Київського університету св. Володимира В. Ю. Данилевича, В. Є. Козловську взяли на посаду хранительки Археологічного музею при ВЖК. Подібна ситуація склалася і з А. А. Скриленко, яка отримала посаду завідуючого Катеринославським обласним музеєм лише завдяки підтримці П. С. Уварової, К. М. Мельник та В. Б. Антоновича.

Не дивлячись на соціокультурні чинники, що посприяли інтеграції жінки до інтелектуального середовища, її визнання як рівної чоловікові в розумовому плані відбувалося дуже повільно, проте не стояло на місці.

Отже, з середини ХІХ до початку ХХ ст. під впливом демократичних реформ і жіночого руху було зроблено дуже багато для реалізації жінками права на освіту. З кожним роком збільшувалося число жінок, отримання освіти котрими поступово входило в норму і все частіше розглядалося не як надзвичайна подія, а як проста життєва необхідність. Реформи у сфері вищої освіти заклали надійний фундамент для подальшої інтеграції жінки в науку взагалі і в археологію зокрема.

Важливим підсумком соціокультурного та економічного розвитку України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. стало формування жінки нового типу, яку відрізняли прагнення до корисної суспільної діяльності та професійної праці, відданість обраній справі, жага до знань, ініціативність. Необхідність відстоювати власне право на самостійне влаштування своєї долі за умов неготовності суспільства до підвищення соціального статусу жінок, стимулювала їхню соціальну активність, сприяла розкриттю духовного та творчого потенціалу. Розширення життєвого простору жінки зумовило пошуки нею власного місця в соціокультурній та інтелектуально-професійній сфері – це був самостійний пошук шляхів соціалізації та професіоналізації.

2.3 Археологічна освіта в 1850-х – 1930-х в контексті жіночого дискурсу

Сучасному суспільству властиве стереотипне мислення і сприйняття гендерних відмінностей. Наявність різних соціальних ролей, що сприймаються як фундаментальні відмінності між чоловіками і жінками в їхній психіці та діяльності, формує гендерні стереотипи. Основний гендерний стереотип масової свідомості – це «справа жінки – домашнє господарство і виховання дітей» – так звана теорія трьох «К» (Kinder, Küche, Kirche – діти, кухня і церква). Цей стереотип настільки міцно проник у чоловічу свідомість, що жінки, які намагаються реалізуватися у громадській роботі, постійно стикаються з тиском. У зв'язку з цим про багатьох жінок, які відіграли важливу роль в історії, мало хто знає, багато їх заслуг приписані чоловікам.

Те, наскільки жінки можуть проявити себе, безпосередньо залежить від їхнього рівня освіченості. Система освіти, що є одним з найважливіших соціальних інститутів, виконує різні функції:

- а) передача культури суспільства від одного покоління до іншого, тобто трансляція основної системи цінностей, соціальних норм, ролей (соціальних, професійних, сімейних);
- б) навчання певним знанням і вмінням;
- в) розвиток інтелектуальних здібностей людей, самореалізація і пошук нового знання.

Проте, тривалий час жінок до освіти не допускали, і тому вони не могли довести, що, як і чоловіки, можуть пізнати науку, оволодіти ремеслами і бути новаторами в будь-яких галузях. І тільки після того, як освіта стала доступною не тільки для чоловіків, суспільство дізналося про можливості жінок.

На думку Д. Андросової-Байди, входження жінки у світ професійної науки можливе лише за наявності відповідного «культурно-освітнього капіталу», який впливає на соціальний статус людини. Дослідниця виділяє такі його складові: відповідна освіта (у нашому випадку археологічна), налагодження зв'язків з представниками наукового товариства, можливість

отримання протекції, знання норм «корпоративної культури» [236, с. 29]. Слід погодитися, що наявність відповідної освіти є головною і фундаментальною підставою для інтеграції жінки до наукової сфери.

Для нашого дослідження особливу цікавість представляє діяльність Вищих жіночих курсів при Київському імператорському Університеті св. Володимира. По-перше, вони фактично стали головним центром історико-археологічної вищої жіночої освіти на теренах України. По-друге, майже всі жінки-археологи зазначеного хронологічного періоду отримали вищу освіту саме тут. І не дивно, як зазначає К. Кобченко, в даному навчальному закладі здобували знання жінки практично з усіх губерній Наддніпрянської України [288, с. 50]. Серед жінок-археологів КВЖК закінчили: К. М. Мельник-Антонович – у 1883 р., А. А. Скриленко – кінець 80-х років XIX ст., Н. Д. Полонська-Василенко – у 1913 р., В. Є. Козловська – у 1915 р., М. І. Вязьмітіна – у 1922 р., і лише І. В. Фабриціус закінчила Вищі Бестужевські жіночі курси в Петербурзі у 1905 р., адже на момент закінчення нею гімназії Київські жіночі курси тимчасово не приймали слухачок (у 1889–1906 рр.). Всі вони навчалися на історико-філологічному відділенні, крім К. М. Мельник-Антонович, яка спочатку (1878–1879 рр.) навчалася на фізико-математичному, а потім перейшла на історико-філологічне і з 1881 р. стала вільною слухачкою даного відділення.

Згідно з «Положенням про вищі жіночі курси в Києві» від 29 вересня 1878 р. «ці курси мають ціллю надати дівчатам, що закінчили гімназії або інститути, можливість продовжити в подальшому свою освіту» [36, арк. 1]. Було затверджено поділ ВЖК на два відділення: історико-філологічне та фізико-математичне. Також у Положенні подано перелік дисциплін, як обов'язкових, так і необов'язкових. До першої групи входять:

- російська словесність;
- російська мова;
- історія всесвітньої літератури;
- російська історія;

- всесвітня історія;
- педагогія;
- одна із мов на вибір: латинська, німецька чи французька.

До другої:

- природнича історія;
- логіка з нарисом історії філософії;
- гігієна [36, арк. 2].

Ці предмети були спільними для обох відділень, їхня мета полягала у наданні слухачкам загальної підготовки з усіх можливих гуманітарних наук.

Проте нас більше цікавить перелік предметів історико-філологічного відділення, адже саме воно готувало майбутніх жінок-археологів. Слід зазначити, що набір навчальних предметів на історико-філологічному відділенні був досить насиченим і різноманітним, але професійно спрямованим. Кількість і обсяг навчальних дисциплін, які викладалися на історико-філологічному відділенні Київських вищих жіночих курсів з 1878 по 1914 рр. подано в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Дисципліни, які викладались на історико-філологічному відділенні [22, арк. 28].

№ з.п.	Назва дисципліни	Викладач
1	2	3
1	Російська історична граматики	
2	Історія російської словесності	Доцент В. Жданов
3	Історія загальної літератури	Доцент М. Дашкевич
4	Історія грецької літератури	Доцент М. Міщенко
5	Історія римської літератури	Доцент М. Міщенко
6	Російська історія (стародавній період)	Професор В. Антонович
7	Російська історія (московський і новий період)	Професор М. Довнар-Запольський
8	Російська історіографія	Приват-доцент В. Данилевич

Продовження таблиці 2.1

1	2	3
9	Історія Греції	Доцент П. Аландський
10	Історія Риму	Доцент П. Аландський, професор Ю. Кулаковський
11	Історія Середніх віків	Професори Ф. Фортинський, М. Бубнов
12	Нова історія	Професори В. Новодворський, П. Ардашев
13	Статистика	Професор М. Яснопольський
14	Логіка	Доцент А. Козлов
15	Психологія	Професори С. Гогоцький, А. Ананьїн
16	Педагогіка	Професор С. Гогоцький
17	Історія філософії	Доцент А. Козлов
18	Латинська мова	Годкевич, Тіхоміров, професори Й. Леціус, А. Сонні
19	Французька мова	
20	Німецька мова	
22	Моральне богослов'я	Професор П. Светлов
23	Історія слов'ян	Професори Г. Ільїнський, Ф. Фортинський
24	Історія мистецтв	Професор Г. Павлуцький
25	Джерелознавство з російської історії	Приват-доцент В. Данилевич
26	Історіографія	Приват-доцент В. Данилевич
27	Історія Південної Русі	Приват-доцент В. Данилевич
28	Історія Візантії	Професор Ю. Кулаковський
29	Історія Сходу	Професори В. Іваницький, О. Покровський
30	Історія Південно-Східної Русі	Професор В. Василенко
31	Археологія	Приват-доценти В. Данилевич, Н. Полонська

У навчальних програмах курсів заслуговує на увагу турбота про те, щоб слухачки оволоділи іноземними мовами, а також всебічне вивчення історичних наук. Що ж стосується навантаження курсисток, то воно було розподілене досить рівномірно по всіх курсах. Як бачимо, працювали на ВЖК відомі на той час професори, краща частина українського наукового співтовариства.

Слід зазначити, що викладання на Київських вищих жіночих курсах було наближене до загально-університетського. Особливо це стосувалося історико-філологічного відділення, про що свідчить поданий вище перелік дисциплін. Більшість професорів цього відділення, серед яких були, зокрема, П. Аландський, В. Антонович, О. Гіляров, С. Гогоцький, В. Данилевич, М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський, В. Іконников, Ю. Кулаковський, І. Лучицький, Ф. Фортинський та інші, читали на курсах лекції в тому ж обсязі, що й студентам університету. Це було з їхнього боку виявом підтримки жінок у здобутті освіти і заохочення їх до самостійної пізнавальної та дослідницької роботи [288, с. 50].

Із спогадів А. Л. Іконникової дізнаємося, що професор Ф. Фортинський, викладаючи історію середньовічної Європи, «з особливою увагою та деталями висвітлював становище жінки в Середні віки і довше зупинявся на іменах: Адельгейди, Матільди Тосканської – як на особистостях, що виділялися серед інших своїми здібностями і своєю діяльністю, оцінюючи їх, він немовби і нам відкривав більш широке поле для думки та діяльності» [277, с. 70].

Серед професорського складу Київського університету особливою повагою у слухачок курсів користувався В. Б. Антонович. Його називали «кращим та найщирішим другом вищої жіночої освіти» [136, арк. 1]. Він підтримував інтерес слухачок до дослідницької роботи, не роблячи різниці між ними та студентами, читав для групи зацікавлених курсисток приватні лекції [286, с. 53]. Перший випуск слухачок висловив свою вдячність В. Б. Антоновичу у письмовій формі, зазначивши, що «... строго наукові за змістом та класичні, прості за формою Ваші лекції були для нас кращою школою наукових занять. Ви повсюдно підтримували в нас любов до цих

занять і за допомогою упорядкування рефератів на Курсах, і шляхом порад, бесід та приватних лекцій, у всіх тих випадках, коли Ви помічали в окремих особах чи групі осіб пробудження до наукового знання» [136, арк. 1].

В. Б. Антонович, виходячи з власних переконань, також заохочував курсисток до вивчення рідного краю та формував коло їхніх інтересів. Тому слухачки неодноразово зазначали, що його лекції «пробуджували в нас перш за все інтерес до вивчення того краю, який для більшості з нас був рідним, для меншості – краєм чужим, але для всіх однаково тим місцем, з котрим були пов'язані інтереси тривалого періоду нашого життя та інтереси нашої освіти. Любов до цього краю ґрунтується на безпристрасному вивченні його історичних доль, передавалась від професора до слухачок і надихала сирий матеріал історичних фактів» [136, арк. 1].

Дійсно, починаючи з другої половини ХІХ ст., інтерес до археології в освічених колах як російського, так і українського суспільства підігрівався національним почуттям у найрізноманітніших формах. Це був період «загального національного пробудження» [332, с. 45]. Одним із його проявів стало зростання інтересу до історії рідного народу та бажання національного самоствердження. У суспільстві з'явилися і широко розповсюдились уявлення про те, що предметом вивчення археології є людина – її побут та життя в минулі століття.

Ще однією колоритною постаттю Київських ВЖК був приват-доцент В. Ю. Данилевич, який з 1907 р. читав тут спеціальний курс вітчизняних старожитностей – археологію. Публікація авторизованого запису його лекцій є одним із перших в Російській імперії навчальних посібників з курсу археології. З метою заохочення курсисток до занять археологією В. Ю. Данилевич у грудні 1910 р. організував екскурсію до Москви, в якій взяли участь 130 курсисток. Під час екскурсії ними були відвідані місця археологічних розкопок, Історичний музей тощо. За ініціативи В. Ю. Данилевича навесні 1913 р. при ВЖК було створено Археологічний музей, експозиція котрого, за твердженням П. Курінного, «ілюструвала весь культурний розвиток України від найдавніших

часів» [300, с. 88]. Оновлення його наукового фонду відбувалося за рахунок благодійної передачі колекцій та надходжень з тогочасних розкопок, як це було з колекціями В. О. Городцова, Л. П. Добровольського, Н. Д. Полонської-Василенко та ін. Так, відомий археолог В. В. Хвойка передав музею зібрання доісторичних цінностей, яке складалося з 242 предметів; його приклад наслідував і професор А. Сонні, який подарував власне нумізматичне зібрання. Також близько 20 слухачок здійснили пожертви на користь музею. За рекомендацією В. Ю. Данилевича на посаду хранителя музею з 1914 р. було призначено В. Є. Козловську [32, арк. 118].

У цей час навколо університетського археологічного музею формується гурток ентузіастів, до якого входили: В. Козловська, К. Мельник, Н. Полонська-Василенко, А. Скриленко та інші. Саме В. Б. Антонович, В. Ю. Данилевич, В. В. Хвойка почали долучати жінок, котрі навчалися на КВЖК, до польових досліджень стародавньої історії України, на багато років наперед визначивши їх роль в українському археологічному співтоваристві.

Цікавою особистістю на КВЖК був також професор Ю. А. Кулаковський, який викладав історію Греції та Візантії. Н. Д. Полонська-Василенко у своїх мемуарах характеризує його як «інтересну фігуру Київського університету». На її думку, «він мав широкий науковий діапазон: захоплювався археологією, зокрема клясичною, сам робив розкопки, досліджував скитські та сарматські могили, катакомби в Керчі, цікавився похованнями з червоною фарбою, брав участь в археологічних з'їздах» [211, с. 189]. Він охоче ділився з курсистками власними знаннями, в тому числі і з археологічної науки.

Отримати знання в галузі археологічної науки курсистки також могли і від професора Ф. Кнауера, який викладав на КВЖК курс мовознавства. Як зазначає Н. Полонська-Василенко, «він був видатний фахівець своєї дисципліни, мав ширші інтереси, цікавився археологією» [211, с. 205].

Слід зазначити, що багато хто з викладачів захоплювався археологією, і їхні уподобання, якими вони охоче ділилися з курсистками, пробуджували у них цікавість до цієї досить популярної на той час науки. Тому не дивно, що

дехто зі слухачок курсів виявляли зацікавлення до занять археологією і прагнули працювати на науковій ниві, хоча чудово розуміли той факт, що їм буде складніше домогтися визнання, ніж чоловікам. Тому вони докладали дуже багато зусиль під час навчання на курсах.

Більшість курсисток, на думку К. Кобченко, ставилися до навчання дуже серйозно, і це не дивно, адже від отриманих ними знань та вміння ними користуватися на практиці залежало їхнє майбутнє. Анна Іконникова, дружина професора і слухачка першого випуску КВЖК, згадувала: «Ми, як піонерки нової школи, з особливою старанністю готувалися до екзаменів, щоб не ударити лицем у грязь перед студентами університету» [див. 288, с. 71]. Завдяки цьому їм часом вдавалося показати кращі знання за студентів університету. Відгуки професорів про рівень знань слухачок були переважно схвальними, «чітко можна зробити висновок про наполегливу працю кожної з них, про повне бажання дійсно досягти чого-небудь слуханням курсів» [див. 288, с. 50].

Професор П. Аландський у жовтні 1882 року на урочистому засіданні, присвяченому першому випуску, виступаючи з промовою, підкреслив «енергійність наукових інтересів жінок» [див. 288, с. 54]. Самі ж курсистки також неодноразово наголошували, що «прагнення до істини, потреба у наукових знаннях давно живуть в російській жінці, проте лиш з недавнього часу, і то як-то уривчасто вона має можливість задовольняти їх, і з більшою повагою та любов'ю дивиться на тих, хто являється помічником та керівником на цьому складному шляху» [136, арк. 2].

Як бачимо, більша частина інтелігенції, представлена чоловіками, була позитивно налаштована щодо отримання жінками вищої освіти та визнавала їх рівність у цьому питанні. Судячи зі спогадів слухачок, професори, які викладали на ВЖК, не тільки заохочували у них інтерес до наукової діяльності, а й надавали їм можливість нею займатися. Саме ці прогресивно налаштовані професори стали першими провідниками жінок в археологічну науку.

На жаль, ми не маємо відомостей про жінок-археологів, які отримали освіту на Вищих жіночих курсах при Одеському (Новоросійському) університеті, що відкрилися у 1906 р. Програма курсів 1912 р., як відзначає Т. Н. Попова, відповідала «університетському рівню». В переліку обов'язкових для вивчення на історико-філологічному факультеті дисциплін присутні: «Методологія, теорія історичної науки, соціологія та філософія науки» (2 години на тиждень), «Огляд допоміжних наук історії» (теж 2 години на тиждень). Викладалися також «Огляд соціологічних вчень», «Методика викладання історії. Схема історичного життя» тощо. Випускниці отримували диплом університетського зразку після здачі державного іспиту у відповідних комісіях Новоросійського університету. Авторка наводить цікаві дані: якщо у 1912 р. диплом історика I-го ступеню отримали 4 випускниці, то у 1914 р. з 64-х випускниць здали іспит вже 35 дівчат [333, с. 53–54]. Сподіваємося, що в майбутньому з'являться дослідження, в котрих стане можливим простежити подальше життя цих випускниць.

Ще однією установою, де жінка могла отримати відповідну археологічну освіту, згодом став Київський археологічний інститут (далі – КАІ). В Україні ідея організації Археологічного інституту виникла ще наприкінці XIX ст., однак її реалізація стала можливою лише за доби української революції. У 1917 р. було отримано дозвіл на заснування Київського археологічного інституту як приватного навчально-наукового закладу. Його засновниками були: М. П. Василенко, В. Ю. Данилевич, М. В. Довнар-Запольський, В. С. Іконников, В. О. Кордт, О. М. Лук'яненко, Г. Г. Павлуцький, В. С. Перетц, В. О. Розов, А. І. Сонні. Саме вони розробили основні принципи діяльності інституту, проект статуту і програми, узгодили список засновників. Узявши за основу статуту Петербурзького (1877) і Московського (1907) археологічних інститутів, засновники КАІ прагнули при цьому втілити своє бачення нової для України науково-навчальної інституції й урахувати місцеву специфіку [362, с. 2]. Свою роботу Інститут фактично розпочав восени 1918 р. Його першим директором став відомий вчений М. В. Довнар-Запольський, а незмінним

секретарем упродовж всього часу існування (до 1924 р.) – Н. Д. Полонська [313, с. 139–172].

Київський археологічний інститут став першим спеціалізованим осередком археологічної освіти в Україні, основними завданнями котрого, згідно зі статутом, були «наукова розробка археології, археографії, української та російської історії з її допоміжними дисциплінами, та історії мистецтв, а також підготовка спеціалістів для посад в архівах, музеях і бібліотеках...» [23, арк. 1]. Ця мета підтверджується і в записці В. З. Завитневича, що була подана до Міністерства народної освіти з проханням відкрити Інститут: «Тут, у Києві, наявні не лише науково-цінні археологічні колекції, зібрані такими закладами, як Університет Святого Володимира, Духовна Академія, з їх багатими музейними старожитностями, тут буквально від кожного клаптика землі віє глибокою стариною» [23, арк. 1–1 зв.].

Київський археологічний інститут складався з трьох відділень: археологічного, археографічного (архівного) та історії мистецтв. На археологічному відділенні викладались різноманітні професійно спрямовані дисципліни, перелік яких подано в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Навчальні дисципліни археологічного відділення [23, арк. 54– 55].

№ з.п.	Назва дисципліни	Викладач
1	2	3
1	Первісна археологія	Н. Д. Полонська
2	Археологія побуту	Н. Д. Полонська
3	Старожитності Подніпров'я	
4	Археологія слов'янського народу	Н. Д. Полонська
5	Доісторична антропологія	В. Смірнов
6	Історична географія	В. Г. Курц
7	Історична етнографія	

Продовження таблиці 2.2.

1	2	3
8	Генеалогія	В. Базилевич
9	Палеографія	С. Маслов
10	Історія археологічних відкриттів	
11	Історія економічного побуту Росії та України	М. В. Довнар-Запольський
12	Історія побуту Росії та України	Н. Д. Полонська
13	Історія України	О. Грушевський
14	Мистецтво Сирії та Візантії	В. М. Зуммер
15	Археологічне мистецтво Греції	С. Гіляров
16	Історія українського мистецтва	Г. Павлуцький
17	Народне мистецтво і етнографія України	О. Новицький
18	Історія російського та українського іконопису	В. М. Зуммер
19	Етнологія	О. Лобода
20	Нумізмати́ка	В. О. Шугаєвський
21	Музеологія	Б. Яблонський
22	Читання пам'яток	Б. Яблонський
23	Методологія розкопок	
24	Художні пам'ятки Києва	В. М. Зуммер

Окрім зазначених у таблиці обов'язкових дисциплін були й додаткові, які викладалися один-два місяці для загального ознайомлення. Як бачимо, діапазон дисциплін досить вдало підібраний і спрямований на вивчення місцевого краю і підготовку вчених археологів. Також безпосередньою перевагою КАІ було те, що в ньому викладала краща київська професура: В. Базилевич, П. Василенко, С. Гіляров, М. Довнар-Запольський, В. Завитневич, В. Зуммер, І. Каманін,

А. Кримський, Б. Курц, Г. Максимович, О. Новицький, Г. Павлуцький, П. Смірнов, А. Сонні, М. Шміт, Д. Щербаківський та ін.

Особливої уваги заслуговує той факт, що слухачами інституту могли бути як чоловіки, так і жінки. В параграфі 20 Статуту КАІ зазначається, що «у дійсні слухачі інституту допускаються особи обох статей, які закінчили курс наук у вищих навчальних закладах, або, які не отримали вченої освіти, допускаються в інститут за поданням Ради в якості вільних слухачів» [14, арк. 37]. У цьому відношенні КАІ став першим навчальним закладом України, в якому жінка офіційно могла отримати професійну освіту археолога, що надавало їй можливість займатися наукою нарівні з чоловіками.

Керівництво Інститутом здійснювали ректор і два проректори (один з навчально-наукової, інший – з господарської частини), які обирались на загальному зібранні з числа професорів Інституту на три роки з правом переобрання. Навчально-науковий персонал складали професори, приват-доценти, доценти, лектори, слухачі. Посаду професора мала право посідати особа, яка має науковий ступінь і педагогічний стаж у вищій школі не менше, ніж п'ять років. Приват-доцент – це особа, яка має науковий ступінь чи наукові праці, але без педагогічного стажу. Лекторами були особи, «відомі своїми спеціальними пізнаннями» [24, арк. 2–6, 14].

Згідно зі статутом, Інститут як «учена корпорація» складався з почесних (котрі мали особливі заслуги перед Інститутом і наукою), дійсних (професорів, доцентів і викладачів Інституту) членів, а також членів-співробітників.

Курс навчання тривав три роки, причому третій рік присвячувався практичним заняттям з одного із предметів, що викладалися в Інституті, написанню дисертації, захисту її перед Радою Інституту. Після успішного захисту дисертації дійсні слухачі отримували звання вченого археолога чи архівіста і ставали дійсними членами КАІ. Особам, які не захистили дисертації, вручалось посвідчення про закінчення інституту та надавалось звання члена-співробітника [362, с. 6]. Ці положення, закріплені Статутом, гарантували після закінчення КАІ місце роботи, що було дуже важливо для жінки, яка в той час

мала хитке становище в інтелектуальній сфері, а в консервативному археологічному науковому співтоваристві тим більше.

Серед жінок-археологів, котрі навчалися та працювали в КАІ, слід назвати В. Є. Козловську, чие ім'я неодноразово зустрічається поміж слухачок археологічного відділення у 1918 р. [24, арк. 30]. М. І. Вязьмітіна навчалася на мистецтвознавчому відділенні у 1923–1924 рр. Н. Д. Полонська-Василенко була «членом-засновником Київського археологічного інституту» [27, арк. 5] та викладачем курсу первісної та побутової археології. К. М. Мельник-Антонович та П. С. Уварова фігурують як «почесні члени Інституту» [24, арк. 5 зв.].

Як бачимо, КАІ став українським центром підготовки кваліфікованих фахівців археологів – учених нової генерації. І до цієї нової генерації на рівних правах увійшли і жінки-археологи.

На початку 1920-х рр. розпочався процес реорганізації освітніх установ, який не обминув і КАІ. У квітні 1919 р. Радою КАІ було прийняте рішення про перехід інституту до відання Всеукраїнського комітету охорони пам'ятників мистецтва і старовини (далі – ВУКОПМіС). На засіданні Науково-навчальної ради КАІ 23 серпня 1919 р. відбулося обговорення проблем, пов'язаних із виробленим комісією ВУКОПМіС проектом інституту, котрий серед інших змін передбачав зміну назви КАІ на Український археологічний інститут. Національний характер ВНЗ підкреслювало слово «український», з включенням якого до назви інституту не погоджувалися фундатори КАІ. Після бурхливих дебатів переважною більшістю голосів за навчальним закладом залишили назву Київський археологічний інститут. Але, згідно з розпорядженням завідувача Управління вищих шкіл м. Києва Г. Хименка від 9 липня 1920 р., діяльність КАІ було припинено. Викладачів і слухачів звільнили, а майно й приміщення передали до УАН, якій підпорядковувався відтоді інститут [361, с. 265-266]. З 1920 по 1922 рр. були зроблені численні спроби реформування і перепідпорядкування КАІ, проте вони не увінчалися успіхом. У 1922–1924 рр., за твердженням А. В. Ставицької, була зроблена остання спроба реанімації інституту шляхом надання КАІ статусу Київських археологічних курсів при

науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства. Проте кошторис, який було складено на 1924–1925 бюджетний рік, не враховував витрати на втілення цього проекту, тому Київський археологічний інститут припинив своє існування [361, с. 265-266].

Розглядаючи становлення вищої археологічної освіти в Україні, слід відмітити одну дуже важливу деталь. Професори, які викладали там археологічні курси, фактично всі були за освітою істориками. З цього можна зробити висновок, що, розробляючи курси лекцій та викладаючи їх, вони й самі одночасно зі слухачами опановували теорію та практику археологічної науки. Тому жінки-археологи разом зі своїми наставниками були причетні до розробки методологічної бази тогочасної археологічної науки.

Проте слід зазначити, що, не дивлячись на отримання жінками вищої та спеціальної археологічної освіти, професійна самореалізація у сфері науки була практично неможлива, адже їх статус у археологічному співтоваристві так і залишався невизначеним.

Висновки до розділу 2

Характерною особливістю української археологічної науки другої половини XIX – 30-х рр. XX ст. є її поступова інституалізація через зростання кількості наукових археологічних товариств, відкриття установ вищої археологічної освіти, становлення наукового археологічного співтовариства, формування професійної субкультури як системи загальних символів, цінностей, норм, зразків поведінки, які поділялися цією професійною групою. У процесі становлення української археологічної науки досліджуваного хронологічного періоду виокремлюємо три: 1) 1850–1890-ті рр.; 2) 1900–1917 рр.; 3) 1917 – 1930 ті рр.

На середину XIX – 30-х рр. XX ст. припадає перша хвиля фемінізму, яка не оминула й Україну, а поява «жіночого руху» сприяла формуванню жінки нового типу, яку відрізняли прагнення до суспільно-корисної діяльності і професійної праці, відданість обраній справі, жага до знань. Саме в цей час

спостерігається поступове входження жінки до археологічної науки, незважаючи на те, що остання поєднувала в собі два табуйованих для «благородних» жінок заняття: розумову працю та фізичні навантаження під час проведення польових робіт. Оскільки розвиток археології другої половини ХІХ – початку ХХ ст. збігався у часі із «модними психіатричними та медичними теоріями» про неповноцінність жінки, вважалося, що розумова діяльність та фізичні навантаження шкідливі для її здоров'я та заважають виконувати обов'язки домогосподарки, жінки та матері. У зв'язку із цим спостерігалось негативне ставлення до жінок, що отримували освіту та намагалися реалізувати себе в науці, яка довгий час залишалася чоловічою сферою впливу. Проте на початку ХХ ст. гендерні стереотипи щодо місця жінок в археології почали трансформуватися у зв'язку із збільшенням кількості представниць жіночої статі в цій галузі. Вони отримали доступ до вищої освіти, зокрема археологічної, можливість займатися науковою діяльністю, проводити археологічні польові роботи, захищати дисертації.

РОЗДІЛ 3

ЖІНКА-АРХЕОЛОГ: ПОЯВА НОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

3.1 «Створення власної ніші»: жінки-археологи першої генерації (1850–1890-і рр.)

Останнім часом тема «жінка в науці» надзвичайно популярна серед науковців як Заходу, так і Сходу. Саме західна історіографічна традиція заклала концептуальну та методологічну основу цього напрямку дослідження. Згодом під впливом постмодерністських тенденцій відбулася антропологізація наукового пізнання: об'єктом дослідження став окремо взятий індивід. Як результат, у рамках вищезазначеної теми з'явилися більш конкретні напрями наукових розвідок, наприклад: «жінка в історичній науці», «жінка в археології», «жінка та менеджмент», «жінка в політиці» та ін. Для нас особливий інтерес представляє саме тема «жінка в археології». Адже відкриття для жінок дверей професійної науки, у тому числі й археології, символізує для прихильників теорії гендеру початок нової ери – «феномен фемінізації науки» [334, с. 73]. На особливу увагу заслуговує той факт, що в гендерному відношенні тогочасне дисциплінарне археологічне наукове товариство було представлене виключно чоловіками. Тому актуальним стає розгляд історії археологічної науки другої половини XIX ст. – початку XX ст. з точки зору освоєння жінками норм професійної діяльності.

Одним із основних термінів, якими визначають професійну діяльність індивіда, є поняття «кар'єра», яке до недавнього часу по-різному розумілось стосовно чоловіків та жінок. Кар'єра чоловіка передбачала обрання професії у пост-підлітковому віці і залишалася «статичною» протягом усього життя. Кар'єра жінки розглядалася як тимчасова міра, тому що материнство та ведення домашнього господарства були основними формами її зайнятості [434, с. 4]. Промислова революція XIX ст. суттєво змінила ставлення суспільства до складу робочої сили, і жінка перетворилася з «пасивного елемента» на активний. У зв'язку з цим відбулася реконцептуалізація поняття «кар'єра»,

воно перестало бути синонімом слова «робота» або «професія» у традиційному розумінні. В цьому контексті під терміном «кар'єра» стали розуміти «розвиток особистості в процесі навчання та діяльності протягом усього життя» [434, с. 106]. Американські психологи Н. Бец і Л. Фіцджеральд [див. 434] виокремлюють чотири групи факторів, які впливають на побудову жінкою власної кар'єри:

а) індивідуальні змінні – Я-концепція, здібності, свобода від статево-рольового впливу;

б) фонові змінні – родинна підтримка, рівень освіти і професійний статус батьків;

в) освітні змінні – наявність жіночих шкіл, доступ до вищої освіти;

г) змінні дорослого способу життя – шлюб, наявність та кількість дітей.

Дотримуючись даної класифікації, відтворимо та проаналізуємо жіночі долі в археологічній науці України.

У контексті дослідження нами було виокремлено два покоління або дві генерації жінок-археологів. До першої віднесено жінок, чий життя, становлення та діяльність, пов'язана із аматорськими археологічними розшуками, припадають на хронологічний проміжок від початку XIX ст. до 90-х рр. XIX ст. Це ті нечисленні жінки, на котрих розповсюджується визначення «аматори» або «напівпрофесіонали» (див. табл. 3.1), які ще не мали спеціальної археологічної освіти, проте брали участь і навіть самостійно здійснювали розкопки археологічних пам'яток. Діапазон їхніх кар'єрних можливостей в археології був досить вузьким. Як правило, вони займалися колекціонуванням та створенням власних музеїв. Винятком стала лише Парасковія Сергіївна Уварова, про що буде йти мова далі.

Таблиця 3.1

Перша генерація жінок-археологів України*

№ з.п.	Представниця	Роки життя	Походження	Освіта	Статус у науковому співтоваристві
1	Г. О. Турчанінова	1774–1848	дворянське	закордонна	Меценат, помічниця М. Ф. Берлінського
2	Ю. Ф. Абаза	1830–1915	дворянське	закордонна	Колекціонер, помічниця В. Б. Антоновича
3	П. С. Уварова	1840–1924	дворянське	домашня	Помічниця О. С. Уварова
4	К. М. Скаржинська	1852–1932	дворянське	домашня	Меценат, помічниця Ф. І. Камінського
5	А. А. Миклашевська	1856 – ?	дворянське	домашня	Меценат, дослідник, помічниця Д. І. Яворницького та Д. Я. Самоквасова

На цьому етапі входження жінки в науку розглядалося з позицій «додаткової сили», оскільки археологічне наукове співтовариство базувалося на підвалинах патріархатної моделі світосприйняття. Як бачимо з таблиці 3.1, на науковій ниві жінки, як правило, реалізовували себе, виконуючи функції меценатів та помічниць. Цей висновок розповсюджується і на інших представниць, наукова кар'єра котрих розпочалася ще до часів «гендерного зсуву» [233, с. 89].

На підставі проведених розшуків першою жінкою-аматором у царині української археології можна вважати Ганну Олександрівну Турчанінову, ім'я котрої згадувалося у зв'язку із Київським археологічним осередком 20–50-х рр. XIX ст. Вона народилася 8 грудня 1774 р. у дворянській сім'ї Турчанінових у місті Горбатів Нижегородської губернії. Її батько Олександр Іванович Турчанінов був полковником, обер-камердинером 6-го класу, отримавши право на спадкове дворянство Всеросійської імперії за указом Петра III від 22.01.1762 р., підтвердженням Указом Павла I від 16.12.1796 р., з наданням родового герба [див. Додаток А, рис. А.1]. Мати – Олександра Філадельфівна Турчанінова,

* Складено автором.

уроджена Дьячкова. У сім'ї було троє дітей: два сини, Петро та Павло, і наймолодша донька Ганна. Петро та Павло служили ротмістрами 3-го Гусарського Єлисаветградського полку. Для відтворення родоводу Турчанінових як головне джерело нами було використано «Загальний гербовник дворянських родів Всеросійської імперії» [141].

Освіту Г. О. Турчанінова отримала спочатку в Петербурзі в Інституті шляхетних дівчат, потім продовжила навчання за кордоном – в Англії та Франції. Там вона зацікавилася старовиною та мистецтвом, що посприяло виникненню у неї інтересу до археології. Г. О. Турчанінова була відома загалу переважно як поетеса. Писати вірші вона почала ще в юності. З 1798 р. вони неодноразово друкувалися в часописах «Приємне і корисне припровадження часу» («Приятное и полезное препровождение времени») та «Читання і бесіда любителів російського слова» («Чтения и беседа любителей русского слова»). У 1803 р. побачили світ її «Уривки з творів» («Отрывки из сочинений»). Також Ганна Олександрівна займалася перекладами з латини, зокрема переклала у віршованій формі твір «Натуральна етика або закони моральності, що від споглядання природи безпосередньо виникають» («Натуральная этика или законы нравственности, от созерцания природы непосредственно проистекающие»), отримавши схвальні відгуки [141].

Перші згадки про Г. О. Турчанінову як про археолога-аматора та мецената знаходимо у статті В. Щербини «Перший київський археолог М. Ф. Берлінський», вміщеній у журналі «Київська старовина» в 1896 р. У ній подано уривок з листа М. Ф. Берлінського до П. О. Румянцева стосовно розкопок у Вишгороді, в якому зазначено, що всі витрати на проведення досліджень взяла на себе Г. О. Турчанінова. П. О. Румянцев затребував від дослідника більш детальної інформації про меценатку, яка найближчим часом і була надана йому у листі від 19 червня 1816 року у такому вигляді: «Вона дівчина, залишена донька бригадира Олександра Івановича Турчанінова, котрий проживав у Києві, який як і її мати, тут померли та похоронені у Києво-Видубецькому монастирі. Ганна Олександрівна з молодих літ одноосібно

займалася наукою, має смак у знаннях із старожитностей та мистецтва, управляється у читанні відбірних творів і все своє життя (після смерті батьків) присвячує корисним дослідженням; чому сприяє її самодостатній, спадковий, непорушний масток; а для кращої вигоди поселилася в Києві. Тепер вона відправилася в Санкт-Петербург, із наміром попросити в уряді дозволу, щоб відвідати берега Темзи та Сени, а звідти на другий рік повернутися до Києва і завершити справу Вишгородської церкви, як я Вашій ясновельможності у попередньому листі мав честь про це донести» [див. 386, с. 405]. Слід зазначити, що цитовані листи не збереглися до нашого часу.

Наступна згадка про діяльність репрезентантки міститься у праці П. Курінного, який підкреслив, що «археолог Берлінський характеризує Г. О. Турчанінову як людину, що від юних літ займалася наукою, мала нахил до пізнання старовини та мистецтва, вправлялася в читанні дрібних наукових творів. Все своє життя після смерті батьків присвятила поважним дослідам. Для цієї мети використовує спадкову маєтність» [300, с. 20]. В основу цитати покладено текст наведеного вище листа М. Ф. Берлінського. Коли і за яких обставин родина Турчанінових переїхала до Києва, нам, на жаль, невідомо, проте саме тут Ганна Олександрівна увійшла до кола дослідників старовини, до якого належали М. Берлінський, К. Лохвицький, митрополит Євген (Є. Болховітінов) та інші, і почала брати активну участь у проведенні археологічних розкопок. Як зазначалося вище, на її власні кошти було розкопано і досліджено у 1816 році церкву у с. Вишгороді під Києвом та складено її план. Пізніше були здійснені розвідки та розкопки на території Михайлівського монастиря та Трьохсвятської церкви в Києві. Згодом Турчанінова увійшла до складу «Тимчасового Комітету для дослідження старожитностей в м. Києві» («Временного Комитета для изыскания древностей в г. Киеве») (1825–1843 рр.), створеного зусиллями ректора Київського університету св. Володимира М. Максимовича [300, с. 15]. Також Г. О. Турчанінова займалася громадською діяльністю, була автором декількох праць з питань стародавнього мистецтва. Тому її зацікавлення давньою

історією Києва сполучалося із мистецтвознавчими дослідженнями. Подальший життєвий та творчий шлях Ганни Олександрівни нам, на жаль, невідомий. Померла вона 28 червня 1848 р. та була похована у Києві.

Подібно до Г. О. Турчанінової, за вкрай стислими джерелами відома нам як археолог-аматор Юлія Федорівна Абаза, уроджена Штуббе [див. Додаток Б, рис. Б.1]. Народилася вона в Німеччині у 1830 р., де й отримала освіту. До Росії приїхала на запрошення великої княгині Олени Павлівни у якості лектриси у кінці 1850-х рр., що засвідчує її приналежність до відомого дворянського роду. У спогадах С. Ю. Вітте зазначає наступне з цього приводу: «Так як велика княгиня Олена Павлівна дуже любила музику та постійно влаштовувала у себе концерти, у неї, окрім фрейлін, були ще різні молоді панянки: чтиці, панянки, які грали на фортепіано та співали, останні у більшій мірі були іноземками. У числі цих молодих осіб була одна іноземка – не знаю якого походження, французенка чи німка, з якою Абаза завів шури-мури. Урешті він мав на ній одружитися» [140, с. 218]. У цій цитаті мова йде саме про Юлію Федорівну Штуббе, майбутню дружину Олександра Агеєвича Абази (1821–1895) – тодішнього міністра фінансів, який походив зі старовинного російського дворянського роду молдовського походження [див. Додаток Б, рис. Б.2]. Він був одним із активних підприємців у галузі української цукрової промисловості. Його завод у містечку Шпола, за даними 1880–1890-х років, був найпотужнішим підприємством цього профілю в губернії й одним із трьох (всього 239) найвизначніших таких підприємств у Російській імперії [271, с. 9]. С. Ю. Вітте зазначає: «...не можна сказати, що цей шлюб був особливо щасливий, так як Абаза хоч і жив зі своєю дружиною в одній оселі, проте жили вони цілковито порізно один від одного. І це цілком зрозуміло, що така особа як його дружина – музикантша і *une demoiselle de compagnie* (жінка-компаньйон – *І. Я.*), – звичайно не могла задовольнити таку натуру, якою була натура Абази» [140, с. 218]. Слід зазначити, що Ю. Ф. Абаза у придворних колах була дійсно відома як талановитий музикант і співачка, колекціонер старожитностей. Вона підтримувала дружні стосунки з композиторами

Ш. Гуно, Ф. Лістом, А. Рубінштейном, листувалася з І. Тургенєвим та Ф. Тютчевим. Даючи характеристику їх сімейного життя, С. Ю. Вітте пише: «... і вже в той час, коли я був в Петербурзі управляючим справами комісії, він (О. А. Абаза – І. Я.) постійно бував і жив цілком відкрито, майже *maritalement* (як подружня пара – І. Я.), і вже довгий час з деякою Нелідовою, дуже розумною дамою, сестрою генерал-лейтенанта Анненкова» [140, с. 218]. Як бачимо, сімейне життя Ю. Ф. Абази не склалося, вона не могла себе реалізувати як дружина і мати. В такому випадку жінка шукає собі сферу для самореалізації, для Юлії Федорівни це стало захоплення старовиною, яке знайшло своє втілення у колекціонуванні артефактів та участі в археологічних дослідженнях.

Так, на XI Археологічному з'їзді, який відбувся в Києві у 1899 р., демонструвалися речі із зібрання Ю. Ф. Абази, серед котрих було кілька посудин трипільської культури з поселення, розташованого поблизу с. Василькове Київської губернії (зараз Звенигородський р-н Черкаської області). Ці речі були передані нею до Міського музею мистецтв та старожитностей м. Києва. Вперше трипільські посудини з колекції Юлії Федорівни були опубліковані відомою дослідницею Трипілля Т. Пассек у 1935 році [433, с. 1]. За її даними, всього у колекції було десять мальованих посудин, серед яких кубки, мисочки, покриття, а також невеликі горщики на ніжках, вкриті монохромним розписом темно-коричневою фарбою на помаранчевому тлі. Всі речі мали сліди сильного повторного випалу. В орнаментальних композиціях були використані зображення сітки, що надало Т. Пассек підстави віднести поселення до найпізнішого етапу Трипілля – С II. Зараз ці речі дослідники відносять до томашівської групи етапу С I трипільської культури [272, с. 15].

У фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України нам вдалося знайти раніше невідомий щоденник розкопок Ю. Ф. Абази. Згідно з даними «Щоденника», вона проводила власні розкопки курганів біля селища Сігнеєвка Звенигородського

повіту Київської губернії в серпні 1894 р. разом зі студентом-агрономом П. Чарнецьким. Звіт про розкопки був адресований В. Б. Антоновичу, звідки можна припустити, що вони були добре знайомі, і Юлія Федорівна, як археолог-початківець, знаходилася під його науковим керівництвом (опікою).

У «Щоденнику» зроблено досить детальні записи у супроводі власних замальовок авторки стосовно розміщення курганів, положення скелетів та супроводжуваних поховання речей. Наприклад, «на глибині 1 арш. зі слабким напрямком на схід знайдено цілий глечик з глиною всередині. Трохи глибше скелет людини із кістками рогатої худоби. Його голова була ледь пофарбована в червоний колір, повернута тіменем на північ та лежала боком. Знайдені також крупнозернистий шматок каміння (ймовірніше граніт), бронзове вістря, шматок кременю та 2 шматки (достатньо великих) крупнозернистого піщаника (світлокоричневого кольору)» або «ноги скелета були зігнуті та підняті колінами догори, коліно однієї ноги торкалось коліна другої, а ступня упиралася в землю» [137, арк. 1–2]. Як бачимо, ці записи яскраво ілюструють обізнаність Ю. Ф. Абази з тогочасною методикою проведення археологічних розкопок та веденням польового щоденника. На жаль, більш детальних свідчень про її життя та наукові дослідження нам не вдалося знайти. Померла Ю. Ф. Абаза 6 січня 1916 р. у Санкт-Петербурзі.

До плеяди жінок-аматорів археології України слід віднести і Катерину Миколаївну Скаржинську – фундаторку Лубенського музею, археологічні колекції котрого були одержані з розкопок на території Полтавщини, які вона сама фінансувала та проводила [див. Додаток Б, рис. Б.5]. К. М. Скаржинська походить з дворянського роду, початок якому поклав уродженець шведської Померанії Віцент Райзер. Його онук М. Ф. фон-Райзер був батьком Катерини Миколаївни. Мати, Катерина Петрівна, походила з роду Лодигіних. Народилася репрезентантка у 1852 р. в м. Лубни та, як старша донька, була названа на честь матері Катериною [365, с. 37]. Як і більшість дворянок, вона отримала домашню освіту, знала французьку та німецьку мови. Її наставником на науковій ниві був відомий на той час вчений К. М. Феофілактів – геолог та

мінералог, заслужений ординарний професор (1871 р.), доктор природничих наук (1851 р.), ректор Київського університету (1880–1881 рр.).

У 1869 р. Катерина Миколаївна вийшла заміж за Миколу Григоровича Скаржинського – українського дворянина з відомого шляхетсько-старшинського роду [365, с. 38]. Він обрав військову кар'єру, яка потребувала значних затрат часу, тому дружина часто була залишена сама на себе. Щоб якось розважити та урізноманітнити власне життя, Катерина Миколаївна продовжує займатися самоосвітою, а з відкриттям гімназій починає займатися з учителями, які підготували її до вступу на Бестужевські жіночі курси. Навчаючись у Санкт-Петербурзі, К. М. Скаржинська знайомиться зі столичною інтелігенцією, оглядає колекції Ермітажу, Академії Мистецтв тощо. Саме там вона підпадає під вплив популярного в ті часи серед освічених людей руху щодо збереження національних скарбів та їх колекціонування. Але освіту вона не закінчує у зв'язку з переведенням чоловіка на нове місце служби. У 1879 р. К. М. Скаржинська повертається до с. Круглик під Лубнами, де активно займається збиранням колекцій та створенням музею [365, с. 38].

Цікавитися археологією Скаржинська почала ще у 1870-х рр. у зв'язку зі знайомством з Ф. І. Камінським – відомим археологом, першовідкривачем українського палеоліту. Саме від нього, на думку О. Супруненка, вона отримала основні знання щодо специфіки археологічних досліджень [365, с. 104]. З метою поповнення зібрань музею місцевими пам'ятками Скаржинська починає проводити археологічні розвідки та розкопки. Таким чином, згодом при Лубенському музеї сформувалася група дослідників археології Посулля, до складу якої входили К. П. Бочкарьов, Ф. І. Камінський, Г. С. Кир'яков, Г. С. Ляскоронський та ін.

У 1876 р. К. М. Скаржинська та Г. С. Кир'яков здійснювали археологічні дослідження в урочищах Городище та Осакове Лубенського повіту, де розкопали курган давньоруського часу. Матеріали цих досліджень були представлені на виставці під час III Археологічного з'їзду в Києві [226, с. 42].

У 1882 р. К. М. Скаржинська брала участь у дослідженні Ф. І. Камінським кургану скіфської доби в ур. Замківщина в Лубнах, де асистувала досліднику, опановуючи методику розкопок курганів. У 1883 р. вона власноручно керувала розкопками на Лисій горі [290, с. 263]. Тому можна зазначити, що початок її кар'єри археолога припадає на 80-ті рр. ХІХ ст. Також нею практикувалися виїзди на місця випадкових археологічних знахідок. Таким чином вона особисто збрала пізньосередньовічні знахідки поблизу садиби Вишневецьких у Лубнах [365, с. 108]. На думку О. Б. Супруненка, Лубенський музей К. М. Скаржинської на середину останньої чверті ХІХ ст. перетворився на осередок археологічного вивчення Посулля та всього Середньодніпровського регіону, про що свідчать численні археологічні зібрання музею [365, с. 102], які стали відомі фахівцям завдяки активній виставковій діяльності фундаторки музею (виставки на ІІІ, VI, VIII, XI Археологічних з'їздах) [149, с. 455; 150, с. 145; 226, с. 42].

К. М. Скаржинська особисто була знайома із головою МАТ П. С. Уваровою, оскільки неодноразово відвідувала Москву з питань ознайомлення з музейною справою та задля участі в Археологічних з'їздах. Про її стосунки з К. М. Мельник-Антонович є свідчення у листах В. Б. Антоновича до своєї дружини [25, арк. 12]. Окрім цього, в особовому фонді Д. І. Яворницького нами було знайдено листи К. М. Скаржинської з приводу облаштування Лубенського музею та його колекції [204–206].

У царині української археологічної науки К. М. Скаржинська зробила внесок у вивчення пам'яток первісної історії Посулля, зокрема дослідження та збереження однієї з перших палеолітичних стоянок на теренах України.

Померла відома українська меценатка влітку 1932 р. у с. Круглику під Лубнами, де і похована.

Наступною в переліку жінок-аматорів першої генерації в археології України стала Анастасія Андріївна Миклашевська, яка походить з відомого роду катеринославських землевласників-дворян Миклашевських [див. Додаток А, рис. А.2]. Народилася вона у 1853 році в Катеринославі [317, с. 499-

500]. У квітні 1874 року Анастасія Андріївна стає дружиною гвардійського ротмістра М. О. Карцова. У їх шлюбі народилося двоє дітей. Та незабаром її чоловік помер, і з 1880 року Миклашевська залишається вдовою.

Як вважають попередні дослідники біографії А. А. Карцової-Миклашевської (І. Ф. Ковальова, Г. Г. Руденко, А. Ю. Чабан), її зацікавлення старовиною та давніми пам'ятками обумовлене родинними зв'язками, адже батько та його брати були відомими збирачами старовини, їхні власні колекції у родовому маєтку в с. Біленьке відвідували відомі археологи, вони демонструвалися у першому Громадському музеї м. Катеринослава [290, с. 271].

Батько, Андрій Михайлович Миклашевський, здійснював розкопки скіфських курганів на власних землях родового маєтку, спочатку поблизу с. Біленьке, а потім у с. Миклашево на річці Вороній. Добре був знайомий із Д. І. Яворницьким, котрий під час обстеження Дніпрових порогів гостював у маєтку Миклашевських. Саме там А. А. Карцова-Миклашевська познайомилася з відомим українським істориком та археологом.

Першу згадку про участь Анастасії Андріївни в археологічних розкопках ми знаходимо в листі А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 3.05.1884 р., в якому автор повідомляє: «... скориставшись вільним від польових робіт часом, на минулому тижні три дні присвятили розкопці невеликих курганів біля відомої вам Рясної могили. Більш детальний звіт про наші розкопки повідомить після Вашого приїзду в Вороную знайома Вам моя донька, яка невідлучно, не дивлячись на негоду, весь час знаходилась на розкопках» [173, с. 414]. Ними було розкопано три могили, розташованих на південь від головного кургану. Спочатку Анастасія Андріївна працювала разом з батьком, а потім почала самостійно проводити розкопки під керівництвом Д. І. Яворницького, про що свідчить наступна цитата: «... моя донька, як любителька історії та археології, має намір розкопати на свої кошти ще декілька курганів біля Яцевої. Під Вашим просвітнім спостереженням, вона бажала б провести ці роботи...» [174, с. 415]. Свідчення про самостійні

розкопки А. А. Карцовой-Миклашевської ми також знаходимо у листі її батька до Д. І. Яворницького від 22.05.1884 р., в якому він пише: «Я захворів, нікуди не виходжу, а моя донька, Анастасія Андріївна Карцова, сьогодні вранці, ще о 4 годині поїхала на розкопки. Вчора вона найняла 15 чоловік і почала біля Яцевої могили розкопувати маленькі могили... до великої ж Яцевої могили вона, ймовірно, без Вас не наслідатиметься торкатися» [174, с. 416]. З цього можна зробити висновок, що А. А. Карцова-Миклашевська тоді ще недостатньо оволоділа методикою проведення археологічних розкопок. Цілком ймовірно, що її кар'єра археолога почалася саме з 1884 року. А. М. Миклашевський підтримав бажання доньки займатися археологією, проте вважав, що «при всьому бажанні збагатити науку дорогоцінними матеріалами, жінці це не під силу» [175, с. 416]. Він мав на увазі саме проведення археологічних польових робіт, адже «важко одній з ранку до ночі сидіти в степу» [175, с. 416]. Цю цитату можна трактувати двозначно, з одного боку, як турботу батька про доньку, а з іншого – вона яскраво характеризує патріархатні підвалини сприйняття суспільством працюючої жінки як другорядної та слабкої особи.

Після закінчення розкопок А. А. Карцова-Миклашевська, як того вимагалось, складала звіт та надсилала його Д. І. Яворницькому для ознайомлення [178, с. 419]. Далі у листуванні Миклашевського та Яворницького Анастасія Андріївна фігурує як «наша археологія» [182, с. 423], отримавши це прізвисько за захоплення археологічними дослідженнями. Батько репрезентантки висловлює сподівання на те, що «з'їзд (мова йде про VI Археологічний з'їзд в Одесі – *І. Я.*) висловить подяку винуватниці важливих відкриттів, яку в усьому цьому, звичайно, не інтерес підштовхував, а одна допитливість» [182, с. 423] і «надішлють їй диплом із званням члена Археологічного товариства» [186, с. 428]. Він бажав, щоб «праця та витрати Карцовой були оцінені... дуже можливо, що це і інших заохотить» [187, с. 429]. Проте, на жаль, нам невідомо, чи було надано А. А. Карцовій-Миклашевській звання члена Археологічного товариства, хоча скоріше, що ні. На знак подяки за працю Д. І. Яворницький присвятив їй статтю «Жінка-археолог»,

опубліковану в 1884 році [див. 190, с. 431]. Археологічні матеріали, знайдені під час розкопок А. А. Карцової-Миклашевської, демонструвалися Яворницьким на VI Археологічному з'їзді в Одесі, який відбувся у 1884 році [185, с. 426].

Окрім Д. І. Яворницького, Анастасія Андріївна була активною співробітницею ще одного відомого археолога – Д. Я. Самоквасова, про що ми дізнаємося з листа А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 14.08.1884 року: «... цей лист обіцяє доставити Вам Дмитро Якович Самоквасов, який три дні працював у нас разом з Анастасією Андріївною на розкопках маленьких могил біля Рясної» [186, с. 427]. А. А. Карцова-Миклашевська працювала разом з Д. Я. Самоквасовим близько двох місяців над дослідженням Яцевих та Рясної могил. Для того, щоб краще опанувати археологію як науку, вона в цей час виписувала багато спеціальної літератури французькою мовою та почала вивчати «кам'яний період» [192, с. 434]. У цьому контексті батько дослідниці повідомляє Д. І. Яворницькому, «що наша любителька археології має великий новий запас археологічних книг» [194, с. 435], оскільки одними лише практичними знаннями дослідник не може обходитися, не знаючи теорії, яку можна отримати лише з книг. Це свідчить про серйозну зацікавленість дослідниці археологією та про її бажання досягти успіхів та визнання в цій науці.

Окрім археології, репрезентантка з зими 1885 року стала захоплюватися благодійною діяльністю, а точніше зайнялася облаштуванням школи у селі: «... у грудні місцеві селяни нарешті відкрили школу і піклувальницею обрали Анастасію Андріївну. Забезпечивши, звичайно, за свій рахунок школу... вона майже щодня її відвідує», – писав батько Миклашевської Д. І. Яворницькому [192, с. 434].

У травні того ж року А. А. Карцова-Миклашевська розпочала розкопки Серікової могили поблизу с. Вороного [192, с. 434], проте за браком часу «розпочаті нею дві могили Серікова і Довгенька стоять незакінчені» [196, с. 437]. Далі у листах даються пояснення, чому так сталося: «... влітку заважала

нестерпна спека, а потім і Анастасія Андріївна захопилась спорудженням нової школи. Вона повністю захопилась педагогікою. У знак вдячності за всі її клопоти про школу, селяни склали ухвалу про назву школи іменем піклувальниці – Анастасієвською» [198, с. 439]. На цей час А. А. Карцовою самостійно вже була розкопана значна кількість курганів у групі так званих Яцевих та Рясних могил над Лоханським порогом Дніпра, що дало їй можливість зробити висновок: «... тут було не одне покоління народів, а пройшли два племені» [178, с. 418]. Маються на увазі знахідки бронзової доби та часів середньовічних кочівників.

Не дивлячись на нове захоплення педагогікою, вона все ж продовжувала займатися археологічними дослідженнями до 1894 року, коли змушена була за сімейними обставинами залишити родинний маєток. Як зазначає її батько у листі до Д. І. Яворницького від 10.06.1894 року, «з переїздом моєї доньки до Харківської губернії припинились і розкопки наших курганів» [198, с. 440].

На жаль, про харківський період її життя нам не вдалося знайти відомостей, ані про археологічні дослідження, ані про подальші обставини її особистого життя. Тому можна вважати, що 1894 рік став кінцевою точкою у кар'єрі археолога А. А. Карцової-Миклашевської.

Завершуючи огляд життєвих шляхів та діяльності на ниві археологічної науки України XIX ст. жінок-аматорів першої генерації, неможливо не торкнутися побічно біографії найвідомішої з них – П. С. Уварової, котра, хоч і проживала поза межами України, але її діяльність і непересічний авторитет відіграли вирішальну роль у виникненні жіночого руху в українській археології.

Введення до запропонованого переліку прізвища П. С. Уварової обумовлене тією виключною роллю, яку ця видатна жінка, котра протягом 1885–1917 рр. очолювала Московське археологічне товариство – найбільш демократичну наукову установу тогочасної імперської Росії, – відіграла у залученні саме українського жіноцтва до захоплення археологічними розвідками, розкопками та колекціонуванням артефактів [396, с. 222].

Парасковія Сергіївна народилася у 1840 р. в сім'ї спадкових дворян Щербатових – одного з найдавніших українських родів [352, с. 116] [див. Додаток Б, рис. Б.3]. Вийшла заміж за відомого археолога та колекціонера, голову МАТ, графа О. С. Уварова [див. Додаток Б, рис. Б.4]. Наукові зацікавлення останнього сприяли тому, що молода дружина стала поступово освоювати таку нетипову для жінок того часу сферу діяльності, як археологія.

В історіографічну традицію П. С. Уварова увійшла як видатний археолог, голова Московського археологічного товариства, Комісії по збереженню стародавніх пам'яток, одна із засновниць Історичного музею в Москві, перша жінка – почесний член Російської академії наук [240, с. 23]. Вона була другою (після К. Р. Дашкової) жінкою, обраною дійсним членом Петербурзької академії наук, а також її почесним членом; однією з перших жінок-учених, автором близько 200 наукових праць, особливо важливі з яких були присвячені археології Кавказу; справжнім організатором науки, зокрема Всеросійських археологічних з'їздів.

У своїх спогадах вона писала: «У травні 1885 року Археологічне товариство обирає мене своєю очільницею. Боячись відповідальності за бездіяльність Товариства і не знайшовши поміж себе людини вільної та працездатної, вони вирішили, що... якщо я виявлюсь неспроможною, то завжди легше і для них спокійніше звалити вину на слабку нездібну жінку... Я подякувала та пообіцяла бути Товариству корисною...» [225, с. 160]. На час обрання Уваровій було 45 років. У спогадах подані описи її зустрічей з ученими інших країн, котрі «не звикли бачити російську даму, яка займається науками, а тим паче археологією» [225, с. 197], але зазначали, що Парасковія Сергіївна «вела справи блискуче» [225, с. 206]. Вона була людиною відповідальною і дуже скрупульозно ставилася до організації з'їздів, про що може свідчити характер відданих нею розпоряджень під час підготовки до XII Археологічного з'їзду у Харкові (1902 р.), які знайшли відображення в листі В. Данилевича до К. Мельник-Антонович: «... в останній приїзд Уварової я познайомився з нею. Вона видала тут багато розпоряджень. Кожен повинен привести в порядок свої

розкопки сам... Кожен повинен скласти звіт про розкопки за зразком звітів Археологічної Комісії... Кожен повинен скомпонувати каталог знайдених ним речей... тобто описам предметів повинна передувати характеристика курганної групи чи стоянки» [25, арк. 163–164]. Як бачимо, вона прагнула створити єдину систему фіксації та введення до наукового обігу археологічного матеріалу.

П. С. Уварова проявила себе не лише як талановитий археолог, але й як здібний керівник, що було рідкістю для тогочасного традиційного суспільства, де всі керівні посади обіймали виключно чоловіки. Особливою її заслугою являється надання можливості жінкам брати участь в археологічних з'їздах. Підтвердження цьому ми знаходимо у біографіях майже усіх жінок-археологів кінця XIX – початку XX ст.

Померла П. С. Уварова в 1924 р. у Словенії.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що на влаштування кар'єри жінок-археологів першої генерації переважно впливало два фактори: індивідуальні та фонові змінні. Індивідуальні змінні включають в себе Я-концепцію, пов'язану з самореалізацією жінок та їх намаганням вписати себе в рамки існуючого тоді наукового археологічного співтовариства шляхом меценатства (Ю. Ф. Абаза, А. А. Карцова-Миклашевська, К. М. Скаржинська, Г. О. Турчанінова, П. С. Уварова), а згодом вони підвищили свій статус до помічниць при відомих археологах-чоловіках (див. табл. 3.1). До індивідуальних змінних відноситься також свобода від статево-рольової диференціації у сім'ї, пов'язана, в першу чергу, з розширенням ролі та прав жінки в родині й суспільстві, тобто це вихід за рамки традиційного трикутника «чоловік-дім-родина». Така позиція значно збільшує кар'єрні можливості жінки у будь-якій сфері. Проте на цьому етапі спостерігаються певні обмеження можливостей для жінок-археологів першої генерації, оскільки переважна їх більшість були прив'язані до місцевості, на якій вони мешкали, а отже могли проводити розкопки або на території власних володінь, або на землях поблизу, оскільки в них не було тієї свободи переміщення, якою користувались чоловіки. Адже за законом жінка не мала

права полишати сім'ю без згоди чоловіка, бо все ще залишалася хранительською та берегинею домашнього вогнища.

Фонові змінні включають у себе, в першу чергу, статус сім'ї, родинну підтримку та освіту. Належність сім'ї репрезентантки до певної верстви та її матеріальна забезпеченість у даному випадку відіграє найважливішу роль в побудові жінкою кар'єри археолога. У зв'язку з цим першими жінками-археологами були переважно представниці вищої верстви – дворянства (див. табл. 3.1), – які отримали класичну освіту і мали значні матеріальні кошти. Адаже колекціонування, придбання відповідної літератури, проведення археологічних розшуків та розкопок потребувало значних фінансових затрат. Родинна підтримка в цьому разі передбачала не лише фінансовий, а й соціальний аспекти, тобто створення умов для виходу дружин та доньок у «світ», де вони могли б спілкуватися з представниками інтелектуальних професій.

Як бачимо, індивідуальні та фонові змінні відігравали дуже важливу роль у побудові кар'єри жінок-археологів першої генерації, що було продемонстровано у біографіях репрезентанток. На цьому етапі вони лише почали освоювати власну нішу в археологічній науці а й створили «плацдарм» для подальшого її «форсування». Тому вважаємо цілком справедливим зазначити, що перший етап фемінізації археологічної науки можна характеризувати словами Н. Пушкарьової: «... відданість та вірність професії, обраній справі, звичайно, талант обраних» [339, с. 237].

Отже, гендерні стереотипи, які міцно укорінилися в суспільстві, на даному етапі трансформувалися лише поверхнево, а основна їх суть залишалася незмінною.

3.2 «Експедиційні леді»: друга генерація жінок-археологів (1900 – 1930-ті рр.)

На рубежі XIX–XX ст. відбуваються докорінні зміни гендерного традиціоналізму в суспільній свідомості, про що свідчить поява жінок у тих

сферах суспільної діяльності, які раніше були закриті для них. До таких сфер, без тіні сумніву, можна сміливо віднести науку, особливо археологічну.

Вже неодноразово зазначалось, що українська археологія часів Російської імперії вважалася виключно «чоловічою наукою». Але, як це не парадоксально, саме тоді жінками були зроблені перші кроки у напрямі освоєння професії археолога. Перша генерація жінок-археологів, про яку йшлося вище, відкрила двері цієї науки другій генерації (див. табл. 3.2), яку ще називають «академічною». В цей період – від початку ХХ ст. до 1930-х рр. – жінки-археологи стають офіційно визнаними членами наукових товариств, викладають у вищих навчальних закладах, захищають дисертації, тобто мають можливість побудувати повноцінну кар'єру. Проте головним у їхній діяльності було те, що їх зусиллями проводилися польові дослідження, закладалися підвалини джерельної бази сучасної української археологічної науки.

Таблиця 3.2.

Друга генерація жінок-археологів України[†]

№ з.п.	Представниця	Роки життя	Освіта	Походить з родини	Наставник
1	К. М. Мельник-Антонович	1859–1942	Київські ВЖК	лікарів	В. Б. Антонович
2	А. А. Скриленко	невідомо	Київські ВЖК	службовців	В. Б. Антонович
3	І. В. Фабриціус	1882–1966	Бестужевські ВЖК	науковців	І. В. Гошкевич
4	Н.Д.Полонська-Василенко	1884–1973	Київські ВЖК	військових	М. П. Василенко
5	В.Є.Козловська	1889–1956	Київські ВЖК, КАІ	службовців	В. В. Хвойка, М. Ф. Біляшевський
6	М. І. Вязьмітіна	1896–1994	Київські ВЖК, КАІ	службовців	Ф. І. Шміт, В. М. Зуммер

Одним із основних факторів побудови жінкою повноцінної кар'єри археолога-науковця є освітні змінні, які включають в себе відповідну вищу освіту. Як бачимо з таблиці 3.2, «розсадником» цієї нової для України генерації жінок-учених у галузі археології є всі підстави вважати Вищі жіночі курси при

[†] Складено автором.

Київському університеті св. Володимира, де навчалися практично всі вищеперераховані жінки.

Відкриває плеяду жінок-археологів другого покоління Катерина Миколаївна Мельник-Антонович [див. Додаток Б, рис. Б.6], яка народилася 19 грудня 1859 року на Полтавщині у сім'ї лікаря [7, арк. 1]. У 1877 році вона екстерном закінчила Полтавську Маріїнську жіночу гімназію [35, арк. 5] і вступила до Вищих жіночих курсів при Київському імператорському університеті св. Володимира, де познайомилась зі своїм майбутнім чоловіком – В. Б. Антоновичем, – який викладав там курс археології. У науковому середовищі він був знаковою фігурою, авторитетним істориком, археологом та археографом ХІХ–ХХ ст., який заклав основи історико-археологічного напрямку в дослідженні минулого України. Завдяки Антоновичу Катерина Миколаївна почала освоювати археологічну науку, і саме він став тією особистістю, яка сформувала та визначила її наукові інтереси.

К. М. Мельник стала вірною супутницею життя для В. Б. Антоновича, скоріш за все, після закінчення нею ВЖК. Проте узаконити свої стосунки вони змогли лише в 1902 р. після смерті першої дружини вченого, а до того більше 19 років перебували у громадянському шлюбі [355, с. 124] [див. Додаток Б, рис. Б.7].

Після закінчення курсів у 1883 році К. М. Мельник-Антонович почала працювати консерватором та лаборантом при археологічному музеї Київського університету, спочатку безкоштовно, а з 1888 по 1913 рр. – штатним співробітником. Того ж 1883 року її обрали членом-кореспондентом МАТ. В листі до батька, М. М. Мельника, вона писала: «... із числа решти подарунків отримала від МАТ величезний пакет із сповіщенням про одностороннє обрання мене в члени товариства, втім це і не дивно, так як пропонували Анучин і гр. Уварова, а на засіданнях зазвичай буває небагато членів» [26, арк. 72]. Ця цитата підтверджує тезу В. Аксарєєвої про те, що з тих пір, як П. С. Уварова почала брати активну участь у справах Товариства, «жінки активніше проявляють себе у роботі МАТ, виступають з рефератами на археологічних

з'їздах та ін.» [231, с. 163]. У тому ж листі Катерина Миколаївна зазначила: «Шкода тільки те, що за статутом спочатку висувують у члени-кореспонденти і тільки після того, як щось надрукуєш у їх товариському видавництві, можна балотуватися у дійсні члени, а під кінець життя можна заробити і почесного члена, проте для нашого брата це неможливо. Потрібно протягом року щонебудь вигадати і послати їм, щоб бути дійсним членом, а то член-кореспондент звучить не так красиво, та і зверх того вищий чин вправі вимагати відрядження на розкопки, а нижчий може тільки про це просити» [26, арк. 72]. Як бачимо, К. М. Мельник чудово розуміла, що членство в МАТ надає можливість стати повноправним членом археологічного наукового співтовариства, нарівні з чоловіками, та реалізувати себе як професійного археолога.

З цього часу К. М. Мельник-Антонович активно залучається до археологічних досліджень: спочатку – як помічниця та асистент В. Б. Антоновича – проводить археологічні екскурсії по Подільському Подністров'ю, Київщині, Полтавщині, Волині та Поділлю [7, арк. 2-4], а потім – як самостійний дослідник – здійснює археологічні розкопки на Полтавщині, Волині, Харківщині, Херсонщині та Катеринославщині [7, арк. 3, 4], бере участь в організації та проведенні Археологічних з'їздів, де виступає з рефератами.

К. М. Мельник-Антонович також спромоглася стати членом Історичного товариства Нестора-Літописця, в якому на той час ще не було жодної жінки. У листі до матері вона писала: «Розпитувала у В. Б. (мається на увазі В. Б. Антонович – *І. Я.*), що потрібно для вступу в члени історичного товариства Нестора, я й раніше знала в загальних рисах про умови прийняття нових членів, а тепер вже потрібно знати напевно з усіма подробицями.... Антонович говорить: ви здається хочете зайнятися розкопками. Якщо це здійсниться, то вам необхідно, по можливості, точно скласти щоденники розкопок, потім привести їх в порядок і додати у заключних главах власний змістовний висновок відносно поховального культу в даній місцевості і по

можливості визначити час, національність і т. п. Потім ці щоденники відправляють до МАТ, їх надрукують, і тоді, якщо розкопки проведені правильно, то ви стаєте членом МАТ, а після того ніщо не перешкоджатиме до вступу у члени Нестора, яке поважніше Московського» [26, арк. 75, 76]. Як бачимо, умови для вступу у товариство досить прості, проте для жінки, котра не має протекції, потрапити до нього неможливо.

У свою чергу В. Б. Антонович наголосив, що у Москві уже є одна жінка-археолог член товариства, маючи на увазі голову Московського археологічного товариства – П. С. Уварову, а в Києві ще не має і не скоро з'явиться [26, арк. 76]. Отже, поява першої жінки в археологічному науковому співтоваристві відкрила шлях і для інших жінок, зацікавлених у професії археолога. З листування К. М. Мельник-Антонович випливає, що вона підтримувала дружні стосунки з такими жінками-археологами, як В. Є. Козловська [25, арк. 179], А. А. Скриленко [див. 200, с. 473] та П. С. Уварова [25, арк. 105]. Окрім цього, вона вела дружню переписку з В. Ю. Данилевичем [25, арк. 163–179] та А. С. Синявським [див. 200, с. 473].

Після смерті чоловіка у 1908 році, К. М. Мельник-Антонович продовжила і далі працювати в царині археології, слідуючи ідеям та настановам В. Б. Антоновича. Вона побудувала успішну кар'єру професійного археолога, реалізувала себе як жінка і як науковець [див. Додаток Д.1].

Однією з поки що маловідомих жіночих постатей археологічної науки України є киянка Антоніна Антонівна Скриленко [див. Додаток Б, рис. Б.8; Додаток Д.2]. Перша спроба відродити це забуте ім'я належить І. Ф. Ковальовій та Г. Г. Руденко [289; 290; 352; 353]. Але, як зазначили автори, повноцінної історії її життя ще не вдалося відтворити. Навіть роки життя дослідниці поки що залишаються загадкою, як і походження, родинні зв'язки тощо. Встановлено, що А. А. Скриленко навчалася на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів Київського університету св. Володимира і саме тоді, під впливом В. Б. Антоновича, зацікавилася археологією та музейною справою [289, с. 155]. Сама ж вона так характеризує власне

захоплення: «... справу археології я люблю і дещо розумію» [160, с. 483]. Своїм «другом та вчителем у багатьох відношеннях» Скриленко вважала саме В. Б. Антоновича [162, с. 485]. Її кар'єра археолога розпочалася ще в студентські роки, як і у більшості випускниць КВЖК.

Як професійний археолог Антоніна Антонівна сформувалася під час роботи у складі експедицій В. Б. Антоновича, В. В. Хвойки та М. Ф. Біляшевського. Разом з ними вона брала участь у дослідженні трипільських поселень Київщини, зокрема на Кирилівській височині, та давньоруських курганів на Верхньо-Юрківці у Києві [289, с. 156].

На початку ХХ ст. вона працювала у «Київському міському музеї», де під керівництвом В. В. Хвойки та М. Ф. Біляшевського «складала каталоги його (музею – *І. Я.*) колекції ще до відкриття і в подальшому, і взагалі займалася збірником “Товариства старожитностей і мистецтва”, представник якого Б. І. Ханенко» [160, с. 484]. На цей момент А. А. Скриленко була вже розлучена та мала трьох дітей, котрих вона забезпечувала сама, що стає зрозумілим з листа до Д. І. Яворницького: «... я вже маю сімейство, яке цілком на моєму утриманні» [160, с. 484].

Згодом А. А. Скриленко була запрошена головою Катеринославського наукового товариства В. В. Куриловим на посаду хранительки музею, відкриття якого передбачалося напередодні XIII Археологічного з'їзду. У цей час Катеринослав почав перетворюватися на науковий історико-археологічний центр завдяки підготовці до проведення з'їзду. У зв'язку з цим до міста було запрошено відомого вже археолога та історика козацтва Д. І. Яворницького, який мав очолити організацію з'їзду та зайняти посаду директора майбутнього музею. З цього приводу А. А. Скриленко у листі до останнього писала, що отримала «запрошення на посаду завідуючого Катеринославським обласним музеєм, необхідно, щоб це обрання здобуло Вашого схвалення» [160, с. 483]. У якості поручників власної компетентності вона назвала «графіню П. С. Уварову, яка мала можливість бачити мене за роботою в Київському міському музеї, а також доброзичливо відзивалася про звіти на Київському

з'їзді і про наступні мої роботи... смію думати, що мене пам'ятає почесний професор Д. М. Анучин. Далі з відчуттям вдячності можу згадати про прихильне та дружнє відношення до мене В. Б. Антоновича та його дружини, уродженої К. М. Мельник, також професора Д. І. Багалія, В. П. Бузескула, Н. І. Петрова, Д. Я. Самоквасова... мала задоволення заслужити його схвалення з приводу свого старання та любові до археології» [160, с. 484]. Як бачимо, для жінки необхідно було заручитися підтримкою кількох відомих дослідників, щоб отримати бажану посаду. Із листування відомо, що А. А. Скриленко була також досить близькою подругою К. М. Мельник-Антонович, про що свідчить піклування останньої щодо наявності помешкання для родини Скриленко та розміру її заробітної платні [160, с. 483].

Посаду хранительки музею А. А. Скриленко врешті отримала і разом зі своєю сім'єю взимку 1905 року переїхала до Катеринослава. Напередодні XIII Археологічного з'їзду вона займалася упорядкуванням колекцій та нових надходжень [157, с. 490]. Добре володіючи французькою мовою і маючи власну велику бібліотеку, яку, на жаль, не вдалося перевезти до Катеринослава, Скриленко займалася також упорядкуванням музейної бібліотеки. Стосунки з Д. І. Яворницьким у неї були досить складні [289, с. 157]. В її листі до вченого від 1905 року [170, с. 491 – 492] ми знаходимо відомості про те, що вони частково зіпсувалися через якесь непорозуміння, після чого листування між ними взагалі припинилося. Що конкретно послугувало причиною конфлікту – невідомо, але у стосунках з Д. І. Яворницьким Антоніна Антонівна проявила себе як фахівець, відстоюючи власну точку зору.

А. А. Скриленко брала участь у роботі XIII АЗ, де нею було зроблено повідомлення «Кілька слів про кераміку Катеринославської губернії за даними Обласного музею» [216]. Пізніше вона працювала над «Матеріалами для археологічної карти Катеринославської губернії» та спільно з дослідником салтівської культури Харківщини В. О. Бабенком – над створенням «Каталогу Катеринославського обласного музею ім. О. М. Поля» [151, с. 158], в якому їй належить археологічний розділ. Також дослідниця брала участь у XIV АЗ, який

відбувся у Чернігові. Згодом А. А. Скриленко було обрано членом Катеринославської губернської архівної комісії. Проте подальший її життєвий і творчий шлях залишається невідомим.

До розглянутих біографій жінок-археологів, які прийшли в українську науку через навчання на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів при Київському університеті св. Володимира, маємо додати ще три постаті, не менш важливі для розуміння процесу входження жінки в археологічну науку України.

Ірина Василівна Фабриціус [див. Додаток Б, рис. Б.9] народилася 30 травня 1882 р. у Києві. Її батько Василь Іванович Фабриціус – вчений, доктор філософії, астрономії та геодезії – працював у Київській астрономічній обсерваторії та читав лекції у Київському університеті [127, арк. 1]. Обіймаючи посаду «астронома-спостерігача» протягом 24 років, «цю службу проходив відмінно, з завзяттям та користю для справи, через невиліковну хворобу вимушений був залишити посаду» [1, арк. 5]. Помер В. І. Фабриціус у 1894 році. Тоді мати Ірини Василівни, як вона згадує в автобіографії, вийшла заміж за відомого українського археолога В. І. Гошкевича [див. Додаток Б, рис. Б.10], який переїхав з Києва до Херсона у 1890 р. «з метою постановки систематичного археологічного вивчення Українського Причорномор'я... Весь початковий період робіт виконувався особисто Гошкевичем при безпосередній участі всієї нашої родини» [127, арк. 1]. Саме під його керівництвом і сформувалися наукові уподобання молодій дівчині. Слід зазначити, що Ірина Василівна досконально володіла французькою, німецькою та англійською мовами, що дуже допомогло їй при читанні закордонної археологічної літератури, яка містилася у бібліотеці В. І. Гошкевича [127, арк. 3].

У 1900 році репрезентантка закінчила з золотою медаллю Першу Херсонську жіночу гімназію, що засвідчує її високий інтелектуальний та творчий потенціал, і вступила на історико-філологічний факультет Бестужевських жіночих курсів у Петербурзі. Проте на початку року вона перейшла на фізико-математичний, аргументуючи це тим, що «програма цього

відділення в ті часи ніяк не була пов'язана з вивченням докласових культур, які мене цікавили», а з другого курсу почала спеціалізуватися з математики, «маючи до неї схильність» [127, арк. 2], паралельно відвідуючи лекції істориків І. М. Гревса, Д. Д. Гримма, М. О. Іванова, С. Ф. Платонова, М. І. Ростовцева. Два роки потому працювала в хімічній лабораторії, слухала курси геології І. В. Мушкетова та Ф. Ю. Левінсон-Лессінга. У вільний від навчання час Фабриціус «як і раніше віддавалася археології в Херсоні» [127, арк. 2].

У 1904 році вона була відрахована з курсів за участь у громадському русі. В цей самий час погіршується матеріальне становище її сім'ї, оскільки значна частина майна пішла на погашення боргів ліберальної газети «Юг», яку з 1887 р. видавав Гошкевич. Після повернення з Петербурга І. В. Фабриціус активно допомагає Гошкевичу в «підборі матеріалу для задуманої ним археологічної карти Херсонщини» [127, арк. 4].

У 1912 році у Херсоні був відкритий Міський музей старожитностей, директором котрого став В. І. Гошкевич, і з 1913 року розпочинається музейний період у житті та діяльності репрезентантки, спочатку в якості помічника хранителя музею (до 1923 р.). Згадуючи про цей період життя, дослідниця зазначала: «... продовжуючи вивчення археології на речовому матеріалі, а також вивчаючи літературу і беручи участь у польових та музейних роботах Гошкевича, я не могла все ж приступити до самостійної авторської роботи, тому що тяжко хворіла, протягом багатьох років, моя донька» [127, арк. 1].

У 1920 році В. І. Гошкевич тяжко захворів, тому всю практичну сторону справ музею вела І. В. Фабриціус, працюючи з 1923 до 1925 року хранителем його фондів. Після відставки В. І. Гошкевича за станом здоров'я її було призначено директором музею. Ірина Василівна згадувала, що «посада директора, яку я займала до 1931 р., в малому для Музею такого обсягу, як Херсонський, штаті поглинала багато часу і сил, потрібних для творчої наукової роботи» [127, арк. 5].

Слід зазначити, що на початковому етапі свого професійного становлення І. В. Фабриціус поєднувала працю в музеї з археологічною діяльністю [див.

Додаток Г, рис. Г.1]. У цей час вона проводить широкомасштабні польові дослідницькі роботи – розвідки з виявлення нових пам'яток археології, розкопки декількох поселень, городищ, курганів тощо. Серед них слід відзначити дослідження Аджигольського античного городища на березі Дніпровського лиману у 1924 р. Тоді ж був розкопаний курган біля с. Лук'янівка неподалік від Каховки, де знайдені «мідні ідоли та дротяна фібула мікенського типу», що походили з поховань білозерської культури доби пізньої бронзи. Під час досліджень Любимівського пізньоскіфського городища I ст. до н. е. – II ст. н. е., які проводила І. В. Фабриціус протягом 1925–1929 рр., було виявлено житлову частину городища, що дозволило відтворити його планування і конструкцію фортифікаційних споруд. На Гаврилівському пізньоскіфському городищі, яке до цього вважалося тільки пам'яткою римського часу, дослідниці вдалося виявити культурний шар IV–III ст. до н. е. У 1927–1928 рр. І. В. Фабриціус провела археологічну розвідку від с. Збруєвка до хутору Нова Шаба, під час котрої було зафіксовано ряд стоянок енеолітичної доби. Окрім цього, вперше для даної території було виявлено та досліджено стоянку бронзової доби з кремнієвою індустрією [127, арк. 5]. Маршрути розвідок знайшли своє відображення на картах, складених І. В. Фабриціус [див. Додаток В, рис. В.1, В.2; Додаток Г, рис. Г.1].

Наприкінці 1931 р. дослідниця переїздить до Ленінграду. Причини прийняття такого рішення нам, на жаль, невідомі. З цього часу розпочинається ленінградський період життя, який продовжується до 1937 р. У той період вона тяжко хворіла, тому в 1932–1933 рр. не мала постійного місця роботи, тимчасово працюючи в музеях, бібліотеках та архівах над дослідженням «скіфського періоду у поєднанні з епохою бронзи» [127, арк. 4].

У 1933 році Ірина Василівна запропонувала Державній академії історії матеріальної культури опрацювати для публікації матеріали, зібрані Гошкевичем до 1922 р., з метою складання Археологічної карти Херсонщини, на що отримала згоду [127, арк. 4]. У 1934–1935 рр. І. В. Фабриціус працювала

в Ермітажі, а в 1936–1937 рр. – у Державній публічній бібліотеці ім. Щедріна [127, арк. 4].

У 1937 р. дослідниця повернулася до Києва та почала працювати в Інституті археології на посаді старшого наукового співробітника. В автобіографії вона зазначає: «... тут моя робота йшла по двох напрямках: археологічне картографування та скіфологія» [127, арк. 4, 5]. Великий внесок І. В. Фабриціус зробила саме у вивчення скіфської проблематики, про що свідчить діапазон проведених нею археологічних робіт. У 1938 р. дослідниця провела обстеження відомих скіфських городищ: Немирівського, Пастирського і Мотронинського. Під час цієї розвідки на річці Тясмин нею було виявлене раніше невідоме Шарпівське городище V ст. н. е., розкопками котрого вона керувала у 1938–1940 рр. Завдяки цій пам'ятці були ретельно досліджені оборонні споруди та методи будівництва жител, а також відкриті та вивчені залишки ковальського і керамічного виробництв [127, арк. 6].

Проте І. В. Фабриціус працювала не лише на пам'ятках скіфського часу, вона також брала участь у Трипільській (Халеп'я, 1937 р.) та Деснянській (1937–1938 рр.) археологічних експедиціях, під час яких обстежила пойму р. Десни (від Новгород-Сіверського до с. Драбишовки) та правобережжя (між селами Рогівка та Пушкарі). У ході розвідки було виявлено та зафіксовано більше 20 стоянок енеоліту, бронзи та слов'янського періоду [127, арк. 6].

У 1944–1949 рр. І. В. Фабриціус очолювала відділ археології раннього залізного віку [див. Додаток Б, рис. Б.11]. Нею були сформовані наукові напрями, які потім стали магістральними для співробітників відділу: «Кіммерійська та скіфська проблематика», «Скіфія і Кавказ», «Скіфи і Середня Європа» [278, с. 128]. Саме у ці роки дослідниця пише основну працю свого життя – «Археологічна карта Причорномор'я Української РСР», – що стала підсумком її багаторічних експедиційних та кабінетних досліджень. У величезній за обсягом науковій роботі Ірина Василівна узагальнила численні матеріали, котрі збиралися протягом півстоліття як Віктором Івановичем Гошкевичем, так і нею особисто. Карта охоплює більшу частину Північного

Причорномор'я, від Дунаю до Дніпра, в межах Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської, Дніпропетровської та Запорізької областей України і частково Молдови. Праця містить в собі різноманітну інформацію про більш ніж 700 археологічних об'єктів. Перший том, присвячений пам'яткам межиріччя Дністра та Південного Бугу, був опублікований у 1951 р., другий – так і не побачив світ, проте він зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАНУ [326, с. 50].

Як бачимо, роки роботи у Києві стали дуже плідними. У колі наукових інтересів І. В. Фабриціус переважали дослідження доби бронзи, однак, перш за все, вона відома як фахівець з історії та культури степових скіфських племен та населення лісостепової України скіфського часу [див. Додаток Д.3].

У 1941 р., напередодні Німецько-радянської війни, І. В. Фабриціус перебувала у відрядженні в Ленінграді і не змогла повернутися до Києва у зв'язку з початком бойових дій. У грудні 1942 р. вона була евакуйована і до травня 1944 р. мешкала в с. Шариповому Красноярського краю [127, арк. 7]. Роботи для дослідниці там не було, тому Ірина Василівна була змушена працювати в агітпункті райкому лектором та надавати консультації агітаторам. У травні–вересні 1944 р. І. В. Фабриціус працювала в Уральській діамантовій експедиції Головного геологічного комітету СРСР старшим колектором Уфимської геоморфологічної партії. 10 жовтня 1944 року вона повернулася до Києва, де знову почала працювати в Інституті археології старшим науковим співробітником відділу скіфо-сарматської археології. Крім своєї безпосередньої дослідницької роботи в ці роки І. В. Фабриціус займалася підготовкою дисертантів.

27 квітня 1945 року їй було присуджено ступінь кандидата історичних наук [127, арк. 8], після чого вона активно працювала над підготовкою докторської дисертації, про що свідчить характеристика на дослідницю за підписом директора ІА академіка П. П. Єфименка: «... в даний час І. В. Фабриціус закінчує підготовку докторської дисертації, присвяченої історії Скіфії» [127, арк. 10]. Цей документ датується 13 січня 1950 р., проте далі в

особовій справі не знайдено підтвердження факту захисту докторської дисертації, з чого можна зробити висновок, що захищена вона не була через несприятливі умови для праці, які були викладені дослідницею у заяві про звільнення від 25 серпня 1950 р. Серед іншого І. В. Фабриціус зазначає: «Критика моїх робіт була негласною та голослівною... тому не могла виправити свої помилки за розумними оцінками. На основі таких відгуків мої роботи не публікувались протягом 13 років. Ніколи не був врахований мій наполегливий протест проти ненормальної, помилкової до кореня постановки вивчення грецьких міст в Скіфії. Не можна витратити мало не мільйони на накопичення матеріалу, який нікому обробляти...» [127, арк. 1]. Було багато й інших причин для звільнення. Врешті 16 листопада 1951 р. вона була звільнена з посади, і подальша її доля, на жаль, залишається невідомою. Померла І. В. Фабриціус 6 січня 1966 р. у Ленінграді.

Не менш яскравою є постать Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко (13.02.1884 – 08.06.1973) – талановитої жінки-археолога та історика України [див. Додаток Б, рис. Б.12]. Нас цікавить початковий етап її становлення як дослідниці, адже розпочинала вона свою кар'єру науковця саме як археолог, і тільки згодом змінила її вектор на історика. Наталія Дмитрівна теж була випускницею історико-філологічного відділення Вищих жіночих курсів у Києві. Її батько, Д. Меньшов, був завзятим ентузіастом історичної науки, одним із фундаторів та активних членів Київського відділу Імператорського Російського військово-історичного товариства. За його дієвої участі ця інституція розгорнула широку історико-археологічну діяльність [258, с. 38].

Саме сім'я стала тим середовищем, у якому Н. Д. Полонській прививали любов до знань. Як згадувала сама дослідниця, «батьки щодня, коли я лягала вже спати, сідали за працю (вони працювали над «Систематичним переліком указів і розпоряджень по артилерії з початку XVIII ст.») і працювали довгі літні ночі» [211, с. 115]. У 1901 році вона закінчила Фундуклеївську жіночу гімназію зі срібною медаллю, а у 1906 році – вступила на КВЖК. Треба відзначити, що їй важко було визначитися з обранням факультету, що знайшло відображення у

спогадах: «... я довго вагалася, на який факультет подати прохання: мене найбільше приваблював медичний факультет, проте перспектива роботи в анатомці мене лякала... Залишилося два: або природничий – зі спеціалізацією в ботаніці, або історичний. Але все ж таки більше мене приваблювала історія, і, порадившись з батьком, я подала на історико-філологічний факультет» [211, с. 183]. Не виникає сумніву, що зацікавлення археологією та історією Н. Д. Полонської зумовлене інтересами її батька, який в той час визначив напрям подальшої кар'єри доньки. Під час її навчання на курсах археологію викладав В. Данилевич, про лекції котрого Полонська згадувала так: «Для нас, неуків, його лекції були цінні, бо він вводив в історію, знайомив з історичними поглядами, школами, думками» [211, с. 193], «... особисто мене дуже цікавила ця дисципліна» [211, с. 230]. Окрім В. Данилевича на КВЖК викладали також В. Антонович, М. Довнар-Запольський, В. Іконников, Ю. Кулаковський та ін.

На курсах Н. Д. Полонська познайомила з В. Є. Козловською, про яку згадувала: «Вона була моєю ровесницею – інтересна шатенка з зеленими очима і завжди елегантна. Серед усіх наших курсисток, здається, вона перша самовизначилася: її цікавила археологія, і лише археологія» [211, с. 210–211]. Їх поєднувала і багаторічна дружба, яка базувалась на спільності інтересів. Адже у 1907 р. Н. Д. Полонська записувала та редагувала лекції з археології В. Данилевича та разом з В. Є. Козловською проводила багато часу в археологічному музеї при КВЖК. У спогадах дослідниця так згадує ці часи: «Ми часто з нею відвідували музей, а потім довго сиділи в маленькій кімнатці Хвойки, вислуховуючи його оповідання і роздивляючись різні речі» [211, с. 236]. В. Є. Козловська дуже часто бувала вдома у Н. Д. Полонської-Василенко та активно з нею листувалася, коли подруга лікувалася від туберкульозу в Криму [211, с. 211]. Проте після повернення Полонської-Василенко з Криму у березні 1917 р. їхні стосунки зіпсувалися. Як згадує сама дослідниця, «... несподівано, коли я повернулася до Києва... я застала Валерію щирою українкою: в нашій розмові вона відверто заявила мені: "Вам в Києві не

місце, краще переїздить самі до іншого міста". На цьому наша дружба порвалась» [211, с. 211].

Влітку 1909 та 1910 рр. завдяки сприянню свого батька Н. Д. Полонська брала участь в археологічних дослідженнях «княжої» Білгородки під Києвом, які проводились Київським відділом Імператорського Російського військово-історичного товариства і були доручені відомому археологу В. В. Хвойку. Як відзначив сам вчений, археологічні пошуки принесли досить відчутні результати. Залишила свої замальовки та враження з цього приводу і сама Полонська. Описуючи археологічні розкопки, вона акцентувала увагу на оборонних валах, які зробили це місто важливим фортифікаційним об'єктом часів Київської Русі [258, с. 188].

Археологічна практика майбутньої дослідниці відіграла важливу роль у її житті – вона мала змогу постійно спілкуватися із провідними науковцями того часу. Саме тоді Наталія Дмитрівна визначилася зі своїм захопленням археологією та історією, що позначилося на подальшій її діяльності. У 1908 році Полонська почала готувати курс лекцій з історії руських старожитностей [258, с. 46].

З 1910 року вона працювала викладачем у Київському університеті, але ця діяльність не заважала їй займатися й улюбленою археологією. У 1909 році Н. Д. Полонська виступила з рефератом на IV Обласному археологічному з'їзді, який відбувся в Костромі, а в 1911 році – на XV АЗ, що проходив у Новгороді, де виголосила дві яскраві доповіді: «Найдавніші храми Старої Русси» («Древнейшие храмы Старой Руссы») та «Риси побуту кріпаків за даними східного архіву кн. Куракіних і гг. Чичеріних» («Черты быта крепостных крестьян по данным восточного архива кн. Куракиных и гг. Чичериных») [див. 258, с. 18], в яких вже простежується властиве науковій творчості Н. Д. Полонської поєднання в одній особі вченого-археолога, архівіста та історика України.

Заявивши про себе як про здібного археолога та викладача, Наталія Дмитрівна наступні два роки збирала й упорядковувала текстовий та

ілюстрований археологічний та етнографічний матеріал, починаючи від часів кам'яної доби і закінчуючи ХІХ ст. Метою дослідниці було видання посібника з історії та археології, яких у Росії на той час було обмаль і який у 1913 році вийшов у світ за редакцією М. В. Довнара-Запольського під назвою «Історико-культурний атлас з російської історії з пояснювальним текстом» («Историко-культурный атлас по русской истории с объяснительным текстом»). Відгуки на цю працю деяких науковців, у першу чергу консервативної професури Київського університету, залишали бажати кращого, але «Атлас» знайшов свого читача [див. Додаток Д.4].

У подальшому бурхливий розвиток археології на зламі ХІХ–ХХ ст. і особисте заприятення Наталії Дмитрівни з провідними знавцями археологічної науки надали їй можливість відобразити у своїх працях досягнення цієї дисципліни [див. Додаток Д.4]. Саме поєднання у власній творчості здобутків багатьох гуманітарних наук визначило унікальність Н. Д. Полонської як історика та археолога [258, с. 66].

Наступний біографічний огляд присвячено Валерії Євгеніївні Козловській – видатному археологу та музейному працівнику України [див. Додаток Б, рис. Б.14; Додаток Д.5], – сторінки життя та наукова діяльність котрої залишаються відомими лише вузькому колу фахівців.

В. Є. Козловська народилася 20 червня 1889 р. у с. Бурімка зараз Ічнянського р-ну Чернігівської області [328, с. 264]. Її батько, Євген Іванович Козловський, був інженером шляхів сполучення і працював начальником 9-ї шосейної дистанції, мати – Козловська Ганна Олексіївна – домогосподарка [328, с. 264]. У родині, окрім Валерії, було ще двоє дітей. У спогадах Н. Д. Полонської-Василенко ми знаходимо згадку про них: «Борис, студент-правник, і Володимир», які мешкали у Києві у «будинку Зайончевських по вулиці Мала Володимирська, 55» [211, с. 210, 211]. Як і більшість розглянутих вище жінок-археологів, В. Є. Козловська навчалася на історико-філологічному відділенні Київських Вищих жіночих курсів; була однокурсницею та подругою Н. Д. Полонської. На час її навчання курс «Руських старожитностей» викладав

В. Ю. Данилевич – доцент Університету св. Володимира, історик і археолог, учень В. Б. Антоновича. Під його безпосереднім впливом ще студенткою В. Є. Козловська почала цікавитись археологією. «Вона з жадобою слухала лекції Данилевича, – пише у спогадах Н. Д. Полонська-Василенко, – відвідувала музей, почала ще до закінчення курсів там працювати, почала дружити з консерватором музею, відомим археологом Хвойкою» [211, с. 211]. Саме Вікентій В'ячеславович, на той час вже широко відомий київський археолог, вплинув на формування наукових зацікавлень Козловської [див. Додаток Г, рис. Г.2].

У 1909–1911 рр. вчений започаткував широкомасштабні дослідження стародавнього Білгорода (зараз – с. Білогородка Києво-Святошинського району). У цій експедиції і розпочалася археологічна діяльність В. Є. Козловської та її подруг по КВЖК. Курсистки із захопленням працювали, набуваючи досвіду польових робіт під керівництвом В. Хвойки [211, с. 211]. Влітку 1914 р. вже тяжко хворий В. В. Хвойка доручив В. Є. Козловській самостійно проводити розкопки окремих ділянок у Білгородці [329, с. 77].

У передмові до рукописної праці «Давні мешканці Середнього Подніпров'я та їх культура у доісторичні часи» («Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена»), переписаній і підготовленій В. Є. Козловською до друку в 1912 р., В. В. Хвойка писав: «Ставлю собі в приємний обов'язок принести мою глибоку подяку пані В. Є. Козловській за допомогу, яку вона надала мені своєю співпрацею в моєму скромному ділі» [див. 329, с. 71]. Після смерті В. В. Хвойки В. Є. Козловська продовжила справу свого вчителя.

Як відзначалося вище, у 1913 р. за ініціативою професора В. Ю. Данилевича при історико-філологічному відділенні КВЖК було відкрито Археологічний музей, зібрання якого формувалося завдяки пожертвуванням різних закладів і приватних осіб, зокрема К. Болсуновського, В. Городцова, В. Данилевича, Л. Добровольського, В. Клінгера, В. Хвойки та ін. [329, с. 71]. На думку В. Ю. Данилевича, «Музей сприяє розвитку у жінок, що навчаються,

інтересу до вивчення рідної старовини...» [33, арк. 13]. Хранителькою музею з травня 1914 р. офіційно стала В. Є. Козловська. Вона займалася «реєстрацією та монтуванням колекції Музею... спостерігала за заняттями слухачок в Музеї...», а також проводила для них екскурсії по музею [34, арк. 2]. Окрім цього, до її обов'язків входив і збір матеріалів для музею шляхом організації «археологічних екскурсій у Києві і його околицях під її керівництвом» [34, арк. 2]. У рапорті від 26 травня 1915 р. В. Ю. Данилевич зазначив: «... ці екскурсії доправили до музею ряд цікавих в цьому відношенні предметів», – і підкреслив, – «В. Є. Козловська не тільки виконала все те, що було намічено у розпорядженні... але і зробила набагато більше нас як по музею, так і з викладання руських старожитностей на курсах» [34, арк. 2]. Окрім цього дослідниця захоплювалася колекціонуванням цеглин XIX – XX ст. [див. Додаток Г, рис. Г.3]. Це свідчить про активну участь репрезентантки у комплектуванні наукових фондів музею та його популяризації не лише серед слухачок курсів, а й громадськості Києва.

Показово, що В. Є. Козловська протягом всього свого життя поєднувала музейну справу з науковими дослідженнями у галузі археології. Закінчивши у 1915 р. КВЖК, вона займає посаду завідуючої археологічним відділом Київського художньо-промислового та наукового музею (зараз – Національний музей історії України). Попри всі політичні зміни, ім'я В. Є. Козловської присутнє серед працівників музею до 1936 р. [300, с. 69]. Саме нею разом із В. В. Хвойкою було складено перший путівник по музею. В подальшому В. Є. Козловська багато працювала над створенням археологічного музею УАН на території Лаврського містечка, була також фундатором Білоцерківського історичного музею; за її ініціативи створено Бориспільську заповідну зону з метою збереження пам'яток старовини.

Перші самостійні археологічні розкопки В. Є. Козловська провела влітку 1916 р., досліджуючи поселення Трипільської культури поблизу с. Сушківка на Черкащині [52, арк. 63–64]. Звідти походить численна колекція глиняного

посуду, знаряддя праці, антропоморфна пластика. Особливу увагу привертає знахідка глиняної моделі житла [99, арк. 3; 328, с. 72].

Влітку 1919 року дослідниця здійснює розкопки слов'янських могильників поблизу сс. Віта-Поштова [118] та Балики [119] на Київщині [див. Додаток В, рис. В.3]. У 1920-х рр. В. Є. Козловська стала членом-співробітником усіх археологічних установ Української академії наук та ВУАКу. В переліку її офіційних посад наявні такі: учений секретар археологічної та мистецтвознавчої секції УАН, Трипільської та Софіївської комісій, очільник сектору феодалізму Інституту історії матеріальної культури, член комісії по вивченню історії Києва при Інституті археології АН УРСР [278, с. 126].

Як досвідчений археолог, вона брала участь в археологічних розкопках курганів доби бронзи та раннього заліза (сс. Горбаківка, Семківка, Пилипча), могильників та поселень черняхівської культури (сс. Ромашки, Жуківці, Дідівщина) [див. Додаток В, рис. В.4], обстежила городища та могильники давньоруського часу (Київ, Ржищів, Ходорів, Білогородка, Буки, Шарки, Біла Церква) [95–103; 106; 107; 113; 115–125].

У 1926 р. В. Є. Козловська досліджувала пам'ятки поблизу Трипілья, Ржищева, Халеп'я, відновила розкопки біля Сушківки, обстежила поселення поблизу Володимирівки, а також поселення Балики, Верем'я, Романівці, Черепин та ін. [див. Додаток Г, рис. Г.4]. У 1930 році нею були проведені археологічні дослідження на горах Дитинка та Киселівка у Києві [див. Додаток Б, рис. Б.15]. За визначенням спеціалістів, вони були найбільш результативними і методично-фаховими за всі, що проводились на Киселівці у попередні часи. Довелося їй працювати і в найбільших на той час в Україні новобудовних археологічних експедиціях, якими керували Д. І. Яворницький (Дніпробуд, 1927–1932 рр.) та Т. М. Мовчанівський (Райки, 1932 р.). У 1934 році у складі Трипільської експедиції АН України, В. Є. Козловська брала участь у розкопках трипільського поселення поблизу села Халеп'я в урочищі Коломийщина-I [328, с. 269].

Однак репресії 1930-х рр. не обминули вченої. У 1933 р. її було звільнено з Інституту за звинуваченням у належності до так званої «Спілки визволення України» і піддано арешту. Однак на відміну від багатьох жертв тогочасного терору, у 1938 р. В. Є. Козловська повернулася до роботи в інститут.

У перші роки Німецько-радянської війни вона залишалася в окупованому Києві. У 1943 р. виїхала до Львова, де працювала в Археологічному музеї, а у 1944 р. – до Німеччини. У 1950-х роках В. Є. Козловська емігрувала до США, де й закінчила свій життєвий та творчий шлях. Померла у травні 1956 р. у Нью-Йорку.

Завершує огляд біографій жінок-археологів, становлення котрих відбувалося у 1920–1930-х рр., Марія Іванівна Вязьмітіна – знаний український мистецтвознавець, дослідниця, яка спеціалізувалася у галузі сарматської археології [див. Додаток Б, рис. Б.16].

Народилася М. І. Вязьмітіна 22 квітня 1896 р. у с. Крупнодеринці Бердичівського р-ну Київської області в сім'ї чиновника [126, арк. 1]. Навчалася у восьмикласній Фундуклеївській гімназії, закінчивши її в 1916 р. із золотою медаллю. Того ж року вона вступила на слов'яно-руське відділення історико-філологічного факультету Київських вищих жіночих курсів і у 1922 р. отримала звання кандидата філологічних наук [67, арк. 1–9].

Працювати Марія Іванівна почала дуже рано, ще будучи гімназисткою, займалась репетиторством, а під час навчання на КВЖК одночасно працювала в декількох установах: у Всеросійському земському суді, Театральному відділі, Адресному столі, редакціях газет «Вісті», «Більшовик», «Пролетарська правда» [126, арк. 3].

У 1923 р. вона вступає на мистецтвознавче відділення Київського Археологічного інституту, а після ліквідації останнього у 1924 році продовжила навчання на курсах, організованих Д. М. Щербаківським.

Саме у студентські роки М. І. Вязьмітіна знайомиться з Марією Новицькою, а через неї – і з її родиною. Батько подруги, Олексій Петрович Новицький, – відомий мистецтвознавець, дослідник життя та

творчості Т. Г. Шевченка, дійсний член київського та львівського наукових Товариств, керівник кафедри мистецтвознавства при ВУАН [300, с. 103]. Він стояв на чолі Всеукраїнського Археологічного комітету протягом усього часу його діяльності. Його донька Марія стала кращою подругою Вязьмітіної на все її життя. Спільність походження та інтелектуального середовища, в якому проходило життя обох дослідниць, збігання поглядів на роль мистецтва у давньому світі та сучасності визначили єдність цих двох неординарних жінок. На жаль, недостатність джерел ускладнює розкриття життя та діяльності репрезентантки в жанрі інтелектуальної біографії, а наявне листування раннього періоду життя репрезентантки залишається недоступним дослідникам за відмовою родичів.

У нашому розпорядженні є спогади кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника ІА НАНУ В. М. Корпусової [див. Додаток Е], яка на початку своєї діяльності виконувала обов'язки особистої лаборантки М. І. Вязьмітіної, а згодом працювала в експедиціях під її керівництвом. В. М. Корпусова протягом тривалого часу спілкувалася з Марією Іванівною та її подругами, до яких належали М. О. Новицька, Н. В. Лінка-Геппенер, Є. Ю. Спаська та ін. З останніми двома Марія Іванівна потоваришувала ще за часів навчання в Археологічному інституті. М. О. Новицька була найближчою подругою дослідниці, з якою пройшло майже все її життя – від навчання на КВЖК, де вони познайомилися і до спільного проживання протягом багатьох років у одній квартирі [67, арк. 43]. Н. В. Лінка-Геппенер працювала екскурсоводом в історичному музеї Лаврського музейного містечка та ІА НАНУ. М. І. Вязьмітіна мала також дружні стосунки з М. Капніст та Р. Недашкевською, яка приходила до неї «вчитися хорошим манерам» [див. Додаток Е].

В колі друзів та родичів сім'ї Новицьких були представники тодішньої творчої інтелігенції, з якими мала можливість спілкуватися Марія Іванівна, що впливає з її власних спогадів, на котрі посилається В. М. Корпусова [див. Додаток Е]. Саме через родину Новицьких Вязьмітіна познайомилася з поетом

та художником М. Волошиним, з яким у подальшому її поєднували дружні стосунки і який побачив у дослідниці під час її гостювання у Коктебелі археолога. Там, у славнозвісному домі поета влаштовувалися театральні вистави, на яких репрезентантка потоваришувала також з М. Симоненком та Є. Блакитним – українськими поетами-неокласиками. У Коктебелі вона зустрічалася з сестрою М. Цветаєвої, там же завела дружні стосунки з Є. В. Нагаєвською, художницею-авангардисткою, та письменником Олексієм Толстим [див. Додаток Е].

У 1927–1929 рр. Вязьмітіна проходила навчання в аспірантурі при музеї мистецтв ВУАН в Києві та в Харківському філіалі кафедри мистецтвознавства АН УРСР на відділенні мистецтва Близького Сходу. У 1929 р. дослідниця захистила кваліфікаційну роботу на звання наукового співробітника – мистецтвознавця [126, арк. 3]. На наш погляд, на її зацікавлення мистецтвом Близького Сходу значною мірою вплинуло знайомство з Ф. І. Шмітом – відомим мистецтвознавцем та археологом, фахівцем у галузі мистецтва християнського і мусульманського Сходу, який в той час був головою Археологічної комісії ВУАН. Саме він запропонував М. І. Вязьмітіній стати аспіранткою свого учня В. М. Зуммера [див. Додаток Б, рис. Б.17], який також спеціалізувався на історії мистецтв Сходу. Тому тема кандидатської роботи дослідниці була присвячена декоративно-прикладному мистецтву ісламського Сходу. З метою збору інформації Вязьмітіна у вересні 1928 р. відправилася в поїздку по Узбекистану, під час якої відвідала Ташкент, Самарканд, Бухару. Там відбулося її перше знайомство з такими стародавніми пам'ятками мистецтва, як Афрасіаб, Регістан, мавзолеї Шахі Зинда, Бібі Ханум, Шейха Зайнудін, Зангіата, що сприяло зацікавленню археологією Сходу, а також археологією взагалі. За матеріалами поїздки Вязьмітіна підготувала дві доповіді, з якими виступила на перших двох з'їздах сходознавців у Харкові в 1929 р. [91] [див. Додаток Д, рис. Д.6].

У 1929 р. за її ініціативи був створений відділ мистецтв Сходу при Харківському художньо-історичному музеї, під час праці в котрому вона вела

активну діяльність: організовувала виставки, брала участь в експедиціях у Середню Азію, Крим та Кавказ, виступала з доповідями на Керченській та Херсонській археологічних конференціях, на Всесоюзному з'їзді сходознавців у Харкові. В 1935 р. її було запрошено в якості «члена-соревнователя» на V Міжнародний конгрес з іранського архітектурного мистецтва, який відбувся в Ленінграді [126, арк. 3].

Протягом 1930–1934 рр. М. І. Вязьмітіна працювала в Музеї мистецтв ВУАН у Києві на посаді завідуючого відділом мистецтва Сходу. Але у 1934 р. відділ було ліквідовано, тому у зв'язку з відсутністю роботи за спеціальністю вона змушена була працювати у профільних бібліотеках: директором бібліотеки Інституту геології і мінералогії УАН, завідуючою бібліотекою Київського будинку архітекторів, упорядником наукової бібліотеки Академії архітектури. В ці роки у дослідниці з'явилася можливість взяти участь у ряді археологічних експедицій, таких як Термезька і Південно-Туркменська (керівник – професор М. Є. Массон). В останній вона була керівником археологічного підрозділу з дослідження городища Нової Ніси [див. Додаток Б, рис. Б.18]. Саме там дослідниця познайомила та потоваришувала з М. Є. Массоном, про що свідчить їх багаторічна переписка [74–76].

У 1947 р. М. І. Вязьмітіна захистила кандидатську дисертацію. Після поліпшення ситуації в країні дослідниці у тому ж році було запропоновано місце наукового співробітника в Інституті археології АН УРСР, а у наступному – вона стала старшим науковим співробітником відділу скіфо-античної археології. Завідувач відділом М. Славін охарактеризував її як «добре ерудовану в археологічній мистецтвознавчій літературі про античну епоху як Східної Європи, так і Близького Сходу», а також зазначив, що «тов. Вязьмітіна є в даний момент єдиним сходознавцем та істориком культури на Україні», і доручив їй «взятися за розробку скіфологічних питань» [126, арк. 10].

Саме в цей час М. І. Вязьмітіна розгортає активну дослідницьку діяльність, бере участь у багатьох археологічних експедиціях. У 1950–1952 рр. працює у Молочанській археологічній експедиції, яка заклала основи польових

досліджень курганів [278, с. 129]. В цей час вона також очолює археологічну експедицію по дослідженню сарматських могильників (I–II ст. н. е.) поблизу села Новопилипівка. Слід відзначити, що відтоді дослідження сарматських пам'яток стають «основною областю наукових інтересів дослідниці» [278, с. 129], про що свідчить великий обсяг праць з цієї проблематики [див. Додаток Б, рис. Б.19; Додаток Д.6].

У 1953–1959 рр. М. І. Вязьмітіна проводила археологічні розкопки сарматського городища та могильників поблизу с. Золота балка [див. Додаток Б, рис. Б.20]. По завершенні розкопок знайдений нею матеріал був детально опрацьований та проаналізований, а результати цих досліджень викладені у монографії «Золотобалківський могильник», яку опубліковано у 1972 р.

У 1970 р. дослідниця виходить на пенсію. Померла М. І. Вязьмітіна в 1994 р. й була похована у Києві, де прожила все своє життя.

Розглянувши життєві та творчі шляхи жінок-археологів другого покоління, слід наголосити на тому, що це були переважно жінки із сімей так званого класу «різничинців». Родина вже не могла забезпечувати доросле життя своїх доньок, та і розраховувати на зміну матеріального становища через одруження теж не доводилося. Тому батьки прагнули дати своїм донькам освіту, завдяки якій вони могли б самі себе забезпечувати. Ось чому практично всі жінки-археологи цього періоду мають вищу освіту (КВЖК), а деякі з них навіть спеціалізовану археологічну (КАІ). Саме відповідна освіта і надала жінкам-археологам можливість реалізувати себе на науковій ниві.

На початку ХХ ст. археологічні розкопки стали більш підконтрольними державним органам управління, на них інколи виділялися кошти з бюджету державних установ, також значно розширилося і коло меценатів, готових пожертвувати певну грошову суму на розшуки. Це зробило археологію більш відкритою для здібних науковців, які не могли проводити археологічні дослідження за свій рахунок. Проте, щоб отримати ці кошти, треба було або стати членом археологічного чи історичного товариства (за радянських часів –

членом ВУАКу), або працювати у державній установі, такій як, наприклад, музей, чи поєднувати перше та друге, чого переважна більшість жінок-археологів і прагнула.

Слід зазначити, що вирішальну роль у зверненні жіноцтва до археології відіграв властивий кінцю XIX – початку XX ст. дух емансипації, що спонукав енергійних освічених жінок шукати реалізації в одній із галузей інтелектуального або суспільного життя. В умовах тодішньої України жінка могла займатися науковою діяльністю переважно в гуманітарній галузі, оскільки доступ жінок до технічної освіти був неможливим, а до фізико-математичної – обмеженим не лише діючим законодавством, а й традиційною психологією. Захоплення саме археологією в цей час було стимульоване також відкриттями світового значення: давніх пам'яток Вавилону та інших міст, крито-мікенської культури Греції, некрополів Єгипту та ін. Все це відіграло роль «зовнішньої мотивації» для занять цією наукою, що досить чітко простежується майже у всіх країнах Європи та Америки.

Поява в даній науковій сфері неординарних жінок – це виклик часу. Саме археологія надала їм можливість стати на одному рівні з чоловіками, а інколи «жіночий погляд» на минуле досягав кращих результатів, як це показує історіографія науки.

3.3 Конструювання жінками-археологами нової професійної ідентичності

Проблема пошуку жінками власної ідентичності у тогочасному суспільстві прямо пов'язана з проблемою професійної самоідентифікації, а отже – із проблемою конструювання такої нової професійної ідентичності, як жінка-археолог.

Розширення життєвого простору жінки у другій половині XIX – XX ст. привело до пошуків нею власного місця в соціокультурній та інтелектуально-професійній сфері, простіше кажучи, у цей період вона займається творенням

свої власної ідентичності. З цієї точки зору проблема появи жінки-археолога є досить актуальною.

Інтеграція «жіночого елемента» до археологічної науки свідчить про те, що жінка почала освоювати нетипову для своєї статі інтелектуально-професійну сферу, яка досить тривалий час вважалася суто чоловічою. Підтвердження цього знаходимо у відтворених нами життєвих та творчих шляхах деяких представниць археологічної науки зазначеного періоду: М. І. Вязьмітіної, А. А. Карцової-Миклашевської, В. Є. Козловської, К. М. Мельник-Антонович, Н. Д. Полонської-Василенко, А. А. Скриленко, П. С. Уварової, І. В. Фабриціус та ін. Слід зазначити, що феномен появи «жінки-археолога» є яскравим прикладом пошуку та конструювання ними власної ідентичності.

Сам термін «ідентичність» з'явився у середині ХХ століття; його автором прийнято вважати австрійського психолога Е. Еріксона, який у працях «Дитинство та суспільство» («Childhood and Society») [388] та «Ідентичність: юність та криза» («Identity: Youth and Crisis») [389] найбільш повно охарактеризував основні засади своєї концепції. Згідно з його уявленнями, ідентичність – це почуття тотожності самому собі, цілісності, безперервності свого існування у просторі та часі; можливість контролю над собою та одночасно усвідомлення того факту, що твої тотожність і безперервність визнаються оточуючими [389, с. 58, 76]. Генетично поняття ідентичності походить зі сфери психології, психоаналізу, а засобами її вивчення є історія та соціальна психологія. З онтологічної перспективи (буття) ідентичність виступає як засіб соціалізації особистості, входження її до суспільства. Процес соціалізації відбувається внаслідок ототожнення особистості спочатку з батьками, пізніше – з учителями, референтними постатями, а згодом – через усвідомлення власної самоцінності, самодостатності, оригінальності, неповторності в конкретному мікросоціумі [295, с. 193].

Простіше кажучи, це уявлення людини про саму себе, причому перед нею стоять два питання: хто я є зараз і ким мені бути в майбутньому? Тому ми

будемо використовувати саме таке трактування поняття ідентичність, оскільки воно вважається загальноприйнятим.

Важливо також зазначити, що Еріксон, описуючи основні концепти ідентичності, приділив певну увагу і гендерному фактору. У своїй праці «Ідентичність: юність та криза» він присвятив один розділ дослідженню жіночої ідентичності, в якому дав її опис, базуючись на анатомічних відмінностях між статями, згідно з традиційною психоаналітичною теорією [389]. Не дивлячись на обмеженість такого підходу, Еріксона можна вважати одним із перших дослідників, котрий заклав основи вивчення ідентичності, не ігноруючи гендерного фактору.

Прихильником та продовжувачем еріксонівської теорії ідентичності, без сумніву, можна вважати канадського психолога Дж. Марсію, якого називають «живим класиком у галузі психології ідентичності» [366, с. 1]. У праці «Его-ідентичність: посібник з соціальної психології» («Ego Identity: Handbook for Psychosocial Research») [416] за редакцією дослідника та його колег – С. Арачер, А. Вотермена, Д. Меттісона та Дж. Орлофські, – ґрунтуючись на теорії ідентичності Еріксона, Дж. Марсія сформулював свою концепцію статусів ідентичності. Головне питання, яке постало перед ним при розробці цієї концепції, було таке: «За допомогою яких критеріїв можна визначити стан ідентичності?» Дослідник вважав, що найбільш чітко критерії будуть проявлятися «при вирішенні індивідом виникаючих перед ним проблем» [див. 237, с. 132]. Осмислення та здійснення вибору з можливих численних варіантів та реалізація прийнятого рішення роблять внесок у розвиток ідентичності, сприяють набуттю почуття безперервності, спрямованості та осмисленості життя [366, с. 3]. Спираючись на це, Дж. Марсія зупинився на розгляді двох сфер життя, відповідно до уявлень Е. Еріксона, найбільш важливих для формування ідентичності – професії та ідеології [389, с. 40]. Згідно з Еріксоном, під ідеологією розуміються «образи, ідеї та ідеали, які подають переконливу картину світу, неусвідомлений набір цінностей і передумов, що відображають релігійне, наукове та політичне мислення культури» [389, с. 199]. На думку

дослідників, людина, яка володіє ідентичністю, незалежно від того, чоловік то чи жінка, повинна прийняти обов'язки у цих двох сферах – професії та ідеології. На основі цих двох критеріїв Дж. Марсія виокремив та описав чотири статуси ідентичності:

1) дифузна ідентичність (Identity Diffusion) – це відсутність визначеної ідентичності: ані пошук, ані вибір рішення індивідом не здійснювалися. Такий тип людей ще можна охарактеризувати як «куди дує вітер, туди вони і йдуть» [див. 426, с. 121];

2) визначена ідентичність (Foreclosure Identity) – статус, при якому індивідом не здійснювався власний внутрішній пошук, а рішення було прийнято під впливом зовнішніх обставин. Індивіди з таким статусом мають наперед задані цілі, правила поведінки та ідеали, мало що підлягає коригуванню. План на майбутнє складений батьками або іншими авторитетними особами [416, с. 98];

3) «мораторій» (Moratorium), для якого характерний здійснюваний в даний момент активний пошук вирішення проблеми, при цьому саме рішення ще не прийняте. На цій стадії індивід знаходиться в процесі конструювання ідентичності – переходу від відсутності почуття ідентичності або від визначеної ідентичності до сконструйованої (досягнутої) ідентичності [416, с. 145];

4) досягнута ідентичність (Identity Achievement) характеризується самостійно здійсненим активним пошуком вирішення проблеми і прийняттям такого рішення. Особи з досягнутою ідентичністю мають власні, відмінні від батьківських, плани на майбутнє. Ці плани за необхідності можуть бути переглянуті, оскільки, з точки зору людей з досягнутою ідентичністю, майбутнє існує для самореалізації, а не для досягнення ідеалів, заданих заздалегідь кимось іншим [427, с. 552, 557].

Проте слід зазначити, що жіноцтву складніше здійснити вибір у професійній сфері, адже гендерна роль, що приписується їй суспільством, обмежує у прийнятті рішення стосовно свого майбутнього. Тому Р. Джосельсон вирішила «розглянути жіночу ідентичність у жіночих термінах» [див. 424, с. 2],

використавши для цього концепцію еґо-ідентичності Дж. Марсії. Її дослідження базується на вивченні життєвого та творчого шляху окремо взятої жінки. Отримані результати дозволяють розширити і покращити розуміння конструювання жіночої ідентичності як окремого феномену.

На наш погляд, застосування концепції еґо-ідентичності Дж. Марсії в поєднанні з результатами дослідження Р. Джосельсон [423] дозволить відповісти на деякі питання щодо мотивацій, професійної самоідентифікації жінок-археологів та конструювання ними власної ідентичності, а також окреслити шляхи їх входження до археологічного наукового співтовариства. Тому в цьому підрозділі на прикладі життєвих та творчих шляхів жінок-археологів, розглянуто процес конструювання ними власної професійної ідентичності.

Отже, дифузна ідентичність притаманна жінкам-аматорам, для яких археологія була одним із багатьох видів їхньої діяльності. Сюди, на наш погляд, слід віднести жінок, які перебували біля витоків входження «дамського елементу» до археологічної науки України. Дж. Марсія вказує, що ідентичність індивідів з таким статусом більшою мірою «розсипана» і незрозуміла. Формування їхніх уподобань та захоплень залежить від вимог часу та «моди» на той чи інший вид занять. Серед них Г. О. Турчанінова, відома загалу як поетеса, та Ю. Ф. Абаза – співачка німецького походження. Обидві захоплювалися старовиною, брали участь у розкопках, витрачаючи власні кошти, але це не було визначальним у їхній діяльності, археологія для них була чимось на кшталт хобі, яке, як правило, недовготривале і таке, що не вимагає оволодіння професією.

Визначена ідентичність характеризується слідуванням жінками життєвим проектам, які були складені не ними самими, а авторитетними особами (батьком, чоловіком). У такому випадку жінки практично не беруть участі у «побудові власного життя» [236, с. 30], тобто розвиток їхньої ідентичності «відбувається через ідентифікацію, а не через індивідуалізацію» [424, с. 5]. Р. Джосельсон описує таких жінок як працюючих та здібних і досить успішних

в обраній ними кар'єрі. Проте після втрати зовнішнього локусу контролю (батьків, чоловіка чи наставника) може настати період «кризи ідентичності» [388], під час якого жінка або далі слідує шляхом, обраним авторитетними особами, або змінює статус ідентичності на дифузну чи мораторій. Слово «криза», стверджував Е. Еріксон, вживається «в контексті уявлень про розвиток для того, щоб виділити не загрозу катастрофи, а момент зміни» [див. 295, с. 194].

Не дивлячись на це, більшість дослідників (Дж. Крогер, Дж. Марсія та ін.) дотримуються думки, що особистості з визначеною ідентичністю дуже рідко переживають періоди кризи. Вищезазначений тип, в контексті нашого дослідження, притаманний перш за все тим жінкам, у сім'ї яких батько або інші авторитетні родичі вже займалися археологією або колекціонуванням. Серед них – К. М. Скаржинська, котра захопилася археологічними дослідженнями завдяки своєму родичеві Г. С. Кир'якову та удосконалила свої знання після знайомства з Ф. І. Камінським – відомим краєзнавцем та археологом.

Подібну ситуацію ми спостерігаємо і в долі А. А. Карцової-Миклашевської. Її батько, А. М. Миклашевський, займався колекціонуванням та проводив археологічні розкопки курганів на власних землях. Згодом донька почала працювати разом з батьком, а пізніше проводила розкопки самостійно. Авторитетною особою, яка відіграла суттєву роль у конструюванні ідентичності А. А. Карцової-Миклашевської, після батька став Д. І. Яворницький, котрий надав їй потрібні навички в галузі археології.

Прикладом цього типу може слугувати і І. В. Фабриціус, вітччимою якої, І. В. Гошкевич, був відомим українським археологом. У автобіографії вона зазначила: «Залучена до неї (археології – *І. Я.*) була і я, з дитинства увійшовши в практику археології під постійним керівництвом Гошкевича, що мав гарну бібліотеку і привчив мене нею користуватися» [127, арк. 1]. І. В. Фабриціус пішла по слідах свого вітччима і, згодом, змінила його на посаді директора Херсонського музею та все життя професійно займалася археологією, досліджуючи «українське Причорномор'я» [127, арк. 1].

До вищезазначеного типу ідентичності слід віднести також А. А. Скриленко. Знаковою постаттю у конструюванні її ідентичності як археолога став В. Б. Антонович, котрого вона у листах називала «другом і вчителем у багатьох відношеннях» [162, с. 485]. Саме він заклав основи її професійної ідентичності, якій вона слідувала протягом відомого нам часу її життя.

Перехідну ланку серед жінок з визначеною ідентичністю посідає Н. Д. Полонська-Василенко, яка конструювала свою ідентичність археолога під впливом батька, Д. Меньшова, котрий «багато читав і виявляв інтерес до історії взагалі, а особливо до історії побуту» [258, с. 25]. Д. Меньшов все життя, починаючи із юнацьких років, захоплювався історичною наукою. Він мав дружні відносини з багатьма професорами: М. Довнар-Запольським, Г. Павлуцьким, В. Іконніковим та ін. Вони часто збиралися у будинку Меньшових і обговорювали різні історичні питання. Слухати такі дискусії особливо любила Наталія Дмитрівна, яка беручи приклад з батька, також, цікавилась історією та археологією. Тому не виникає сумніву, що первинне зацікавлення Н. Д. Полонської історією та археологією визначається інтересами її батька. Окрім цього, навчання на КВЖК, спілкування із провідними дослідниками того часу, власна участь у розкопках сприяли її самовизначенню в якості професійного археолога. Проте згодом вона вийшла заміж за М. П. Василенка (1923 р.) [див. Додаток Б, рис. Б.13] – українського вченого-історика – та під його впливом змінила свою ідентичність на історика, яку продовжувала зберігати до кінця життя, наслідуючи ідейні уподобання чоловіка.

Цей тип ідентичності мали також жінки-археологи, котрі стали дружинами видатних науковців-археологів зазначеного хронологічного періоду. Серед них – П. С. Уварова та К. М. Мельник-Антонович.

Для П. С. Уварової провідником у світ археологічної науки став її чоловік Олексій Сергійович Уваров, який на той час вже здобув славу авторитетного археолога, відомого за рядом успішних розкопок на території Криму та

російського Нечорнозем'я, більш того, був одним із членів-засновників Імператорського Російського археологічного товариства в Петербурзі (1846 р.) та Московського археологічного товариства. Наукові зацікавлення Олексія Сергійовича сприяли тому, що молода дружина почала поступово освоювати таку нетипову для жінок її соціального стану діяльність, як наукові та польові археологічні дослідження.

1884 рік став переломним у житті П. С. Уварової, адже вона втратила не лише коханого чоловіка, а й свого наставника, який сконструював її ідентичність. У такому випадку, особи з визначеною ідентичністю, як правило, слідує життєвому сценарію, котрий був прописаний авторитетною особистістю, у даному разі О. С. Уваровим, та продовжують її справу. Саме такий варіант і був обраний Парасковією Сергіївною після смерті її чоловіка – йти «по прокладеній чоловіком стежці» [225, с. 132]. У цьому вона вбачала мету свого життя: «... ми, усвідомлюючи його заслуги на громадському і науковому поприщах, повинні були продовжувати його роботи, розвиваючи та поглиблюючи всі його починання» [225, с. 130].

Наслідуючи кращі риси археолога свого часу, притаманні її чоловікові, П. С. Уварова поступово сама стає цілком самостійним дослідником, організатором науки, авторитетним діячем та інтелектуальним лідером МАТ. В історії науки П. С. Уварову вважають першою жінкою-археологом, адже вона не лише освоїла нетипову для жінки галузь науки, а й заклала основи формування нової жіночої ідентичності.

До жінок з визначеною ідентичністю, на наш погляд, слід віднести і Катерину Миколаївну Мельник-Антонович. Цікавитися археологією молода курсистка почала завдяки своєму наставникові, а згодом і чоловікові, В. Б. Антоновичу, який був авторитетною фігурою, відомим істориком, археологом та археографом ХІХ–ХХ ст.

Після смерті чоловіка у 1908 році К. М. Мельник-Антонович продовжувала слідувати життєвому сценарію, який допоміг їй прописати Володимир Боніфатійович. Для особистості з визначеною ідентичністю це

найбільш прийнятне рішення у випадку втрати свого наставника. Вона і далі працювала в царині археології, слідує ідеям та настановам Антоновича, побудувала успішну кар'єру професійного археолога та реалізувала себе як науковець.

Досягнута ідентичність характеризується самостійно здійсненим активним пошуком вирішення проблеми, свідомими вибором професії, що був оснований на попередньому зважуванні альтернатив, співвіднесенні власних інтересів, здібностей і можливостей. Відзначається незалежністю від думок найближчого оточення при здійсненні вибору. Думка батьків, як правило, враховується, але не є вирішальною.

До даного типу ідентичності ми відносимо В. Є. Козловську та М. І. Вязьмітіну – наймолодших представниць другої генерації жінок-археологів.

В. Є. Козловська походить із сім'ї службовців, її батько працював на залізниці. Сім'я була велика, четверо дітей, включаючи саму Валерію, яка була другою дитиною в родині. Для жінки цієї соціальної верстви отримання освіти надавало можливість в майбутньому забезпечити себе та допомогти батькам. Тому, навчаючись на КВЖК, В. Є. Козловська цілеспрямовано займається археологією та приймає участь у розкопках під час практики, де знайомиться з В. В. Хвойкою, який бере її собі в асистенти. «Валерія Євгенівна перша «самовизначилась»: вона цікавилася археологією і лише археологією. Це захоплення вона зберегла на все життя», – згадує Н. Д. Полонська-Василенко [211, с. 211]. Невдовзі В. Є. Козловська самостійно здійснює розкопки, на підставі котрих друкує наукові статті, займається створенням музею, цілеспрямовано йде по обраному шляху і будує успішну кар'єру археолога.

У подібній ситуації опинилася і М. І. Вязьмітіна, яка походила зі збіднілого дворянського роду. Цікавитися археологією вона почала ще у студентські роки під час навчання на КВЖК. Вирішивши і далі студіювати археологію, вступає до аспірантури та пише роботу під керівництвом В. М. Зуммера, відомого мистецтвознавця та археолога, фахівця у галузі

мистецтва християнського і мусульманського Сходу, який у той час був головою Археологічної комісії ВУАН. Здобувши ступінь кандидата, М. І. Вязьмітіна все життя працювала за обраною нею професією археолога.

Виходячи з теорії статусів професійної ідентичності Дж. Марсії, маємо можливість виокремити три етапи професійної соціалізації жінок-археологів в рамках першої (1850–1890-і рр.) та другої (1900–1930-і рр.) генерацій:

– археологія як хобі. Цей етап представлений діяльністю Г. О. Турчанінової та Ю. Ф. Абази, які мали дифузну професійну ідентичність;

– археологія як професія, але наукова діяльність жінок залежить від чоловічого авторитету та співпадає з визначеною професійною ідентичністю. Специфіка цього етапу соціалізації полягає в тому, що до нього, окрім жінок-археологів першої генерації (К. М. Скаржинської, А. А. Карцової-Миклашевської), частково належать і представниці другої генерації (К. М. Мельник-Антонович, А. А. Скриленко, І. В. Фабриціус, Н. Д. Полонська-Василенко), проте вплив чоловіків на їхню діяльність значно зменшується;

– археологія як професія, жінка на цьому етапі виступає як самостійно сформований дослідник-археолог та має досягнуту професійну ідентичність (В. Є. Козловська, М. І. Вязьмітіна).

Вищевикладене дозволяє нам простежити еволюцію конструювання жінками професійної ідентичності – археолога. Адже у процесі самореалізації вони пройшли шлях від дифузної ідентичності (яка характеризується неспроможністю особи визначитися, чим би вона хотіла займатися) через визначену ідентичність (жінка слідує заздалегідь прописаному авторитетною особистістю сценарію) до досягнутої ідентичності (жінка самостійно робить свій життєвий вибір та власноруч конструює свою ідентичність). Це надає можливість розкрити шлях входження жінки до наукового археологічного співтовариства та констатувати той факт, що обрання професії археолога ототожнюється не лише з чоловічою статтю.

Висновок до розділу 3

На основі репрезентативного комплексу джерел з історіографії, археології, гендерної історії, бібліографістики було доповнено та розширено біографії діючих в українській археології представниць жіноцтва. На підставі отриманих свідчень запропоновано виділення двох генерацій жінок-археологів:

1) 1850–1890-ті рр. – Г. О. Турчанінова, Ю. Ф. Абаза, К. М. Скаржинська, А. А. Карцова-Миклашевська, зацікавлення котрих археологією можливо визначити терміном «історичний антикваріонізм». Представниці цієї генерації, виходячи із визнання цінності старожитностей як прямих свідків вітчизняної історії, у власних дослідках вже зробили перший крок у бік науковості.

2) 1900–1930-ті рр. К. М. Мельник-Антонович, А. А. Скриленко, І. В. Фабриціус, Н. Д. Полонська-Василенко, В. Є. Козловська, М. І. Вязьмітіна, належать до професійних археологів, у дослідницькому арсеналі котрих наявні усі вживані на той час методи пошуку, дослідження та фіксації археологічних об'єктів та їх введення до наукового обігу.

Проаналізовані біографії жінок-археологів свідчать про те, що на побудову кар'єри жінками-археологами першої генерації переважно впливали два фактори: індивідуальні та фонові змінні. Тоді, як на розвитку кар'єри другої генерації – значною мірою позначилися індивідуальні, освітні та змінні дорослого способу життя. Як бачимо, становлення кар'єри жінки археолога, з одного боку, є результатом дії багатьох взаємопов'язаних зовнішніх і внутрішніх чинників, в систему яких входить і гендер. З іншого боку, вибір професії і подальша професійна діяльність можуть впливати на конструювання професійної ідентичності жінки і відповідно на їх гендерні моделі поведінки.

Специфіку конструювання професійної ідентичності жінки безпосередньо пов'язують із «жіночим досвідом». Адже на відмінну від чоловіків, жінки стикаються з більшими труднощами в процесі професіоналізації. Особливо це стосується тих жінок, що зайняті в професійних сферах, які згідно гендерним стереотипам вважаються традиційно чоловічими, як наприклад археологія.

ВИСНОВКИ

У дисертації було проаналізовано наявний історіографічний комплекс за напрямками: історіографія археології, історія освіти, біографістика, гендерна історія, гендерна археологія, що надало можливість простежити у часі тенденції змін у підходах та методиках. Характеризуючи розвиток гендерних досліджень в археології, можна прийти до висновку: по-перше, гендерний підхід тільки починає проникати в археологію; по-друге, гендерний підхід заснований на ідеях постмодернізму, соціального конструктивізму і фемінізму, він не традиційний для вітчизняної археології; по-третє, методологія гендерного підходу розроблена недостатньо; по-четверте, в самому археологічному співтоваристві спостерігається присутність андроцентризму і гендерної стереотипії у вивченні проблем археології. Методологічна основа дисертації, провідним для якої став міждисциплінарний підхід, та репрезентативна джерельна база дозволили розв'язати поставлені завдання та дійти ряду висновків.

Характерною особливістю археологічної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є процес становлення наукового археологічного співтовариства, формування професійної субкультури як системи загальних символів, цінностей, норм, зразків поведінки, які поділялися цією професійною групою та ґрунтувалися з точки зору гендерної історії на стереотипах патріархатного суспільства.

На середину ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. припадає перша хвиля фемінізму, яка не оминула й Україну, а поява «жіночого руху» стала причиною формування жінки нового типу, яку відрізняли прагнення до суспільно-корисної діяльності і професійної праці, відданість обраній справі, жага до знань. Тому в цей час розпочалося поступове входження жінки до археологічної науки України. Привабливість археології полягала у невичерпності та доступності об'єктів майбутнього вивчення, відсутності жорсткої конкуренції між претендентами на відкриття, престижності тоді ще рідкісної професії та зростаючої зацікавленості суспільства результатами розкопок, що і призвело до прагнення представниць

«жіночого елементу» зайняти в науці гідне місце, демонструючи свою рівноцінність представникам сильної статі.

Аналіз соціокультурного середовища дав можливість переконатися, що в існуючій практиці досліджуваного періоду жінка у правовому відношенні була явно дискримінована. Адже, згідно із сімейним правом, жінка перебувала у залежності від чоловіка, і будь-яка її соціальна діяльність могла реалізуватися тільки з його дозволу. Чоловік повинен був дати письмовий дозвіл для вступу жінки до Вищих навчальних закладів, прийому її на роботу тощо. Окрім цього був обмежений доступ жінок до занять інтелектуальною працею. По суті, довгий час з усіх інтелігентних професій жінка могла займати лише посаду педагога, що значно ускладнювало опанування нею професії археолога і спонукало до пошуків інших шляхів самореалізації, нетипових для чоловіків.

Наявність відповідної освіти (у нашому випадку археологічної) є головною і фундаментальною підставою для інтеграції жінки до наукової сфери. Адже входження у світ професійної науки можливе лише за наявності відповідного «культурно-освітнього капіталу», який впливає на соціальний статус людини. Проблема вищої археологічної освіти вирішувалася дуже складно і непослідовно. Все ґрунтувалося на приватній ініціативі і не завжди підтримувалося урядом.

З другої половини XIX до 30-х рр. XX ст. під впливом демократичних реформ і жіночого руху було дуже багато зроблено для отримання і реалізації жінками права на освіту. З кожним роком збільшувалася кількість освічених жінок. Отримання освіти, зокрема археологічної, поступово входило в повсякденну норму. Це тепер розглядалося не як з надзвичайна подія, а як проста необхідність. Саме розвиток жіночої вищої освіти став відображенням реального ступеня прогресу в суспільстві та поступового затвердження жінки в правах.

Спираючись на джерела та історіографічний комплекс, у процесі дослідження було здійснено плідний пошук імен жінок-археологів, реконструйовано та доповнено біографії представниць жіноцтва.

На підставі отриманих свідчень запропоновано виділення двох генерацій жінок-археологів: 1) 1850–1890-ті рр.; 2) 1900–1930-ті рр.

На першому етапі заняття жінок археологією виникало під впливом традиційних мистецтвознавчих, літературних, історичних зацікавлень, що існували у родинному колі. До першої генерації віднесено жінок, діяльність та становлення котрих як аматорів української археології припадає на хронологічний проміжок – 50–90-х рр. XIX ст. Серед них – Г. О. Турчанінова, Ю. Ф. Абаза, К. М. Скаржинська, А. А. Миклашевська. Діапазон їхніх кар'єрних можливостей в археології визначений як досить вузький: як правило, вони спеціалізувалися на колекціонуванні та створенні власних музеїв. Можна сказати, що їхнє інтелектуальне і професійне зростання відбувалося одночасно із становленням археологічної науки (уваровський та постуваровський періоди, за класифікацією Г. С. Лебедева).

Генератором археологічних уподобань українського інтелектуального жіноцтва на першому хронологічному етапі були Вищі жіночі курси, створення котрих при університетах провідних культурних центрів відкрило дорогу жінкам до вищої освіти і подальшої наукової діяльності. Особлива роль у цьому процесі належить Київським вищим жіночим курсам, що діяли при університеті Св. Володимира. Здійснений аналіз викладацького складу, переліку дисциплін, навчальних програм тощо переконує в тому, що навчання не відрізнялося від того, яке отримували студенти історико-філологічного факультету, а психологічно обумовлене суперництво між статями стимулювало жіноцтво до занять практикою археологічного дослідження в експедиціях вчителів: В. Антоновича, В. Данилевського, В. Хвойки. Невипадково колишні курсистки К. Мельник, Н. Полонська, В. Козловська, І. Фабриціус, М. Вязьмітіна увійшли до складу знаних дослідниць матеріального світу української давнини за напрямками наукових шкіл В. Антоновича – М. Грушевського.

Другий етап охоплює період 1900–1930-ті рр. Саме в цей час спостерігається масовий прихід жіноцтва до археології, що пов'язується з такими обставинами: 1) демографічним скороченням чоловічого населення

внаслідок подій Першої світової та Громадянської воєн, еміграції та репресій; 2) пов'язаною із цим зміною статевої ролі жінок на очільників та годувальників родин; 3) втратою професією археолога престижності як «барської науки»; 4) неодноразовим розгромом професійної археологічної науки і освіти каральними процесами; 5) низькою заробітною платнею наукових робітників.

Друга генерація жінок-археологів, за котрою закріпилася назва «академічна», представлена М. І. Вязьмітіною, В. Є. Козловською, К. М. Мельник-Антонович, Н. Д. Полонською-Василенко, А. А. Скриленко та І. В. Фабриціус. Із завершенням процесу інституалізації власне української археологічної науки вони стають вже офіційно визнаними членами наукових співтовариств, викладають у вищих навчальних закладах, захищають дисертації, тобто отримують можливість побудови повноцінної кар'єри археолога. Через викладацьку та експедиційну роботу вони заклали підвалини для формування наступної генерації, вже цілком орієнтованої на нові ідеологічні й політичні цінності.

Проаналізовані біографії жінок-археологів свідчать про те, що на побудову кар'єри жінками-археологами першої генерації переважно впливали два фактори: індивідуальні та фонові змінні. Індивідуальні змінні, які включають у себе Я-концепцію, пов'язану з самореалізацією жінки та її намаганнями вписати себе в рамки існуючого тодішнього наукового археологічного співтовариства шляхом меценатства (Г. О. Турчанінова, Ю. Ф. Абаза, П. С. Уварова, К. М. Скаржинська, А. А. Карцова), а згодом – підвищення свого статусу до помічниць при відомих археологах-чоловіках.

До індивідуальних змінних відноситься також свобода від статево-рольової диференціації у сім'ї, пов'язана, в першу чергу, з розширенням ролі та прав жінки в родині й суспільстві. Така позиція значно збільшує кар'єрні можливості жінки у будь-якій сфері. Проте на цьому етапі спостерігаються певні обмеження можливостей для жінок-археологів першої генерації, оскільки переважна їх більшість були прив'язані до місцевості, на якій вони мешкали, а отже могли проводити розкопки або на території власних володінь, або на

землях поблизу, оскільки в них не було тієї свободи переміщення, якою користувались чоловіки. Адже за законом жінка не мала права полишати сім'ю без згоди чоловіка.

Фонові змінні включають у себе, в першу чергу, статус сім'ї, родинну підтримку та освіту. Належність сім'ї репрезентантки до певної верстви та її матеріальна забезпеченість у даному випадку відіграє найважливішу роль в побудові жінкою кар'єри археолога. У зв'язку з цим першими жінками-археологами були переважно представниці вищої верстви – дворянства (див. табл. 3.1), – які отримали класичну освіту і мали значні матеріальні кошти. Адже колекціонування, придбання відповідної літератури, проведення археологічних розшуків та розкопок потребувало значних фінансових затрат. Родинна підтримка в цьому разі передбачала не лише фінансовий, а й соціальний аспекти, тобто створення умов для виходу дружин та доньок у «світ», де вони могли б спілкуватися з представниками інтелектуальних професій.

На розвиток кар'єри другої генерації жінок-археологів значною мірою вплинули індивідуальні, освітні змінні та змінні дорослого способу життя. Індивідуальні змінні проявилися у прагненні реалізувати себе в якості повноцінного науковця-археолога та домогтися визнання власних здібностей науковим чоловічим співтовариством. Проте дуже важлива роль у становленні кар'єри належить, перш за все, освітнім змінним. Адже наявність відповідної освіти збільшувала можливість отримати роботу в рамках обраної професії та підвищувала шанси стати рівноправним членом наукового товариства. Змінні дорослого способу життя як сприяли, так і заважали розвитку кар'єри жінки-археолога. У першу чергу, шлюб із науковцем-археологом значно підвищував її шанси потрапити до наукового середовища та отримати посаду згідно зі своєю професією. Невдалий шлюб, розлучення, наявність дітей деякою мірою заважали розвитку кар'єри, як у випадках з А. А. Скриленко та І. В. Фабриціус.

Процес конструювання жінками-археологами професійної ідентичності дуже складний та багаторівневий. Адже у процесі самореалізації вони пройшли шлях від дифузної ідентичності, що характеризується невизначеністю професійних інтересів, через так звану визначену ідентичність, відмінністю якої є слідування особою заздалегідь прописаному авторитетною особистістю сценарію, до досягнутої ідентичності, що відзначається самостійним вибором свого життєвого шляху, тобто власноручним конструюванням своєї ідентичності.

Інтеграція жінок до археологічної науки стала дійсно яскравим феноменом становлення гендерної археології на теренах України другої половини ХІХ ст. – 1930-х рр. Це дає можливість переглянути роль і місце жінки в науці, яка ґрунтується на патріархатних цінностях та ідеалах. Результати проведеного в дисертаційному дослідженні аналізу відкривають простір безмежних інтерпретацій, поставивши під питання весь історичний процес, в якому ідентичність жінки ігнорувалася чи репрезентувалася виключно в термінах чоловічого світосприйняття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 707 Київський навчальний округ

Опис 70

1. Спр. 73. О назначении пенсии дочке астронома наблюдателя тов. Фабрициуса, Ирине Фабрициус, 1904 г. – 5 арк.

Опис 74

2. Спр. 261. Прошение вдовы Е. Н. Антонович о назначении вдове пенсии по 1500 руб. в год, 1908 г. – 5 арк.

Ф. 832 В. Б. Антонович

Опис 1

3. Спр. 167. Материалы по археологии Мельник Е. Том 1. – 195 арк.
4. Спр. 168. Материалы по археологии Мельник Е. Том 2. – 188 арк.
5. Спр. 173. Сведения об участии Антонович Е. Н. в производстве археологических раскопок, 1881–1925 гг. – Арк. 1.
6. Спр. 174. Сведения о служебной и научной деятельности Е. Антонович в период 1918–1930 гг. – Арк. 1–2.
7. Спр. 198. Автобиография, анкеты и справки Е. Н. Мельник-Антонович, 1931 г. – 5 арк.
8. Спр. 205. Заявление Е. Н. Антонович о передаче в рукописный отдел библиотеки Академии наук из историко-археологического кабинета университета архива В. Б. Антоновича, о коллекции древностей в музей Украинской Академии наук. 1927 г. – 1 арк.

9. Спр. 213. Заявление Е. Н. Антонович в Народный комиссариат соц. обеспечения УССР об увеличении ей пенсии. 1938 г. – Арк. 1.
10. Спр. 216. Копии писем Е. Н. Антонович родственникам и знакомым, 1932–1934 гг. – 143 арк.
11. Спр. 225. Письмо Е. Н. Антонович от Н. Беяшевского о найденных монетах во время раскопок. – 2 арк.
12. Спр. 226. Письма Е. Н. Антонович (корреспонденты не установлены), 1900–1937 гг. – 2 арк.

Опис 11

13. Спр. 22. Работа «Следы мастерских каменного века на правой стороне Днепра». – 11 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління

України, м. Київ

Ф. 166 Народний комісаріат освіти Української РСР

Опис 2

14. Спр. 774. Науковий комітет 1921–1922 рр. – 90 арк.
15. Спр. 1211. Матеріали про діяльність Херсонського історико-археологічного музею за 1922–1924 рр. – 374 арк.

Опис 6

16. Спр. 7656. Листування з Херсонським історико-археологічним музеєм. – 2 арк.
17. Спр. 7660. Матеріали й листування в справі археологічних розкопок та охорони пам'яників старовини. Том 1. 17. 01. 1928 – 26. 10. 1930 рр. – 455 арк.
18. Спр. 7661. Протоколи зборів археологічного відділення ВАК та листування. – 354 арк.

Опис 9

19. Спр. 1482. Листування з Всеукраїнською Академією наук, музеями України про проведення археологічних розкопок на території України, роботу археологічних експедицій, асигнування коштів на цю мету, 10.11.1930 – 21.08.1931 рр. – 298 арк.

Опис 12

20. Спр. 1351. Виписка з протоколу про затвердження до аспірантури М. І. Вязьмітіної 1926 р. – 9 арк.
21. Спр. 2837. Витяг протоколу про затвердження В. Зуммера на дійсного члена кафедри мистецтвознавства в Києві по секції мистецтва мусульманського Сходу 1927 р. – 13 арк.

**Ф. 3806 Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна (1884-1973) – історик,
археолог, архівіст, науковий співробітник ВУАН-АН УРСР**

Опис 1

22. Спр. 41. Копії протоколів засідання Ради Київського археологічного інституту. Списки співробітників. – 40 арк.
23. Спр. 42. Звіти про роботу та діяльність Київського археологічного інституту. – 71 арк.
24. Спр. 43. Положення, статuti про діяльність Київського археологічного інституту. – 77 арк.

Ф. 3956 Член уряду Української Народної Республіки Д. Антонович

Опис 1

25. Спр. 14. Листи до К. М. Антонович на літери А, Б, Е, Д, И. 1890–1928 рр. – 184 арк.
26. Спр. 15. Листи до К. М. Антонович на літери «К–П», 1883–1927 рр. – 134 арк.

27. Спр. 16. Листи до К. М. Антонович на літери «К–П», 1900–1941 рр. – 257 арк.
28. Спр. 16. Листи до К. М. Антонович від А. С. Синявського, А. А. Скриленко та інших на літери «С–Я». 1900–1941 рр. – 257 арк.

Державний архів м. Києва
Ф. 244 Київські вищі жіночі курси

Опис 1

29. Спр. 94. Список слухачельниць историко-филологического факультета ВЖК, 1911 г. – 107 арк.
30. Спр. 105. Выпускные свидетельства слушательниц историко-филологического факультета ВЖК, 1914 г. – 97 арк.

Опис 1.1

31. Спр. 10. Протоколы заседаний Педагогического совета ВЖК в Киеве 19-го января 1912 г. – 87 арк.
32. Спр. 54. Копии исходных документов, 1915 г. – 122 арк.
33. Спр. 88. Переписка по личному составу. – 250 арк.
34. Спр. 110. Протоколы заседания историко-филологического отделения за 1913/1914 – 1914/1915 гг. – 50 арк.

Опис 1.2

35. Спр. 4893. Личная карта слушательницы Е. Мельник, 1878 г. – 6 арк.

Опис 17

36. Спр. 1. Положение о высших женских курсах, 1878 г. – 3 арк.
37. Спр. 2. Циркуляры и распоряжения попечителя Киевского учебного округа за 1879–1880. – 48 арк.
38. Спр. 320а. Протоколы заседания историко-литературного факультета, 1913–1918 гг. – 37 арк.

Державний архів Херсонської області**Ф. 440 Херсонський окрфінвідділ**

Опис 2

39. Спр. 1261. Акти про ревізію діяльності музею від 14–15 лютого 1927 р. – 15 арк.

Ф. 456 Херсонський повіткомгос

Опис 1

40. Спр. 22. Свідоцтво І. Фабриціус про закінчення Маріїнської жіночої гімназії, 1900 р. – 13 арк.

Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ**Ф. 2 В. В. Хвойка**

Опис 3

41. Спр. 197. Листи В. Є. Козловської до В. В. Хвойки від 25.09. 1910 р. – Арк. 1–3.
42. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 1.08.1914 р. – Арк. 88–89.
43. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до В. В. Хвойки, без дати. – Арк. 50–52.
44. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 11.07.1915 р. – Арк. 53.
45. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 11.08.1915 р. – Арк. 78–79.
46. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 27.08.1915 р. – Арк. 80–81.
47. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 26.09.1915 р. – Арк. 76–77.
48. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 20.11.1915 р. – Арк. 56–57.
49. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного, без дати. – Арк. 58.

50. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 13.12.1915 р. – Арк. 69.
51. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 26.01.1916 р. – Арк. 70–71.
52. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 7.03.1916 р. – Арк. 63–64.
53. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 13.04.1916 р. – Арк. 61–62.
54. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 26.04.1916 р., Арк. 74–75.
55. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 4.07.1916 р. – Арк. 54–55.
56. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 10.08.1917 р. – Арк. 65–66.
57. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 11.08. – Арк. 67.
58. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 7.10.1917 р. – Арк. 86–87.
59. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 12.04.1918 р. – Арк. 91–92.
60. Спр. 197. Лист В. Є. Козловської до П. П. Курінного від 12.03.1921 р. – Арк. 82–83.
61. Спр. 197. Лист П. П. Курінного до В. Є. Козловської від 12.04.1925 р. – Арк. 72–73.

Ф. 9 Д. М. Щербаківський

62. Спр. 168/К–420–433. Лист В. Є. Козловської до Д. М. Щербаківського від 27.03. – Арк. 30.
63. Спр. 168/К–420–433. Лист В. Є. Козловської до Д. М. Щербаківського від 23.10.1916 р. – Арк. 31–32.
64. Спр. 168/К–420–433. Лист В. Є. Козловської до Д. М. Щербаківського від 25.12.1916 р. – Арк. 33–36.

65. Спр. 168/К–420–433. Лист В. Є. Козловської до Д. М. Щербаківського від 29.08.1926 р. – Арк. 29.

Ф. 34 М. І. Вязьмітіна*

66. Блокнот М. И. Вязьмитиной с нотатками о музее Ханенка. – 20 арк.

67. Документи біографічного походження та ін. – 143 арк.

68. Лист В. Зуммера до М. І. Вязьмітіної від 14.08.1946 р. – 2 арк.

69. Лист В. Зуммера до М. І. Вязьмітіної від 30.09.1946 р. – 1 арк.

70. Лист В. Зуммера до М. І. Вязьмітіної від 4.01.1948 р. – 2 арк.

71. Лист М. Волошина до М. І. Вязьмітіної, 29.01. – 1 арк.

72. Лист М. Волошина до М. І. Вязьмітіної, без дати. – 1 арк.

73. Лист М. Волошина до М. І. Вязьмітіної, без дати. – 2 арк.

74. Лист М. Массона до М. І. Вязьмітіної [стосовно Південно-Туркменської археологічної комплексної експедиції на 1976 – 1980 рр.] 1975 р., без дати. – 1 арк.

75. Лист М. Массона до М. І. Вязьмітіної [стосовно Афрасіабу[‡]] 1975 р., без дати. – 1 арк.

76. Лист М. Массона до М. І. Вязьмітіної [привітання з 30-ю Південно-Туркменської археологічної комплексної експедиції на 1976 – 1980 рр.] 1975 р., без дати. – 1 арк.

77. Лист М. Массона до М. І. Вязьмітіної, без дати. – 1 арк.

78. Лист М. І. Вязьмітіної до В. Зуммера від 5.10.1946 р. – 1 арк.

79. Лист М. І. Вязьмітіної до В. Зуммера від 19.09.1947 р. – 1 арк.

80. Лист М. І. Вязьмітіної до В. Зуммера від 12.10.1947 р. – 1 арк.

81. Лист М. І. Вязьмітіної до В. Зуммера від 22.10.1947 р. – 1 арк.

82. Лист М. І. Вязьмітіної до М. С. Волошиной до від 29.03.1974 р. – 2 арк.

83. Лист Ф. Шміта до М. І. Вязьмітіної з приложеною калькою 1930 р. – 4 арк.

84. Отзыв А. Манкевича на статью М. И. Вязьмитиной «Ранние памятники скифского звериного стиля», без дати. – 1 арк.

* Справи не мають номера, оскільки знаходяться в процесі науково-технічного опрацювання

[‡] Афрасіаб – городище домонгольського часу (VI ст. до н. е. – XIII с. н. е.), розташоване на околиці Самарканда Узбецької РСР.

85. Отзыв М. И. Вязьмитиной на работу А. П. Ивановой «Проблемы боспорского искусства», 19.03.1959 г. – 4 арк.
86. Отзыв М. И. Вязьмитиной на работу А. П. Ивановой «Проблемы боспорского искусства», 19.03.1959 г. – 4 арк.
87. Отзыв М. И. Вязьмитиной на работу А. П. Ивановой «Скульптура и живопись Боспора», 5.11.1962 г. – 3 арк.
88. Отзыв М. И. Вязьмитиной на сробник «Археологія», 15.04. 1963 г. – 5 арк.
89. Отзыв М. И. Вязьмитиной на статью А. И. Фурманской «Бронзове ремесло Ольвії», без дати. – 2 арк.
90. Отзыв М. И. Вязьмитиной о работе И. В. Фабрициус «Спроба аналізу деяких скіфських зображень», без дати. – 3 арк.
91. Путевые записки путешествия М. И. Вязьмитиной в Среднюю Азию 1928 г. – 67 арк.

Ф. 67 П. П. Єфименко

92. Спр. 9. А. И. Тереножкин. О теоретическом направлении в работах И. В. Фабрициус. – 12 арк.

Ф. ВУАК

93. Спр. 14. Лист ВУАК до Скриленко Антоніни. – Арк. 11.
94. Спр. 17/94–110. Звіт Археологічної секції Одеської Комісії Краєзнавства при ВУАКі за 1924 р. – Арк. 28–29.
95. Спр. 46/ 2 а і б. Археологічна Трипільська Комісія В. Є. Козловської 3.04.1925 р. Звіт про історико-археологічну розвідку околиць м. Борисполя 1925 р. – Арк.1–8.
96. Спр. 49/ 4. В. Є. Козловська. Короткий звіт про розкопки у м. Бориспіль. Коротке справозвання з археологічної розвідки у м. Трипілля та його 7.околиці. Звідомлення про працю співробітниці Вс. Археологічного Комітету В. Є. Козловської за 1925 р. – Арк. 1–4.
97. Спр. 86/2. Відрядження В. Козловської в с. Тулинці Ржишівського району. –

- 2 арк.
98. Спр. 86/2а. Розшуки та розкопки В. Козловської на правому березі Дніпра між м. Ржищевим та с. Балики, липень – вересень 1926 р. – 5 арк.
99. Спр. 86/2-б. Розкопки В. Козловської біля с. Сушківки на Уманщині, 1926 р. – 3 арк.
100. Спр. 86/2-в. Розкопки В. Козловської в Бориспільському районі 1926 р. – 4 арк.
101. Спр. 86/2-г. В. Козловська. Місця комунальних робіт м. Київ, 1926 р. – 4 арк.
102. Спр. 86/2-д. Експедиція та дослідження Ржищівського району В. Козловської на французькій мові. – 7 арк.
103. Спр. 86/2-е. Звіт В. Є. Козловської про розкопки в урочищі Гарди біля с. Балики Ржищівського р-ну на Київщині, 1926 р. – 54 арк.
104. Спр. 109/25. Звіт про діяльність Херсонського історико-археологічного музею за 1925/26 рр. від 10.11.1926 р. – Арк. 1–9.
105. Спр. 109/25а. І. В. Фабриціус «Попередні розкопки Любимівського городища» 1926 р. – 17 арк.
106. Спр. 116/33. Розвідки в Ржищівському районі Київської округи за 1927 р. – 3 арк.
107. Спр. 116/34. Експедиції та розкопки В. Козловської, берег Дніпра від с. Балики до с. Ходорова 1927 р. – 1 арк.
108. Спр. 116/43. І. В. Фабриціус, розкопки Любимівського городища у 1927 р. – 35 арк.
109. Спр. 172. Редакційна комісія ВУАКу. 1928 р. – Арк. 7.
110. Спр. 179. Про видачу відкритих листів на дослідження в 1929 р. – Арк. 4.
111. Спр. 184. Про Комісію Кавказознавства в Харькові 1928 р. – Арк. 10.
112. Спр. 202/13-а. Херсонський музей. І. В. Фабриціус: «Щоденник археологічної рекогносцировки 1928 р.» – 16 арк.
113. Спр. 285. Картки до Археологічної карти складені В. Є. Козловською 1929 р. – 16 арк.

114. Спр. 309/1. Антонович К. Розкопка могили на грунтах Старо-Орлицької сільради I участку, 5 арк.
115. Спр. 309/22. Археологічні дослідження на Білоцерківщині 1929 р. Розкопки В. Козловської. Фотоальбом з розкопів та зошит. 45 фотографій. – 51 арк.
116. Спр. 520. Розкопки В. Є. Козловської коло с. Сеньківки Бориспільського району, Київської округи 1927 р. – 12 арк.
117. Спр. 521. Короткий звіт за археологічні екскурсії, дослідження та розкопки д. ч. ВУАКу В. Козловської улітку 1929 р. – 4 арк.
118. Спр. 522. Журнал розкопів В. Козловської коло с. Поштова-Віта на Київщині 1919 р. Слов'янські могили. – 12 арк.
119. Спр. 524. Ілюстрації до наукових робіт В. Козловської (с. Підгірці на Київщині, м. Ржищів, с. Балики, Ходорів, Тулинці, Туляники, Бориспіль, Бурімка, м. Київ та ін.). 24 фотографії. – 24 арк.
120. Спр. 525. Уривки статей В. Козловської (с. Трактемирів, Київ та ін.). – 25 арк.
121. Спр. 527/23. Короткий звіт за археологічні дослідження 1930 р., що їх провела В. Є. Козловська за відкритими листами НКО 402 та 403. – 7 арк.
122. Спр. 562. Рецензія В. Є. Козловської на відчит проф. П. Харламповича про розкопки, що він їх проводив у 1929 р. на Первомайському. – 1 арк.
123. Спр. 596. Резюме німецькою мовою на працю В. Є. Козловської. – 2 арк.
124. Спр. 613. Реєстр речей з розкопів В. Є. Козловської в с. Романцівці Попелянського району (кол. Білоцерківщ.) урочище «Пожеча», вересень–жовтень 1931 р. – 11 арк.
125. Спр. 613а. Короткий звіт за археологічні дослідження 1931 р. В. Є. Козловської у с. Романцівці Попелянського району на Білоцерківщині. – 12 арк.

Архів відділу кадрів Інституту археології НАН України, м. Київ

126. Личное дело М. И. Вязьмитиной. – 27 арк.
127. Личное дело И. В. Фабрициус. – 26 арк.

**Науковий архів Дніпропетровського національного історичного музею
ім. Д. І. Яворницького, м. Дніпропетровськ**

128. Арх. К 94/н–22. Письмо в совет Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля от А. А. Скрыленко, 1906 г. – Арк. 40.

Ф. 10 Д. І. Яворницький

129. Арх. 12171. Лист П. С. Уварової до Д. І. Яворницького від 25.02.1908 р. – Арк. 1.
130. Арх. 12174. Лист П. С. Уварової до Д. І. Яворницького від 8.04.1908 р. – Арк. 1.
131. Арх. 12186. Лист П. С. Уварової до Д. І. Яворницького від 9.06.1914 р. – 2 арк.
132. Арх. 20648. Лист П. С. Уварової до Д. І. Яворницького від 7.03.1905 р. – Арк. 1–2.
133. Арх. 20671. Лист П. С. Уварової до Д. І. Яворницького від 27.07.1905 р. – Арк. 1.
134. Арх. 20674. Лист П. С. Уварової до Д. І. Яворницького від 9.07.1914 р. – 2 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки
імені В. І. Вернадського НАН України, м. Київ**

Ф. І Літературний відділ

135. Спр. 45520–45526. Переписка Мельник-Антонович Е. Н. с Багалием Д. И. Киев–Харьков (1928–1930 гг.). – 7 арк.
136. Спр. 8056. Благодарность В. Б. Антоновичу от выпускниц ВЖК. – 2 арк.
137. Спр. 7780. Дневник раскопок произведенных Ю. Ф. Абаза возле селения Сигнаевка, август 1894 г. – 5 арк.

Ф. 46 Архів В. С. Іконникова, матеріали щодо вищих жіночих курсів

138. Спр. 703. Дневниковые записки А. Л. Иконниковой, 2.01.1884 г. –

13.03.1885 г. – 98 арк.

2. Опубліковані

139. Археологическая летопись к Археологическому съезду в Киеве // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 166 – 179.
140. Витте С. Ю. Воспоминания: в 2 т. / С. Ю. Витте. – Т.1. 1849–1894 pp. Детство. Царствование Александара II и Александара III. – М., 1960. – 505 с.
141. Гербовник дворянских родов Всероссийской империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gerbovnik.ru/arms>
142. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – 888 с.
143. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. В. Абросимова [та ін.], під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 3. Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – 740 с.
144. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. В. Абросимова [та ін.], під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – 848 с.
145. Императорское Московское археологическое общество в первое десятилетие его существования (1864–1914 гг.) – М., 1915. – Т. 2. – 249 с.
146. Историко-культурный атлас по русской истории, составленный Н. Д. Полонской: в 3 вып. [Электронный ресурс] / Н. Д. Полонская, под ред. М. В. Довнар-Запольского. – Вып. 1. Древности не славянские. Древности славянские. – К.: Тип. В. С. Кульженко, 1913. – Режим доступа: <http://www.prlib.ru/Lib/pages/item.aspx?itemid=4901>
147. Историко-культурный атлас по русской истории, составленный Н. Д. Полонской: в 3 вып. [Электронный ресурс] / Н. Д. Полонская, под

- ред. М. В. Довнар-Запольского. – Вып. 2. Русь Московская. Русь Юго-Западная. – К.: Тип. В. С. Кульженко, 1913. – Режим доступа: <http://www.prlib.ru/Lib/pages/item.aspx?itemid=2401>
148. Историко-культурный атлас по русской истории, составленный Н. Д. Полонской: в 3 вып. [Электронный ресурс] / Н. Д. Полонская, под ред. М. В. Довнар-Запольского. – Вып. 3. Петровская эпоха. Середина XIII века. Век Екатерины II. Малороссия. Деятнадцатый век. – К.: Тип. В. С. Кульженко, 1914. – Режим доступа: <http://www.prlib.ru/Lib/pages/item.aspx?itemid=51970>
149. Каталог выставки восьмого Археологического съезда в Москве. – М., 1890. – 779 с.
150. Каталог Выставки XI-го Археологического съезда в Киеве. – К., 1899. – 308 с.
151. Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля: археология и этнография / сост. А. А. Скрыленко, В. А. Бабенко. – Екатеринослав, 1905. – 296 с.
152. Каталог коллекций древностей А. Н. Поля в Екатеринославе / сост. Е. Мельник. – К.: Тип. Кульженко С. В., 1893. – Вып. 1. – 217 с.
153. Летопись Херсонского городского музея за 1913 г. / сост. В. И. Гошкевич. – Херсон: Изд. Херсон. гор. упр., 1915. – Вып. 5. – 44 с.
154. Летопись музея за 1914 г. / сост. В. И. Гошкевич. – Херсон: Изд. Херсон. гор. упр., 1916. – Вып. 6. – 35 с.
155. Лист В. О. Бабенка до Д. І. Яворницького від 25. 02. 1907 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 18–19.
156. Лист В. О. Бабенка до Д. І. Яворницького від 10. 07. 1909 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової;

- перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 19–20.
157. Лист К. В. Болсуновського до Д. І. Яворницького від 4.03.1906 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 89–90.
158. Лист А. В. Добровольського до Д. І. Яворницького від 23.01.1930 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 218–219.
159. Лист А. В. Добровольського до Д. І. Яворницького від 1.02.1930 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 201–202.
160. Лист А. А. Скриленко до Д. І. Яворницького від 23.01.1903 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 483–484.
161. Лист А. А. Скриленко до Д. І. Яворницького від 23.01.1903 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 492–494.
162. Лист А. А. Скриленко до Д. І. Яворницького від 20.01.1904 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової;

- перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 485–486.
163. Лист А. А. Скриленко до Д. І. Яворницького від 12. 12. 1904 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 486.
164. Лист А. А. Скриленко до Д. І. Яворницького від 14. 12. 1904 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 486–487.
165. Лист А. А. Скриленко до Д. І. Яворницького від 1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 494.
166. Лист А. А. Скриленко до Д. І. Яворницького від 2. 01. 1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 487–488.
167. Лист А. А. Скриленко до Д. І. Яворницького від 10. 01. 1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 489.
168. Лист А. А. Скриленко до Д. І. Яворницького від 13. 01. 1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової;

- перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 489–490.
169. Лист А. А. Скриленко до Д. І. Яворницького від 29.04. 1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 490–491.
170. Лист А. А. Скриленко до Д. І. Яворницького від 6.05. 1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 491–492.
171. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 9.02. 1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 411–413.
172. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 16.02. 1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 413.
173. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 3.05. 1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 414–415.
174. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 17.05. 1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів,

- приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 415–416.
175. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 22.05.1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 416–417.
176. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 24.05.1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 417.
177. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 27.05.1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 418.
178. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 7.06.1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 418–419.
179. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 6.07.1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 420–421.
180. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 18.06.1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів,

- приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 419–420.
181. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 15.07. 1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 421–422.
182. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 17.07. 1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 422–424.
183. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 27.07. 1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 424–425.
184. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 30.07. 1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 425–426.
185. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 2.08. 1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 426–427.
186. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 14.08. 1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів,

- приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 427–428.
187. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 24.08.1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 428–429.
188. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 18.09.1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 429.
189. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 17.10.1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 430–431.
190. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 24.11.1884 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 431–432.
191. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 2.01.1885 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 432–433.
192. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 6.03.1885 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів,

- приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 433–434.
193. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 22.05.1885 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 434–435.
194. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 3.07.1885 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 435–436.
195. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 18.07.1885 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 436–437.
196. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 14.10.1885 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 437–438.
197. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 16.12.1885 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 438–439.
198. Лист А. М. Миклашевського до Д. І. Яворницького від 14.07.1889 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. Абросимова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 6. Листи друзів,

- приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – С. 439–440.
199. Лист А. С. Синявського до Д. І. Яворницького від 22. 04. 1903 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 470.
200. Лист А. С. Синявського до Д. І. Яворницького від 20. 12. 1904 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 473.
201. Лист В. Є. Козловської до Д. І. Яворницького від 19. 03. 1929. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. В. Абросимова [та ін.], під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 3. Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – С. 152.
202. Лист В. Є. Козловської до Д. І. Яворницького від 12. 01. 1931. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. В. Абросимова [та ін.], під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 3. Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – С. 153.
203. Лист М. Я. Рудинського до Д. І. Яворницького від 25. 07. 1927 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 456–458.
204. Лист К. М. Скаржинської до Д. І. Яворницького від 08. 01. 1885. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. В. Абросимова [та ін.], під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 3. Листи

- музейних діячів до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – С. 324–325.
205. Лист К. М. Скаржинської до Д. І. Яворницького від 27. 11. 1864. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. В. Абросимова [та ін.], під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 3. Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – С. 323–324.
206. Лист К. М. Скаржинської до Д. І. Яворницького від 29. 11. 1888. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. В. Абросимова [та ін.], під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 3. Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – С. 325.
207. Лист І. В. Фабриціус до Д. І. Яворницького від 21. 05. 1831. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / уклад.: С. В. Абросимова [та ін.], під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Вип. 3. Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – С. 594–595.
208. Лист В. Харламова до Д. І. Яворницького від 20. 04. 1903 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: у 6 вип. / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С. 595–596.
209. Мельник Е. Н. Раскопки в земле лучан, произведенные в 1897 и 1899 гг. / Е. Н. Мельник // Труды XI АС в Киеве. – К., 1908. – Кн. 3. – С. 479–514.
210. Мельник Е. Н. Стоянка каменного века у Днепровских порогов / Е. Н. Мельник // Труды VIII АС. – К., 1897.
211. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 591 с.
212. Россия под надзором : Отчеты III отделения. 1827–1869 : сборник документов. – М.: Российский фонд культуры: Российский Архив, 2006. –

- 704 с.
213. Сборник Археологического музея высших женских курсов в Киеве / под. ред. В. Е. Данилевича. – К., 1914. – 71 с.
214. Скриленко А. А. Про деякі рукописи Катеринославського обласного музею О. М. Поля / А. А. Скриленко // *Летопись ЕУАК*. – Екатеринослав, 1909. – Вып. 5. – С. 16.
215. Скрыленко А. А. Глиняные статуэтки домикенской культуры, открытой в среднем Поднепровье / А. А. Скрыленко // *Труды XII АС в Харькове в 1903 г.* – М., 1905. – Т. 1. – С. 146–152.
216. Скрыленко А. А. Несколько слов о керамике Екатеринославской губернии по данным обласного музея / А. А. Скрыленко // *Известия XIII АС в Екатеринославе*. – Харьков, 1905. – № 9. – С. 250.
217. Скрыленко А. А. О наиболее интересных типах сосудов Новороссийского края / А. А. Скрыленко // *Летопись ЕУАК* / под. ред. А. С. Синявского. – Екатеринослав, 1905. – Вып. 2. – Ч. 2. – 134 с.
218. Скрыленко А. А. Рецензия на книгу Городцова В. А. «Русская доисторическая керамика» / А. А. Скрыленко // *Археологическая летопись Южной Руси* / под. ред. Н. Ф. Беяшевского. – К., 1903. – С. 73-75.
219. Скрыленко А. А. Рецензия на Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII АС / А. А. Скрыленко // *Археологическая летопись Южной Руси* / под. ред. Е. Н. Редина. – К., 1903. – Вып. 1-4. – № 2. – С. 147-148.
220. Скрыленко А. А. Рецензия на Труды Черниговской Губернской ученой архивной комиссии / А. А. Скрыленко // *Археологическая летопись Южной Руси* / под. ред. Е. Н. Редина. – К., 1903. – Вып. 1-4. – С. 149-150.
221. Труды XI АС в Киеве: в 2 т. – К., 1902. – Т. 2. – 711 с.
222. Труды XII АС в Харькове: в 3 т. – М., 1905. – Т. 1. – 751 с.; Т. 2. – 590; Т. 3. – 427 с.
223. Труды XIII АС в Екатеринославе. 1905: в 2 т. – М., 1907. – Т. 1. – 434 с.
224. Труды XIII АС в Екатеринославе. 1905: в 2 т. – М., 1908. – Т. 2. – 533 с.

225. Уварова П. С. Былое. Давно прошедшие счастливые дни / П. С. Уварова. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2005. – 294 с.
226. Указатель выставки при археологическом съезде в Киеве. 1874 г. 2–22 августа. – К., 1874 г. – 169 с.

ЛІТЕРАТУРА

227. Абубикирова Н. И. Что такое "гендер"? / Н. И. Абубикирова // Общественные науки и современность. – 1996. – № 6. – С. 123–125.
228. Агамова Н. С. Российские женщины в науке и высшей школе: историко-научные и науковедческие аспекты (к 150-летию со дня рождения С. В. Ковалевской) / Н. С. Агамова, А. Г. Аллахвердян // Вопросы истории естествознания и техники. – 2000. – № 1. – С. 1–12.
229. Агеева В. Жіночий простір: феміністичний дискурс українського модернізму / В. Агеева. – К., 2008. – 360 с.
230. Аксареева В. Г. Биография, как источник гендерного изучения истории археологи [Электронный ресурс] / В. Г. Аксареева // Пятые междунар. чтения памяти В. В. Иофе: Право на имя. Биографика 20 века: Эпоха и личность: ракурсы исторического понимания: Тезисы. – Режим доступа: <http://www.eu.spb.ru/news/files2007/theses2007.pdf>.
231. Аксареева В. Г. «Мы, французы, не привыкли видеть русскую даму, занимающуюся науками, и в особенности археологией...»: мемуары графини Прасковьи Сергеевны Уваровой в гендерном прочтении / В. Г. Аксареева // Вестник ЧГУ. История. – 2009. – № 32 (170). – С. 157–163.
232. Андросова-Байда Д. «Образ історика»: генеалогія поняття / [Электронный ресурс] / Д. Андросова-Байда. – Режим доступа: <http://eadnurt.diit.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1136/3/O2.pdf>.
233. Андросова-Байда Д. О. Кар'єрні стереотипи жінки-науковця (на прикладі української історичної науки) / Д. О. Андросова-Байда // Гендерна освіта в Україні: теоретичні та праксеологічні аспекти реалізації: матеріали всеукр.

- наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 24 листопада 2011 р.). – Дніпропетровськ, 2012. – С. 88–93.
234. Андросова-Байда Д. О. Українська історична наука 1920-х рр.: образ жінки історика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / НАН України, Ін-т історії України / Андросова-Байда Дарина Олександрівна. – К., 2010. – 21 с.
235. Андросова-Байда Д. «Женское письмо» в украинском научном пространстве / Д. Андросова-Байда // Эйдос. – М.: Институт истории Украины, 2008. – № 3. – С. 354–370.
236. Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізм творення нової ідентичності / Д. Андросова-Байда // Историографические исследования в Украине. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 2008. – № 19. – С. 23–41.
237. Антонова Н. В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Н. В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 131–143.
238. Антонович В. Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович; упоряд.: О. Годійчук, В. Ульяновський; вст. ст., комент. В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.
239. Ануфриев С. Самоопределение человека в современном обществе / С. Ануфриев, Р. Романов // Вестник ТГПУ. – 2004. – Вып. 2 (39). – С. 72–77.
240. Анучин Д. М. Историческая записка о деятельности Московского археологического общества за первые 25 лет его существования / Д. М. Анучин // Труды VIII Археологического съезда. – М., 1890. – С. 2–24.
241. Археология Украинской УРСР: в 3 т. / В. Д. Баран, А. С. Русяева, А. В. Черненко. – Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды. – К.: Наукова думка, 1986. – 589 с.

242. Археология Украинской УРСР: в 3 т. / С. С. Березанская, В. А. Курц, Д. Я. Телегин. – Т. 1. Первобытная археология. – К.: Наукова думка, 1985. – 567 с.
243. Археология Украинской УРСР: в 3 т. / С. Д. Крыжицкий, Р. С. Орлов, П. П. Толочко. – Т. 2. Скифо-сарматская и античная археология. – К.: Наукова думка, 1985. – 573 с.
244. Арциховский А. В. Археология (до середины XIX в.) / А. В. Арциховский // Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1955. – Т. 1. – С. 523–535.
245. Арциховский А. В. Археология (начало XX в.) / А. В. Арциховский // Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1963. – Т. 3. – С. 586–596.
246. Арциховский А. В. Археология (вторая половина XIX в.) / А. В. Арциховский // Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1960. – Т. 2. – С. 614–632.
247. Астахов М. В. Методология исторической науки: историко-библиографическое исследование отечественной литературы 80-х – 90-х гг. XX в. В 3-х т. Т. I. Библиография. Историография. Общая и специальная методология исторической науки / М. В. Астахов / Самарский Центр аналитической истории и исторической информатики. – Самара, 2006. – 289 с.
248. Барчунова Т. В. «Эгоистичный гендер», или Воспроизводство гендерной асимметрии в гендерных исследованиях / Т. В. Барчунова // *Общественные науки и современность*. – 2002. – № 5. – С. 181–190.
249. Бейсенова Г. А. Философия образования М. Фуко как проекция концепции власти-образования / Г. А. Бейсенова // *Образование и насилие*: сб. статей / под ред. К. С. Пигрова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. – С. 223–234.
250. Білокінь С. Козловська В. Є. / С. Білокінь // *Довідник з історії України*. – 2-е вид. – К.: Генеза, 2001 // [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<http://www.history.org.ua/?termin=Kozlovska>

251. Богатова Л. М. Эмансипация как онтологическая трагедия пола / Л. М. Богатова // Философские науки. – 2008. – № 6. – С. 113–133.
252. Богданова И. Ф. Женщины в науке: вчера, сегодня, завтра / И. Ф. Богданова // Социс. – 2004. – № 1. – С. 103–111.
253. Бок Г. История, история женщин, история полов / Г. Бок // Альманах THESIS. – 1994. – Вып. 6. – С. 170–200.
254. Бондаренко Л. Ю. Роль женщины: от прошлого к настоящему / Л. Ю. Бондаренко // Общественные науки и современность. – 1996. – № 4. – С. 163–170.
255. Будде Г.-Ф. Пол истории / Г.-Ф. Будде // Пол. Гендер. Культура: Немецкие и русские исследования. – М. – 1999. – С. 130–154.
256. Ващенко В. В. Від саморепрезентації до методології: психобіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського / В. В. Ващенко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 324 с.
257. Ващенко В. В. (Українські) історики, політичні генерації та (радянська) влада: нова аналітична структура радянської історії / В. В. Ващенко // Історик і Влада : колективна монографія / відп. ред. В. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – С. 77–131.
258. Верба І. В. Життя та творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973): монографія / І. В. Верба. – Ніжин, 2008. – 324 с.
259. Веселовский Н. И. История Императорского Русского Археологического Общества за первое пятидесятилетие его существования. 1846–1896 / Н. И. Веселовский. – СПб., 1900. – 515 с.
260. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник / відп. ред. В. О. Горбик; редкол.: М. Т. Пархоменко, Е. М. Піскова, П. І. Скрипник та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч. 1. – 351 с.
261. Воронов В. І. Джерелознавство історії України : курс лекцій / В. І. Воронов. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – 336 с.

262. Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии. У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20 – первая половина 30-х годов / В. Ф. Генинг. – К.: Наукова думка, 1982. – 224 с.
263. Герус-Тарнавецька І. Наталія Полонська / І. Герус-Тарнавецька. – Вінніпег, 1974. – 40 с.
264. Гобсбаум Е. Нова жінка / Е. Гобсбаум // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / ред. Л. Гентош, О. Кісь. – Л.: ВНТЛ-Класика, 2003. – С. 74–96.
265. Голубь О. В. Профессиональное самоопределение как этап социализации личности / О. В. Голубь // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 3–2. – С. 417–421
266. Гомоляко А. О. Науково-педагогічна діяльність В. Ю. Данилевича : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України / Гомоляко А. О. – Чернігів : Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2012. – 19 с.
267. Грушевский М. С. Украинский народ в его прошлом и настоящем : в 2 т. / М. С. Грушевский. – СПб., 1914. – Т. 1. – С. 1–9.
268. Дашкова Т. Гендерная проблематика: подходы к описанию / Т. Дашкова // Исторические исследования в России-II. Семь лет спустя / под ред. Г. А. Бордюгова. – М.: АИРО-XX, 2003. – С. 203–245.
269. Домоховский А. О. О правах женщины в России / А. О. Домоховский // Библиотека для чтения. – 1862. – № 7. – С. 89–92.
270. Дюби Ж. Рассказывая историю женщин / Ж. Дюби, М. Перро // ГИ. – 2004. – № 12. – С. 101–111.
271. Енциклопедія історії України: у 10 т. / ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – 688 с.
272. Енциклопедія трипільської цивілізації: у 2 кн. / під ред. М. Ю. Видейка, Н. Б. Бурдо, Г. Пашкевич, О. Цвек. – Кн. 1. – К., 2004. – Т. 1. – 703 с.
273. Жебелев С. А. Введение в археологию / С. А. Жебелев. – Петроград: Наука

- и школа, 1923. – 200 с.
274. Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 52. – Режим доступу: <http://mylektsii.ru/3-62466.html>.
275. Заруба В. Н. Дворяне Екатеринославской губернии / В. Н. Заруба. – Д.: Лира, 2016. – 560 с.
276. Зинченко Н. Женское образование в России. Исторический очерк / Н. Зинченко – СПб. – 1901. – 150 с.
277. Иконникова А. Л. Воспоминания о деятельности Ф. Я. Фортинского на Высших женских курсах в Киеве / А. Л. Иконникова. – К., 1903. – 170 с.
278. Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 рр. / уклад.: П. Толочко, Д. Козак, Н. Абашина, В. Колеснікова та ін. – К., 2015. – 670 с.
279. Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
280. Калакура Я. С. Историчне джерелознавство: підручник / Я. С. Калакура. – К.: Либідь, 2002. – 436 с.
281. Киселева Т. Г. Социальный образ женщины в культурах мира / Т. Г. Киселева // Общественные науки и современность. – 2003. – № 3. – С. 162–172
282. Кісь О. Бунтівна наука: феміністська парадигма в культурі та соціальній антропології (Західний досвід) / О. Кісь // Сучасність. – 2008. – № 10. – С. 43–51.
283. Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи» / О. Кіян. – К., 2005. – 492 с.
284. Клейн Л. С. История археологической мысли: курс лекций: в 2 ч. / Л. С. Клейн. – СПб., 2005. – 960 с.
285. Клейн Л. С. История российской археологии: учения, школы и личности: в 2 т. / Л. С. Клейн. – СПб: «Евразия», 2014. – Т. 1. – 704 с., Т. 2 – 640 с.
286. Кобченко К. А. Київські вищі жіночі курси в Києві в 1917–1920-х рр. /

- К. А. Кобченко // Етнічна історія народів Європи / КНУ імені Тараса Шевченка. Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. – 2002. – Вип. 13. – С. 55–58.
287. Кобченко К. А. Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878 – 1920) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 09.00.12 – українознавство / Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка / К. А. Кобченко. – К., 2004. – 294 с.
288. Кобченко К. А. Слухачки Київських вищих жіночих курсів: груповий портрет / К. А. Кобченко // Етнічна історія народів Європи / КНУ імені Тараса Шевченка. Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. – 2001. – Вип. 12. – С. 49–54.
289. Ковальова І. Ф. А. А. Скриленко (сторінки до біографії) / І. Ф. Ковальова, Г. Г. Руденко // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 4. – С. 154–165.
290. Ковальова І. Ф. Персонажі Катеринославської археології кінця XIX – поч. XX ст. / І. Ф. Ковальова, Г. Г. Руденко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць / відп. ред. С. І Світленко. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 268 – 274.
291. Колесник И. И. Гранд-нарратив в украинских историографических практиках / И. И. Колесник // Историческая наука сегодня: теория, методы, перспективы / под ред. Л. П. Репиной. – М., 2011. – С. 249–252.
292. Колесник І. «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень / І. Колесник // Український історичний журнал. – К.: «КВІЦ», 2012. – № 13. – С. 185–209.
293. Колесник І. Ментальні мапи як інструмент історика / І. Колесник // Ейдос : Альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – № 7. – С. 159–168.
294. Колесник І. Українська історіографія: дисциплінарний та мовний статус / І. Колесник // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія : міжвузівський зб. наук. праць. –

- Дніпропетровськ, 1997. – С. 5–12.
295. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 566 с.
296. Колесник І. Український історик та влада: точка неповернення / І. Колесник // Історик і Влада. Колективна монографія / відп. ред. В. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – С. 11–54.
297. Конвенція ООН «О ликвидации всех форм дискриминации женщин» [Електронний ресурс] // Библиотека правовых документов. – Режим доступу: http://www.pravo.vuzlib.su/book_z138_page_18.htm.
298. Корпусова В. М. З історії київської інтелігенції ХХ ст. (до сторіччя народження М. І. Вязьмітіної (22.04.1896–3.04.1994) / В. М. Корпусова // Музейні читання : матеріали. наук. конф. (Київ, 17-18 грудня 1996 р.). / Музей іст. коштовностей України. – К., 1998. – С. 8–12.
299. Кузнецов О. В. Процессуализм и постпроцессуализм в современной археологической теории [Електронний ресурс] / О. В. Кузнецов. – Режим доступу: <http://www.archeologia.ru/Library/Book/3093b9a62ef4>.
300. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну / П. Курінний. – Полтава, 1994. – 140 с.
301. Лебедев Г. С. История отечественной археологии. 1700–1917 / Г. С. Лебедев – СПб.: Изд-во СПбГУ. – 1992. – 464 с.
302. Литовченко Л. А. Исследование проблем истории России XI-XVIII веков в трудах И. Е. Забелина : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. / Днепрпетр. гос. ун-т / Л. А. Литовченко. – Днепрпетровск. – 1988. – 25 с.
303. Лорбер Дж. Пол как социальная категория / Дж. Лорбер // THESIS. – 1994. – № 6 – С. 127–136.
304. Любчанская Т. В. Женщина-археолог глазами современных студентов / Т. В. Любчанская // Вестник Челябинского государственного университета: Серия История: науч. журн. – Челябинск, 2011. – Вып. № 1 – С. 161–165.
305. Ляскоронский В. Г. Археологические раскопки близ г. Лубен, Полтавской

- г., в урочище Лысая гора / В. Г. Ляскоронский // КС. – 1892. – № 11. – С. 263–278.
306. Ляшко С. М. Деякі роздуми щодо створення біографічного словника дослідників археології України на тлі творчої діяльності Віталія Васильовича Отроценка [Електронний ресурс] / С. М. Ляшко. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Mtdza/2007_7/lishko.pdf.
307. Ляшко С. М. Джерельна база біографічних досліджень: загальне і особливе / С. М. Ляшко // Українська біографістика: зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 8. – С. 27–50.
308. Ляшко С. М. Наукова біографія Я. П. Новицького: проблеми теорії і практики / С. М. Ляшко // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2010. – № 10. – С. 220–229.
309. Ляшко С. М. Поняття «Наукова біографія» у теорії та практиці історико-біографічних досліджень / С. М. Ляшко // Українська біографістика: зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 10. – С. 25–47.
310. Ляшко С. М. Постійна комісія УАН–ВУАН для складання біографічного словника діячів України: персонологічний вимір / С. М. Ляшко. – Українська біографістика: зб. наук. праць. – К., 2015. – Вип. 12. – С. 42–81.
311. Ляшко С. М. Українська довідкова біографістика як напрямок історії археології та засіб наукової комунікації / С. М. Ляшко // Історія археології: дослідники та наукові центри // Археологія і давня історія України. – Вип. 9. Наукова серія з проблем археології та давньої історії. – К., 2012. – С. 165–170.
312. Ляшко С. М. Українські біографічні довідкові видання XIX – XX століття: історичні та теоретико-методологічні засади / С. М. Ляшко. – Запоріжжя, 2010. – 288 с.
313. Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920– 1930-х років / І. Б. Матяш – К., 2000. – С. 139–172.
314. Макадей Л. И., Красножонова А.С. Самоидентичность и профессиональная идентичность как два взаимообуславленных процесса в юношеском возрасте

- / Л. И. Макадей., А. С. Красножонова // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.scienceforum.ru/2015/pdf/16670.pdf>
315. Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник / Г. Г. Мезенцева / відп. ред. В. П. Коваленко. – Чернігів, 1997. – 205 с.
316. Митина О. В. Женское гендерное поведение в социальном и кросскультурном аспектах / О. В. Митина // Общественные науки и современность. – 1999. – № 3. – С.179–191.
317. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник: у 4 т. / В. Л. Модзалевский В. Л. – К., 1912. – Т. 3. – 930 с.
318. Мозолевский Б. Н. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. Бабина, Водяна и Соболева могилы / Б. Н. Мозолевский, С. В. Полин. – Киев: Стилос, 2005. – 624 с.
319. Монгайт А. Л. Археология СССР / А. Л. Монгайт. – М., 1955. – 436 с.
320. Морозов И. А. Гендерные роли в субкультурах / И. А. Морозов. // Этнографическое обозрение. – 2006. – № 4. – С. 3–7.
321. Музичко О. Жінки-історики-козакознавці в історіографічному процесі Південної України наприкінці XIX – першій третині XX ст. [Електронний ресурс] / О. Музичко. – Режим доступа: http://www.history.org.ua/JournALL/chorn/chorn_2013_8/12.pdf.
322. Мюллер У. Пол и организация: долгие дебаты и актуальные тенденции [Электронный ресурс] / У. Мюллер // Библиотека Гумер – социология. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Article/mull_pol.php.
323. Непомнящий А. А. История изучения Крыма в лицах: рец. на кн.: Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.). – СПб.: Наука, 2002. – 676 с. [Электронный ресурс] / А. А. Непомнящий. – Режим доступа: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/74635/31Nepomnyashy.pdf?sequence=1>.
324. Непомнящий А. А. Подвижники Крымоведения / А. А. Непомнящий. –

- Симферополь: СГТ, 2006. – 324 с.
325. Нохлин Л. Почему не было великих художниц? // Гендерная теория и искусство: Антология: 1970-2000 / под ред. Л. М. Бредихиной, К. Дипуэлл. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005 [Электронный ресурс] / Л. Нохлин. – Режим доступа: <http://womensation.org/rochemu-ne-bylo-velikih-hudozhnic/>.
326. Оленковський М. Вони прославили наш край. Відомі херсонські учені-археологи / М. Оленковський. – Херсон, 2000. – Вип. 1. – 59 с.
327. Основи теорії гендеру: навч. посіб. / ред. колегія В. П. Агаєва, Л. С. Кобелянська, М. М. Скорик. – К.: «К. І. С.», 2004. – 536 с.
328. Павлова В. В. Є. Козловська – археолог і музейний діяч Києва / В. Павлова // Київ і кияни: матеріали щорічної наук.-практ. конф. Музею історії міста Києва. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 264 – 271.
329. Павлова В. В. Сторінки життя та наукова діяльність В. Є. Козловської / В. В. Павлова // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 70 – 83.
330. Пассек Т. Периодизация трипольских поселений / Т. Пассек // МИА. – М. – 1949. – № 10. – С. 128–134.
331. Пічкур С. С. Археологічна освіта в Києві у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / С. С. Пічкур // Археологія і давня історія України: зб. наук. пр. – К.: ІА НАН України, 2012. – С. 208–212.
332. Платонова Н. И. История археологической мысли в России. Вторая половина ХІХ – первая треть ХХ века / Н. И. Платонова. – СПб.: Нестор-История, 2010. – 316 с.
333. Попова Т. М. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета / Т. М. Попова. – Одеса: Астропринт, 2007. – 234 с.
334. Проскурина М. М. Феминизация науки как социальная проблема / М. М. Проскурина // Социологические исследования. – 2002. – № 3. – С. 72–77.
335. Пряхин А. Д. История советской археологии / А. Д. Пряхин. – Воронеж:

ВГУ, 1986. – 286 с.

336. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л. Н. Пушкарев. – М.: Наука, 1975. – 281.
337. Пушкарева Н. «Ума не надо»: социальные представления о женщине – научном работнике в постсоветском обществе / Н. Пушкарева // Труды Карельского научного центра РАН. – 2013. – № 4. – С. 89–98.
338. Пушкарева Н. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы / Н. Пушкарева // Вопросы истории. – 1998. – № 6. – С. 76–86.
339. Пушкарева Н. Женщины-историки в России 1800–1917 гг. / Н. Пушкарева // Вестник Пермского университета. – 2012. – № 1 (18). – С. 228–246.
340. Пушкарева Н. Как заставить заговорить пол? (гендерная концепция анализа в истории и этнологии) / Н. Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 2000. – № 2. – С. 27–42.
341. Пушкарева Н. Общая линия жизни и репрезентация успешности в автобиографиях и автобиографических интервью женщин-ученых / Н. Пушкарева // TRACTUS AEVORUM. – 2014. – Т. 1. – № 1. – С. 15–27.
342. Пушкарева Н. Libido academica (гендерный аспект просопографии академической жизни) [Электронный ресурс] / Н. Пушкарева // Антропологический форум. – № 14. – Режим доступа: http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/014/14_pushkareva.pdf.
343. Пушкарева Н. Гендерная лингвистика и историческая наука / Н. Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 2001. – № 2. – С. 31–40.
344. Пушкарева Н. Историческая феминология в России: состояние и перспективы / Н. Пушкарева // Общественные науки и современность. – 2003. – № 6. – С. 164–172.
345. Пушкарева Н. Феминистский проект в новейшей этнологии и антропологии (1980–2000 гг.) / Н. Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 3. – С. 82–97.
346. Пушкарева Н. Л. Гендерные исследования и исторические науки / Н. Л. Пушкарева // Гендерные исследования. – 1999. – № 3. – С. 166–186.

347. Пушкарьова Н. Від “Жіночих студій” до “гендерних досліджень”, від історичної фемінології до гендерної історії / Н. Пушкарева // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під ред. Л. Гентош і О. Кісь. – Львів: Классика, 2003. – С. 15–45.
348. Равдоникас В. И. За марксистскую историю материальной культуры / В. И. Равдоникас // Известия ГАИМК. – 1930. – Т. 8. – Вып. 3–4. – 94 с.
349. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика / Л. П. Репина. – М.: Кругъ, 2011. – 560 с.
350. Репина Л. П. Пол, власть и концепции «разделения сфер»: от истории женщин к гендерной истории / Л. П. Репина // Общественные науки и современность. – 2000. – № 4. – С. 123–137.
351. Репина Л. П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого: очерки: хрестоматия / Л. П. Репина. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 352 с.
352. Руденко Г. Г. Археологія у краєзнавстві Катеринославщини (II пол. XIX ст. – поч. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 : захищена 25.05.11 : затв. 22.12.11 / Дніпропетр. нац. ун-т / Руденко Ганна Григорівна. – Дніпропетровськ, 2011. – 198 с.
353. Руденко Г. Г. А. А. Скриленко – перша дослідниця антропоморфної пластики Трипілля / Г. Г. Руденко // Борисфен. – 2006. – № 5. – С. 5–7.
354. Руденко Г. Г. Внесок К. М. Антонович у археологічне дослідження Катеринославщини / Г. Г. Руденко // Проблеми археології Подніпров’я : наук. міжвуз. зб. з проблем археології, давньої історії та етнографії / відп. ред. І. Ф. Ковальова. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 124–129.
355. Руденко Г. Г. Життєвий та творчий шлях К. М. Мельник-Антонович / Г. Г. Руденко // Історія і культура Придніпров’я: невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2009. – Вип. 6. – С. 121–129.
356. Святець Ю. А. Класифікація історичних джерел: об’єктно-орієнтована

- парадигма / Ю. А. Святець // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / ред. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 143–170.
357. Сидорова Л. А. Генерационный подход в изучении истории исторической науки / Л. А. Сидорова. // Тысячелетие развития общественно-политической и исторической мысли России. Нижний Новгород, 2008. – С. 4–7.
358. Сидорова Л. А. Когнитивные возможности генерационного подхода в изучении истории исторической науки / Л. А. Сидорова. // Культура, наука, образование: проблемы и перспективы: материалы Всеросс. науч.-практ. конф. Нижневартовск, 2012. – С. 460–462.
359. Силласте Г. Г. Гендерная социология: состояние, противоречия, перспективы / Г. Г. Силласте // Социологические исследования. – 2004. – № 9. – С. 77–86.
360. Славин Л. М. И. В. Фабрициус: 1882–1966: некролог / Л. М. Славин // СА. – 1966. – № 3. – С. 296–297.
361. Ставицька А. В. Київський археологічний інститут як навчально-наукова корпорація [Електронний ресурс] / А. В. Ставицька. – Режим доступу: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/89395/47-Stavytska.pdf?sequence=>.
362. Ставицька А. В. Київський археологічний інститут (1917–1924) як перший осередок галузевої освіти в Україні [Електронний ресурс] / А. В. Ставицька. – Режим доступу: http://base.dnsgb.com.ua/INB/2013-1/13_stavitska.pdf.
363. Ставицька А. В. Київський археологічний інститут (1917–1924) як перший осередок галузевої освіти в Україні / А. В. Ставицька // Археологія і давня історія України – К. – 2012. – Вип. 9 – С. 263–267.
364. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії / І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. пр. – К., 2006. – С. 6–27.
365. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / О. Б. Супруненко – Київ-

Полтава: Археологія, 2000 – 392 с.

366. Татарко С. Измерение идентичности в рамках статусной модели Дж. Марсии / С. Татарко // Психологическая диагностика. – 2009. – № 1. – С. 1–39.
367. Трофимова Е. И. Терминологические вопросы в гендерных исследованиях / Е. И. Трофимова // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 178–188.
368. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.) / И. В. Тункина – СПб.: Наука. – 2002. – 676 с.
369. Формозов А. А. О. А. Кривцова-Гракова (1895–1970 : некролог) / А. А. Формозов // СА. – 1970. – № 4. – С. 322–323.
370. Формозов А. А. Очерки по истории русской археологии / А. А. Формозов. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 128 с.
371. Формозов А. А. Русские археологи в период тоталитаризма. Историографические очерки / А. А. Формозов. – М., 2004. – 320 с.
372. Формозов А. А. Страницы истории русской археологии / А. А. Формозов. – М.: Наука, 1986. – 240 с.
373. Формозов А. А. Человек и наука : Из записей археолога / А. А. Формозов. – М.: Знак, 2005 – 224 с.
374. Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований / Р. Хоф // Пол. Гендер. Культура: немецкие и русские исследования. – М. – 1999. – С. 23–54.
375. Худяков М. Г. Дореволюционная русская археология на службе эксплуататорских классов / М. Г. Худяков. – М.: Тип. им. Володарского, 1933. – 255 с.
376. Чабан М. П. Українська жінка вела археологічні розкопки у 19 столітті... [Електронний ресурс] / М. П. Чабан. – Режим доступу: <http://zapysy.com.ua/modules/news/print.php?storyid=2643>.
377. Чикалова И. Р. «Бархатная революция» в политической и исторической науке / И. Р. Чикалова // Женщины в истории: возможность быть увиденными : сб. науч. ст. / под ред. И. Р. Чикаловой. – Минск: БГПУ, 2004.

– Вып. 3. – С. 5–22.

378. Чубур А. А. Археологи и археология центра Европейской России: взгляд сквозь призму гендера [Электронный ресурс] / А. А. Чубур // Антропология академической жизни. – М.: Ин-т антропологии и этнологии РАН, 2009. – Режим доступа: http://www.archaeology.ru/arch_news/site_news_1.html
379. Шафранова О. И. Образование, общественная и профессиональная деятельность женщин северного Кавказа во второй половине XIX – начале XX вв.: дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – всемирная история / Ставропольский гос. ун-т / О. И. Шафранова. – Ставрополь, 2004. – 350 с.
380. Шовкопляс И. Г. Археология Украинской ССР: библиогр. указатель: 1918-1980 / АН УССР, Центр. науч. б-ка. им. В. И. Вернадского / сост. И. Г. Шовкопляс, Н. Г. Дмитренко; отв. ред. И. И. Артеменко. – Киев: Наукова думка, 1989. – 560 с.
381. Шовкопляс И. Г. Археологія України: бібліогр. покажчик: 1981-1990 / И. Г. Шовкопляс. – К., 1999. – 450 с.
382. Шовкопляс И. Г. К. М. Мельник (1859–1942) / И. Г. Шовкопляс // Музейні читання : матер. наук. конф. (Київ, 24 грудня 1999 р.). – К., 2000. – С. 6–11.
383. Шовкопляс И. Г. Развитие радянської археології на Україні (1917-1966): бібліографія / И. Г. Шовкопляс. – К.: Наукова думка, 1969. – 344 с.
384. Шумрикова-Карагодіна Л. П. Видатні жінки України і їхній внесок в розвиток національної і світової науки (друга половина XIX – середина XX століття) / Л. П. Шумрикова-Карагодіна. – Дніпропетровськ, 2003. – 212 с.
385. Шутова О. М. Тенденции антропологизации в современной историографии: история повседневности, устная и гендерная история / О. М. Шутова // Країнознавство і спеціальні історичні дисципліни. – Мінск, 2002. – Вып. 1. – С. 106–121.
386. Щербина В. Первый киевский археолог М. Ф. Берлинский / В. Щербина // Киевская старина. – 1896. – № 12. – С. 395–417.
387. Экштут С. А. Россия перед голгофой. Эпоха Великих реформ

- [Электронный ресурс] / С. А. Экштут. – Режим доступа: http://www.e-reading.by/bookreader.php/1034555/Ekshutut_-_Rossiya_pered_golgofoy._Epoha_Velikh_reform.html.
388. Эриксон Э. Детство и общество [Электронный ресурс] / Э. Эриксон. – Режим доступа: <http://www.klex.ru/беа>.
389. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: 2-е изд. / Э. Эриксон / общ. ред. и предисл. А. В. Толстых / пер. с англ. – М.: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. – 352 с.
390. Юргевич В. Н. Исторический очерк пятидесятилетия Императорского Одесского общества истории и древностей: (1839–1889) В. Н. Юргевич. – Одесса, 1889. – С. 43–70.
391. Юргевич В. Н. Краткий очерк деятельности Императорского Одесского общества истории и древностей / В. Н. Юргевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса. – 1886. – Т.14. – С. 52–58.
392. Юркова О. Митрофан Довнар-Запольський та Донський археологічний інститут: точка перетину / О. Юркова // Архіви України. – 2009. – № 5(265). – С. 220–228.
393. Якимова И. В. Вязьмитина М. И. – археолог и востоковед / И. В. Якимова // XI Межд. науч. конф. студентов и молодых ученых «Наука и образование – 2016». – Астана, 2016 – С. 4167–4170.
394. Якимова И. В. Проблемы гендерной археологии в западноевропейской историографии / И. В. Якимова // Историчні етюди: [зб. наук. пр.] / під ред. С. І. Світленка. – Дніпропетровськ: Пороги, 2014. – Вип. 4. – С. 217–219.
395. Якимова И. В. Археологическое образование в Украине во второй половине XIX в. – 20-х гг. XX в. сквозь призму женского дискурса / И. В. Якимова // Вестник Омского университета : Серия «Исторические науки». – Омск: ОмНУ им. Достоевского, 2015. – № 3 (7). – С. 57–65.
396. Якимова И. В. Графиня П. С. Уварова и ее вклад в археологическое краеведение Екатеринославщины / И. В. Якимова // Историчні етюди: [зб. наук. пр.] / під ред. С. І. Світленка. – Дніпропетровськ: Літограф, 2011. –

Вип. 3. – С. 222–225.

397. Якімова І. В. Жінчина в археологічній науці (на прикладі життєдіяльності М. І. Вязьмитиной) / І. В. Якімова // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 67-ї міжнар. конф. (Харків, 25 квітня 2014 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014 – С. 233–234.
398. Якімова І. В. Жінка в археологічній науці України в другій половині XIX–у кінці 30-х рр. XX ст.: біоісторіографічний аспект / І. В. Якімова // Вісник Дніпропетровського університету: Серія Історія та археологія. – Дніпропетровськ. – 2014. – Вип. 22. – С. 160–169.
399. Якімова І. В. Жінка-археолог поява нової ідентичності / І. В. Якімова // Вісник Дніпропетровського університету: Серія Історія та археологія. – Дніпропетровськ. – 2015. – Вип. 23. – С. 213–221.
400. Якімова І. В. Жінки-аматори в українській археологічній науці (1800–1917 рр.) / І. В. Якімова // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Історія археології: міжособистісні і інституціональні комунікації. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – 2015. – Вип. 19. – С. 34–39.
401. Якімова І. В. Жінки-археологи України кінця XIX– першої половини XX століття / І. В. Якімова // Вісник Дніпропетровського університету: Серія Історія та археологія. – Дніпропетровськ. – 2013. – Вип. 21. – С. 232–238.
402. Якімова І. В. Феномен появи жінок в археологічній науці України (др. пол. XIX – кінець 30-х рр. XX ст.) / І. В. Якімова // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 68-ї міжнар. конф. (Харків, 24 квітня 2015 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 196–197.
403. Ярская-Смирнова Е. Возникновение и развитие гендерных исследований в США и Западной Европе [Електронний ресурс] / Е. Ярская-Смирнова. – Режим доступу: <http://shkolnie.ru/kultura/1543/index.html>.
404. Beck W. Women and Archaeology in Australia / W. Beck // Women in Archaeology / edited by Cheryl Claassen. – 1994. – P. 210–218.
405. Browman D. L. Cultural Negotiations: The Role of Women in the Founding of

- Americanist Archaeology (Critical Studies in the History of Anthropology) / D. L. Browman. – University of Nebraska Press, 2013. – 360 p.
406. Carter Y. Through a Glass, Darkly: Clouded Perceptions of Feminist and Gender Archaeology / Y. Carter // Journal of the Manitoba Anthropology Student's Association. – 2009. – Vol. 28. – P. 94–105.
407. Chevigny Bell G. Daughters Writing: Toward a Theory of Women's Biography Author(s) / Bell G. Chevigny // Feminist Studies. – Spring, 1983. – Vol. 9. – № 1. – P. 79–102.
408. Claassen Ch. Homophobia and women archaeologists / Ch. Claassen // World Archaeology. – 2000. – Vol. 32 (2). – P. 173–179.
409. Claassen Ch. Women in Archaeology / Ch. Claassen. – University of Pennsylvania Press, 1994. – 264 p.
410. Conkey M. Archaeology and the study of gender / M. Conkey, J. Spector / Schiffer, M. (ed.) // Advances in Archaeological Method and Theory. – New York: Academic Press, 1984. – Vol. 7. – P. 1–38.
411. Conkey M. Programme to practice: Gender and Feminism in Archaeology [Электронный ресурс] / M. Conkey and J. Spector // Annual Review of Anthropology. – № 26. – P. 411–437. – Режим доступа: https://www.academia.edu/8534513/PROGRAMME_TO_PRACTICE_Gender_and_Feminism_in_Archaeology.
412. David M. Negotiating the Glass Ceiling: Careers of Senior Women in the Academic World / M. David, D. Woodward. – USA: Falmer Press, 1998. – 230 p.
413. Díaz-Andreu M. Excavating women. Towards an engendered history of archaeology / M. Díaz-Andreu, M. L. S. Sørensen // Excavating Women. A History of Women in European Archaeology. – London, Routledge: 1998. – P. 1–28.
414. Diaz-Andreu M. Women in Spanish Archaeology / M. Diaz-Andreu, N. Sanz Gallego // Equity Issues for Women / edited by M. Nelson, S. Nelson and A. Wylie. – 1994. – P. 121–130.
415. Donnell A. Representing Lives. Women and Auto/biography / A. Donnell,

- P. Polkey. – Great Britain, 2000. – 335 p.
416. Ego Identity: A Handbook for Psychosocial Research / Eds. J. E. Marcia, A. S. Waterman, D. R. Matteson, S. L. Archer, J. L. Orlofsky. – N. Y.: Springer-Verlag, 1993. – 445 c.
417. Engelstad E. Much More than Gender / E. Engelstad // *Archaeol Method Theory*. – 2007. – № 14. – P. 217–234.
418. Gero, Joan. Gender bias in archaeology: a cross-cultural perspective [Электронный ресурс] / J. M. Gero, D. M. Lacy, M. L. Blakey // *The Socio-Politics of Archaeology*. – Amhurst: University of Massachusetts, 1983. – Режим доступа: http://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007%2F978-1-4419-0465-2_1290.
419. Gilani P. N. A Detailed Review of the Theories and Research on Female Identity / P. N Gilani // *Pakistan Journal of Psychological Research* – 1999. – Vol. 14. – № 1–2. – P. 41–57.
420. Gilchrist R. Gender and Archaeology: contesting the past / R. Gilchrist. – London, 1999. – 209 p.
421. Gilchrist R. Women's archaeology? Political feminism, gender theory and historical revision / R. Gilchrist– *Antiquity*. –1991. – № 65. – P. 495–501.
422. Is the archaeology of gender necessarily a feminist archaeology? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/133621/85d0d4569942c412b0fa7a8d78b8cb70.pdf?sequence=1>.
423. Josselson R. Finding Herself. Pathways to Identity Development in Women / R. Josselson. – San Francisco–London, 1987. – 324 p.
424. Kellogg A. Josselson's Pathways to Identity In Women [Электронный ресурс] / A. Kellogg. – Режим доступа: www.uiowa.edu/~epls/faculty/pascarel/papers/kellogg.pdf. – P.1–12.
425. Korpusova W. Pamieci Marii Wiazmitiny – ukrainskiego badacza Sarmatov i Scytow / W. Korpusova // *Archeologia Polski Srodkowo-wschodniej*. – 1998. – T. 3. – S. 23–24.
426. Kroger J. Identity Development during Adolescence [Электронный ресурс] /

- J. Kroger // *Identity in Adolescence: The Balance Between Self and Other*. – Режим доступа: <http://academic.udayton.edu/jackbauer/Readings%20595/Kroger.pdf>.
427. Marcia J. E. Development and validation of ego-identity status / J. E. Marcia // *J. of Personality and Social Psychology*. – 1966. – Vol. 3. – P. 551–558.
428. Minnich Kamarck El. Friendship between Women: The Act of Feminist Biography / Kamarck El. Minnich // *Feminist Studies*. – Summer, 1985. – Vol. 11. – № 2. – P. 287–305.
429. Morris Elaine L. Women in British Archaeology / Elaine L. Morris // *American Anthropological Association*. – 1994. – Vol. 5. – P. 203–212.
430. Moser S. Science, Stratigraphy and the Deep Sequence: Excavation vs Regional Survey and the Question of Gendered Practice in Archeology / S. Moser // *Antiquity*. – 1996. – Vol. 70. – P. 270 – 287.
431. Nelson S. M. Gender in Archaeology: Analyzing Power and Prestige / S. M. Nelson / *Signs*. – 2000. – Vol. 26. – № 1. – P. 301–304.
432. Nelson S. M. Introduction Archaeological Perspectives on Gender [Электронный ресурс] / S. M. Nelson. – Режим доступа: <http://chapters.altamira press.com/07/591/0759106789ch1.pdf>.
433. Passek T. La Ceramique Tripolienne / T. Passek // *Bulletin de l'academie de la Culture Materiale*. – 1935. – № 122. – P. 1.
434. Patton W. Conceptualising Women's Working Lives. Moving the Boundaries of Discourse / W. Patton. – Queensland University of Technology, Australia, 2013. – 204 p.
435. Ross-Gordon Jovita M. Gender Development and Gendered Adult Development New Directions for Adult and Continuing Education / Jovita M. Ross-Gordon. – 1999. // [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://samples.sainsburyse books.co.uk/9781118288108_sample_406900.pdf.
436. Scott J. Gender: a Useful Category of Historical Analysis / J. Scott // *American Historical Review*. – 1986. – Vol. 91. – № 5. – P. 1053-1075.
437. Sorensen M. L. *Gender Archaeology* / M. L. Sorensen. – Oxford: Polity, 2000. –

236 p.

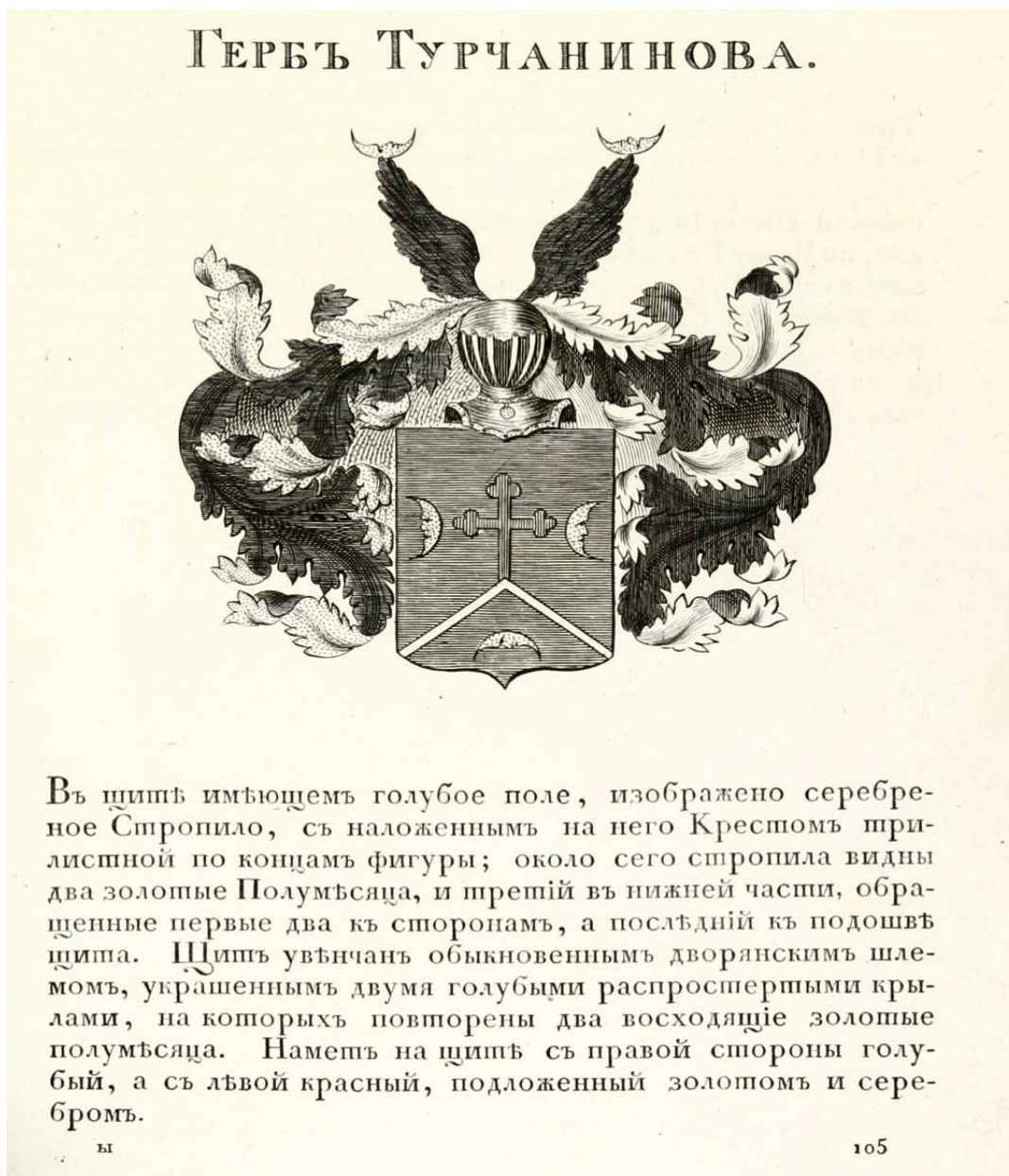
438. Stanley L. Moments of Writing: Is There a Feminist Auto/biography? / L. Stanley // *Gender & History*. – Spring 1990. – Vol. 2. – № 1. – P. 58–67.
439. Wylie A. Gender Theory and the Archaeological Record: Why is There No Archaeology of Gender? / A. Wylie / J. Gero and M. Conkey (eds.) // *Engendering Archaeology*. – Oxford: Basil Blackwell, 1991. – P. 31-54.
440. Wylie A. The Engendering of Archaeology Refiguring Feminist Science Studies / A. Wylie // *The History of Science Society*. – 1997. – Vol. 12. – P. 80–99.
441. Wylie A. What's Feminist about Gender Archaeology / A. Wylie // *Que(e)rying Archaeology: Proceedings of the 36th Annual Chacmool Conference, University of Calgary Archaeology Association*. – 2009. – P. 282-289.

ДОДАТКИ

Додаток А

Родинні герби жінок-археологів

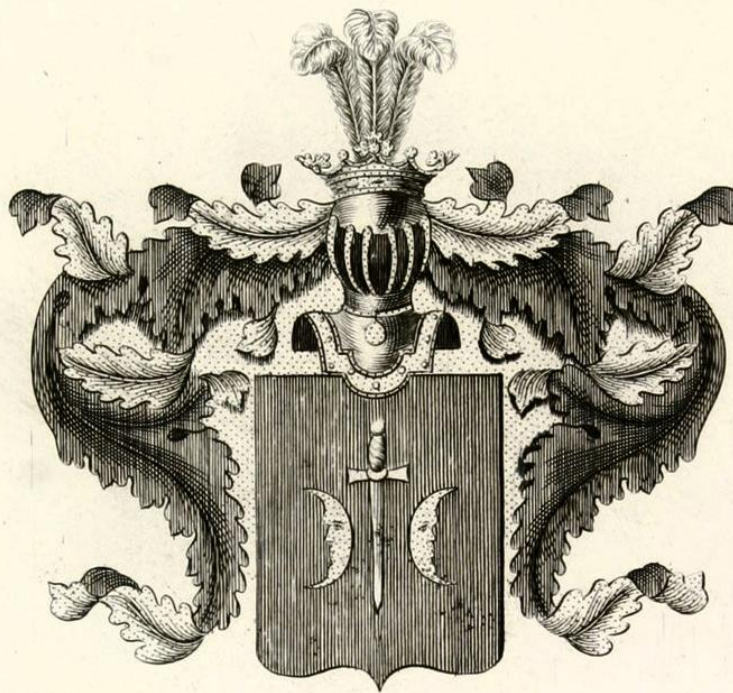
Рисунок А.1– Родинний герб Турчанинових

Джерело: Гербовник дворянских родов Всероссийской империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gerbovnik.ru/arms/105>.

Рисунок А.2 – Родинний герб Міклашевських

ГЕРБЪ РОДА МИКЛАШЕВСКИХЪ.

Въ щипѣ, имѣющемъ красное поле, изображены два золотые Полумѣсяца, рогами обращенные къ бокамъ щипа, и между ими виденъ серебряный Мечъ, означенный оспроконечіемъ въ низъ. Щипъ увѣнчанъ обыкновеннымъ Дворянскимъ Шлемомъ съ Дворянскою на немъ Короною и шрема спроусовыми перьями. Намешъ на щипъ красной, подложенный золотомъ.

Фамиліи Миклашевскихъ, многіе служили Россійскому Пресполу Спольниками и въ иныхъ чинахъ, и жалованы были

105

Джерело: Гербовник дворянских родов Всероссийской империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gerbovnik.ru/arms/405.html>.

Додаток Б

Жінки-археологи, їх близькі та колеги

Рисунок Б.1 – Абаза Юлія Федорівна. Фотографія, 1890–1900-ті рр.

Джерело: Абаза Юлія Фёдоровна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Абаза,_Юлия_Фёдоровна.

Рисунок Б.2 – Абаза Олександр Агесвич – чоловік Ю. Ф. Абази.
Фотографія, 1890-ті рр.

Джерело: Енциклопедія історії України: у 10 т. / ред. В. А. Смолій –
К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – 688 с. – С. 9.

Рисунок Б.3 – Уварова Прасковія Сергіївна. Фотографія,
1870-ті рр.

Джерело: Уварова П. С. Былое. Давно прошедшие счастливые дни / П. С. Уварова. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2005. – 294 с. – С. 33.

Рисунок Б.4 – Уваров Олексій Сергійович. Фотографія, 1870-ті рр.

Джерело: Уварова П. С. Былое. Давно прошедшие счастливые дни / П. С. Уварова. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2005. – 294 с. – С. 65.

Рисунок Б.5 – Скаржинська Катерина Миколаївна. У Швейцарії.
Фотографія, 1907–1909 рр.

Джерело: Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / О. Б. Супруненко – Київ-Полтава: Археологія, 2000 – С. 5.

Рисунок Б.6 – Мельник-Антонович Катерина Миколаївна.
Фотографія, 1910-ті рр.

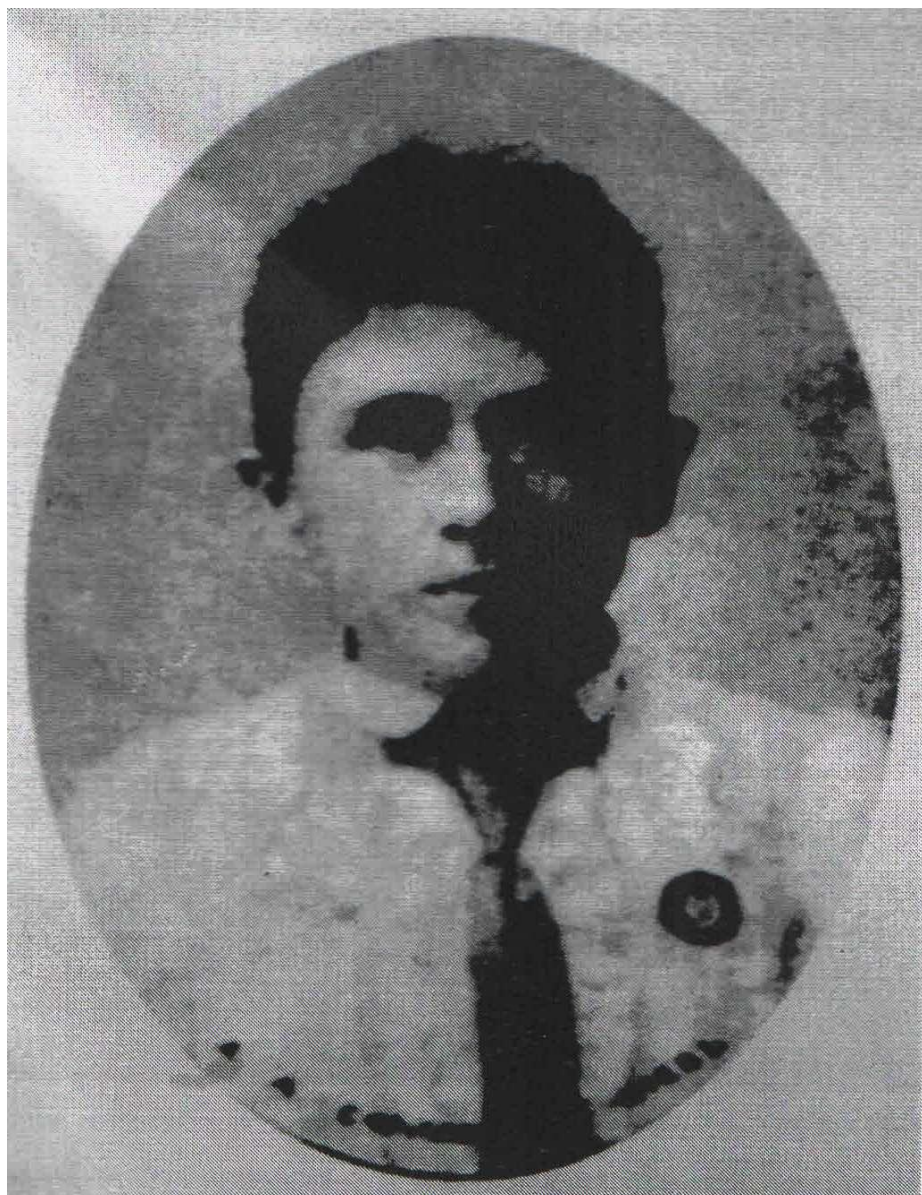
Джерело: Руденко Г. Г. Археологія у краєзнавстві Катеринославщини (II пол. XIX ст. – поч. XX ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.06: захищена 25.05.11: затв. 22.12.11 / Дніпропетр. нац. ун-т / Руденко Ганна Григорівна. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 282.

Рисунок Б.7 – Подружжя В. Б. Антонович та К. М. Мельник-Антонович.
Фотографія, 1900-ті рр.

Джерело: Руденко Г. Г. Археологія у краєзнавстві Катеринославщини (II пол. XIX ст. – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06: захищена 25.05.11: затв. 22.12.11 / Дніпропетр. нац. ун-т / Руденко Ганна Григорівна. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 283.

Рисунок Б.8 – Скриленко Антоніна Антонівна. Фотографія, 1890-ті рр.

Джерело: Руденко Г. Г. Археологія у краєзнавстві Катеринославщини (II пол. XIX ст. – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06: захищена 25.05.11: затв. 22.12.11 / Дніпропетр. нац. ун-т / Руденко Ганна Григорівна. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 286.

Рисунок Б.9 – Фабриціус Ірина Василівна. Фотографія,
1860-ті рр.

Джерело: Інститут археології національної академії наук
України. 1918–2014 рр. / уклад.: П. Толочко, Д. Козак,
Н. Абашина, В. Колеснікова та ін. – К., 2015. – С. 622.

Рисунок Б.10 – В. І. Гошкевич – вітчим та наставник
І. В. Фабриціус. 1887 р. Портрет роботи В. М. Васнецова

Джерело: Віктор Іванович Гошкевич [Електронний ресурс]. –
Режим доступу: [http://www.artsait.ru/foto.php?art=
v/vasnecov/img/43](http://www.artsait.ru/foto.php?art=v/vasnecov/img/43).

Рисунок Б.11 – Експедиція на Ігрени. І. В. Фабриціус і М. В. Даниленко за сніданком. Фотографія, 1946 р.

Джерело: Інститут археології національної академії наук України. 1918–2014 рр. / уклад.: П. Толочко, Д. Козак, Н. Абашина, В. Колеснікова та ін. – К., 2015. – С. 40.

Рисунок Б.12 – Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна.
Фотографія, 1907–1917-ті рр.

Джерело: Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 272.

Рисунок Б.13 – Василенко Микола Прокопович – чоловік Н. Д. Полонської-Василенко. Фотографія, 1920-ті рр.

Джерело: Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 365.

Рисунок Б.14 – Козловська Валерія Євгенівна. Фотографія,
1940-ті рр.

Джерело: Павлова В. В. Сторінки життя та наукова діяльність
В. Є. Козловської / В. В. Павлова // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 70.

Рисунок Б.15 – В. Є. Козловська (у першому ряду друга справа) з учасниками археологічних розкопок на горі Киселівка, Київ.

Фотографія, 1940 р.

Джерело: Павлова В. В. Сторінки життя та наукова діяльність В. Є. Козловської / В. В. Павлова // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 75.

Рисунок Б.16 – Вязьмітіна Марія Іванівна. Фотографія, 1920-ті рр.

Джерело: Приватний архів В. М. Корпусової

Рисунок Б.17 – Зуммер Всеволод Михайлович, науковий керівник М. І. Вязьмітіної. Фотографія, 1928 р. Друкується вперше.

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. 34. – Спр. Путевые записки. – Арк 2.

Рисунок Б.18 – Вязьмітіна Марія Іванівна. Південно-Туркменська комплексна археологічна експедиція під керівництвом академіка М. Є. Массона, в якій на протязі 1946–1949 рр. М. І. Вязьмітіна керувала II загоном по дослідженню городища Нової Ніси (на фото його члени). Друкується вперше.

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. 34. – Спр. Документи біографічного походження та ін [§].

[§] Справи не мають номера, оскільки знаходяться в процесі науково-технічного опрацювання

Рисунок Б.19 – Вязьмітіна Марія Іванівна на робочому місці.

Фотографія, 1960-ті рр.

Джерело: Приватний архів В. М. Корпусової

Рисунок Б.20 – Вязьмітіна Марія Іванівна на розкопках могильника скіфського часу поблизу с. Золота Балка (Херсонська обл.) разом із співробітниками експедиції (з права на ліво) С. Пустовий, М. Новицька, О. Шапошникова, Л. Цвек та її син. Фотографія, 1953-1959-ті рр. Друкується вперше.

Джерело: Приватний архів В. М. Корпусової.

Додаток В

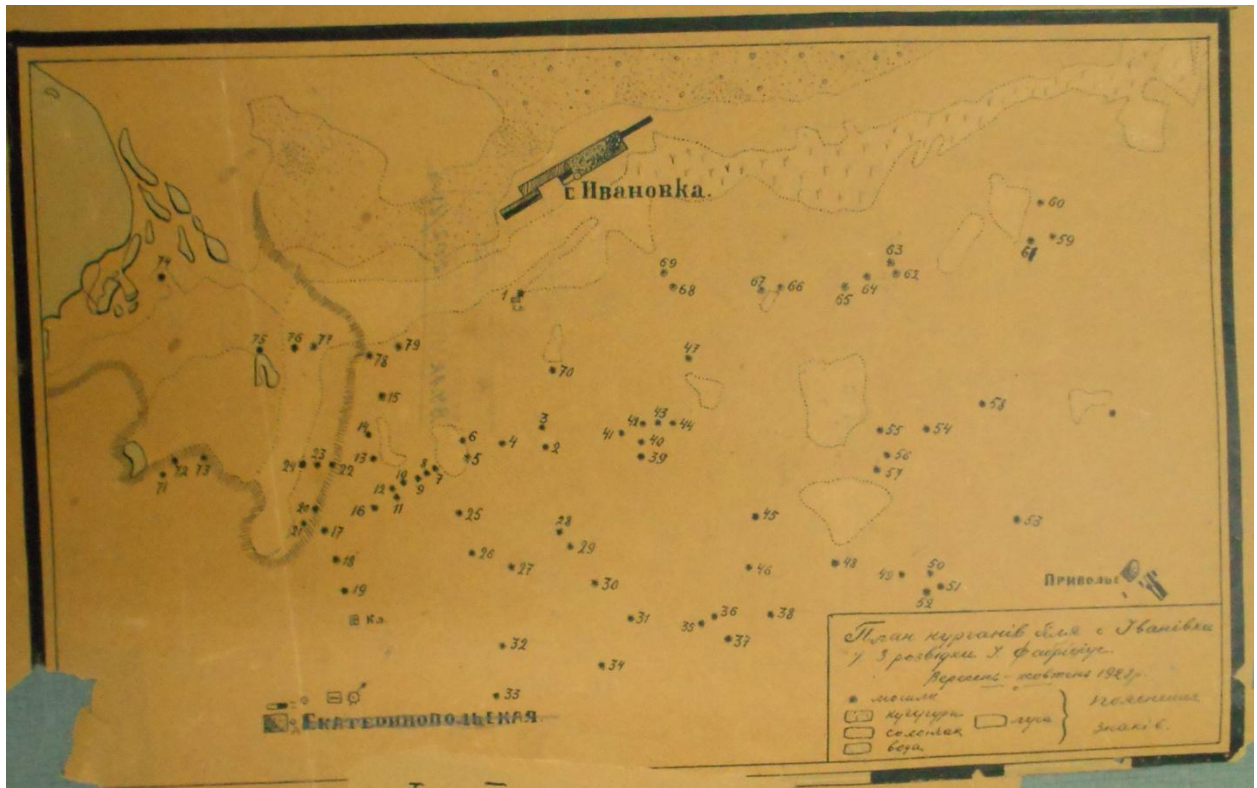
Карти та фотографії археологічних об'єктів та пам'яток

Рисунок В.1 – Карта розвідок І. В. Фабриціус (директора Херсонського історико-археологічного музею), вересень-жовтень 1928 р. Друкується вперше.

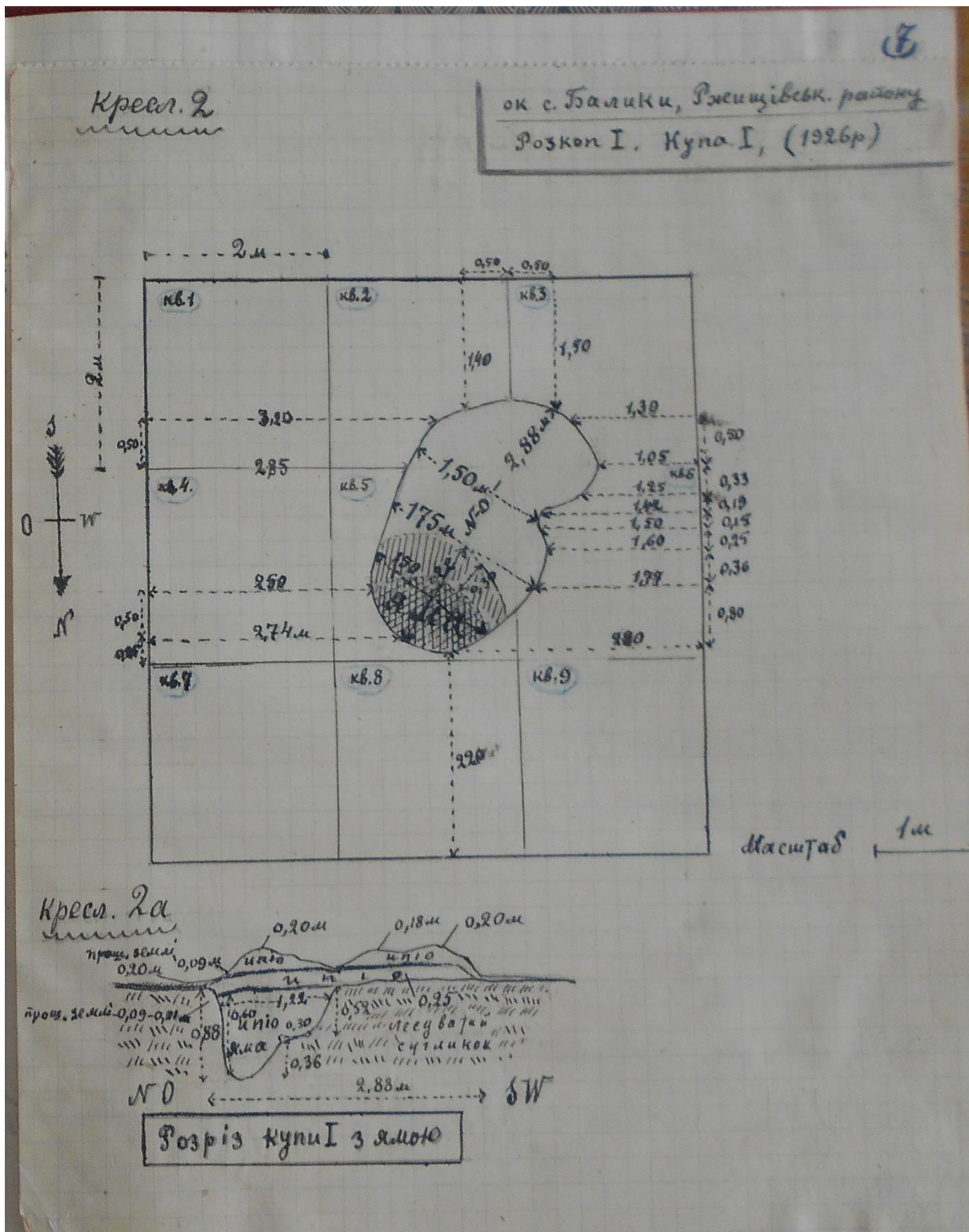
Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 202/13-а. – Арк. 12

Рисунок В.2 – Карта розкопок курганів поблизу с. Іванівка, 1928 р. Керівник І. В. Фабриціус (директор Херсонського історико-археологічного музею). Друкується вперше.

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. № 202/13-а. – Арк.13

Рисунок В.3 – Креслення розкопу I поблизу с. Балики, 1926 р. Керівник археологічних розкопок В. Є. Козловська. Друкується вперше.

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. № 35. – Арк. 7

Рисунок В.4 – Фотографії поховань з археологічних розкопок, проведених В. Є. Козловською поблизу с. Дідівщина. Друкується вперше.

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф ВУАК. – Спр. № 309/22. – Арк.18

Додаток Г

Фотокопії документів та листів

Рисунок Г.1 – Посвідчення від 22.09.1928 р. про надання директору Херсонського історико-археологічного музею І. В. Фабриціус дозволу на проведення археологічних наукових дослідів в Голопристанському районі Херсонської області. Друкується вперше.

Штани
ХІА Музею
22 вересня 1928
№582.

Посвідчення

Цим свідоцтвом, що Директор Музею
історико-Археологічного Музею Ірина
Миколаївна Фабриціус за дозвільним
Урядом НК Остані за №28.4.0.0/17 на
за відкриттям шесті №137 командувачів
на археологічні наукові дослідження Голопристансь-
кого району.

Шолю Музею протая всі державні та чо-
ловнітні чинності і організації дані т.
Фабриціус І. В. дозволу та сприяв в її
наукові роботи

З т. Фабриціус працює на території
В. П. Севрюк

Директор Музею Ю. Кушні.

Кридан всесо Іванов
середня 27го 1928 год
учасником. Зем обвєст.
И. Шарев

Кридан середня 27го 1928
учасником. Зем обвєст. Іванов
И. Шарев

Зорина Ірина
Дир. Музею Ю. Кушні.

Зареєструвати
серед. 23/IX 28
серед.

Кридан 4/IX 28р
серед.

Кридан в Равацькому. с/р
3/IX 28 серед.

Рисунок Г.2 – Лист В. Є. Козловської до свого наукового керівника
В. В. Хвойки від 27.01.1910 р.**

Глибокоуважаемий
Викентій Вячеславич!
Делая въ заключеніи выноски, я решила переписать
его снова, чем освободила
переписанное от помарок,
темъ болѣе, что это не стоило
мне никакого труда.
Выноску о размерахъ храма
я поместила на 9ой странице.
Если у Васъ есть или будетъ
какая нибудь работа, то,
пожалуйста, пришлите
или известіе меня и я зайду
въ музей. Я с удовольствием
возьмусь за нее.
Искренно и глубоко
уважающая Васъ
В. Козловская.

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 197. – Арк. 3.

** Глибокоуважаемый Викентий Вячеславович!

Делая въ заключении выноски, я решила переписать его снова, чем освободила переписанное от помарок, темъ болѣе, что это не стоило мне никакого труда.

Выноску о размерахъ храма я поместила на 9-ой странице.

Если у Васъ есть или будетъ какая нибудь работа, то, пожалуйста, пришлите или известіе меня и я зайду въ музей. Я с удовольствием возьмусь за нее. Искренно и глубоко уважающая Васъ В. Козловская.

Рисунок Г.3 – Лист В. Є. Козловської до свого друга та наставника

П. П. Курінного від 11.07.1915 р.^{††}

Київ - 11/VII - 1915 г. 53
 Глибокоуважаемый Петр Петрович!
 Спасибо за брошюры - в них ценные планы пещер. Обязательно побываю в Церковщине. Получили-ли мое письмо? В нем я забыла спросить Вас - может не хватило денег на ... тогда я дошлю.
 Есть у меня еще одна к Вам просьба - если в Умане или в ее окрестностях находятся датированные развалины кирпичных сооружений разных эпох (заключ. XIX и XX вв.), то, припасите мне, пожалуйста, из них целые кирпичи. Хочется составить коллекцию кирпичей - это одно из моих слабых мест.
 Пишите, что поделяете, как живете. Лето в Киеве благодаря зубрежке проходит незаметно. Вячеслав Константинович Вам кланяется, говорит что его ученики часто Вас вспоминают и он также. В музее работает теперь К. В. Широцкий - Вы его вероятно знаете, он бывал и зимой. Тоже украинец. Будьте здоровы. Пишите. Уважаемая Вас В. Козловская.

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 197. – Арк. 53.

^{††} Київ 11.VII.1915 г.

Глибокоуважаемый Петр Петрович!

Спасибо за брошюры – в них ценные планы пещер. Обязательно побываю в Церковщине. Получили-ли мое письмо? В нем я забыла спросить Вас – может не хватило денег на ... тогда я дошлю.

Есть у меня еще одна к Вам просьба – если в Умане или в ее окрестностях находятся датированные развалины кирпичных сооружений разных эпох (заключ. XIX или XX вв.), то, припасите мне, пожалуйста, из них целые кирпичи. Хочется составить коллекцию кирпичей – это одно из моих слабых мест.

Пишите что поделяете, как живете. Лето в Киеве благодаря зубрежке проходит незаметно. Вячеслав Константинович Вам кланяется, говорит что его ученики часто Вас вспоминают и он также. В музее работает теперь К. В. Широцкий – Вы его вероятно знаете, он бывал и зимой. Тоже украинец. Будьте здоровы. Пишите. Уважаемая Вас В. Козловская.

Рисунок Г.4 – Заява В. Є. Козловської на отримання відкритого листа для проведення рекогносцировки та розвідки Київського округу 25.03.1928 р. Друкується вперше.

99
 до Всеукраїнського Археологічного Комітету
 з. г. ВУАК'а В. Є. Козловської
 Залка
 Прошу видаати мені відкритий лист
 на рекогносцировку та розвідку (з про-
 ван фотографування) на Київськ. Округу,
 пункти Підгірччя і околиць, район Рясен-
 тів – Трахтемирів.
 25/III 1928. В. Козловська

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. № 309/22. – Арк. 44.

Додаток Д

Списки наукових праць жінок-археологів

Д.1 Список наукових праць К. М. Мельник-Антонович

Надруковані

1. Путевые очерки Подолия // Киевская старина. – 1884. – Т. 9. – № 7. – С. 1–32; Т. 10. – № 9. – С. 53–81; Т. 10. – № 10. – С. 254–275.
2. Путевые очерки Подолия // Киевская старина. – 1885. – Т. 11. – № 3. – С. 465–489; Т. 13. – № 12. – С. 651–683.
3. На Днестровском «побережьи» // Киевская старина. – 1887. – № 8. – С. 638–675.
4. Каталог коллекций древностей А. Н. Поля в Екатеринославе. – Киев, 1893. – Вып. 1. – 217 с.
5. Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка // Киевская старина. – 1896. – № 11. – С. 274–286.
6. Стоянка и мастерская каменного века у днепровских порогов // Труды VIII АС. – М., 1897. – Т. 4. – С. 193–196.
7. Раскопка у с. Городища Луцкого уезда // Труды XI АС. – М., 1901. – Т. 1. – С. 554–555.
8. Раскопки в земле лучан, произведенные в 1897 и 1899 гг. // Труды XI АС в Киеве. – Т. 1. – 1901. – С. 479–514.
9. Раскопки курганов в Волынской губ. // Труды XI АС в Киеве. – Т. 2. – 1902. – Москва, 1902. – С. –127
10. Раскопки курганов в Волынской губ. // Труды XII АС. – Т. 1. – 1901. – Москва, 1905. – С. 673
11. Археологические раскопки в Ахтырском и Купянском у. // Труды XII АС. – Т. 1. – 1901. – Москва, 1905. – С. 361
12. Карта кургановмайданов // Труды XIII АС. – Т. 2. – 1901. – М., 1908. – С. 247
13. Майданові городища на Україні // Записки Українського наукового товариства у Києві. – К., 1908. – Кн. 3. – С. 79–97.

14. Археологічні дослідження на Кременчужчині // Коротке звітання ВУАК за 1925 р. – Київ, 1926. — С. 81–86.
15. До археологічної статистики степової Полтавщини // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. – К., 1928.
16. Матеріали до біографії В. Б. Антоновича. 3 невиданих рукописів В. Б. Антоновича // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 48-95.
17. Василь Григорович Ляскоронський [Некролог] // Записки Історико-філологічного відділення ВУАН. – Кн. 24. – 1929. – С. 367–387.
18. До видання 1 тому творів В. Антоновича // В кн.: Антонович В. Б. Твори. – Т. 1. – 1932. – С. VI — LVIII.

Рукописи

19. Розкопки могил на грунтах Староорлицької сільради 1-го участку // Ф. ВУАК. – Спр. № 309/1. – 1928. – 1 арк.

Складено за: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 309/1. – 1 арк.; Руденко Г. Г. Археологія у краєзнавстві Катеринославщини (II пол. XIX ст. – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06: захищена 25.05.11. затв. 22.12.11. / Руденко Ганна Григорівна. – Д., 2011. – С. 214; ЦДІАК. – Ф. 832. Личний фонд проф. В. Б. Антоновича. – Спр. 167. – 195 арк.; ЦДІАК. – Ф. 832. Личний фонд проф. В. Б. Антоновича. – Спр. 168. – 188 арк.; ЦДІАК. – Ф. 832. Личний фонд проф. В. Б. Антоновича. – Спр. 173. – 1 арк.; Ясь О. В. Мельник-Антонович (Антонович-Мельник) Катерина Миколаївна / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України. Т. 6 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.: іл. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Melnyk_Antonovych_K_M.

Д.2 Список наукових праць А. А. Скриленко

Надруковані

- 1) Рецензия на Труды Черниговской Губернской ученой архивной комиссии // Археологическая летопись Южной Руси / под ред. Е. Н. Редина. – К., 1903. – Вып. 1. – С. 149–150.
- 2) Рецензия на Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII АС // Археологическая летопись Южной Руси / под ред. Е. Н. Редина. – К., 1903. – Вып. 1–4. – № 2. – С. 147–148.
- 3) Рецензия на книгу Городцова В. А. «Русская доисторическая керамика» // Археологическая летопись Южной Руси / под ред. Н. Ф. Беляшевского. – К., 1903. – С. 73–75.
- 4) Каталог коллекций древностей А. Н. Поля в Екатеринославе / сост. А. А. Скрыленко, В. А. Бабенко. – Екатеринослав, 1905. – 296 с.
- 5) О наиболее интересных типах сосудов Новороссийского края // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии / под ред. А. С. Синявского. – Екатеринослав, 1905. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 134.
- 6) Несколько слов о керамике Екатеринославской губернии по данным областного музея // Известия XIII АС в Екатеринославе. – Харьков, 1905. – № 9. – С. 250.
- 7) Глиняные статуэтки домикенской культуры, открытой в среднем Поднепровье // Труды XII АС в Харькове в 1902 г. – М., 1905 – Т. 1. – С. 146–152.
- 8) О глиняных статуэтках из Триполья. Труды XII АС в Харькове. 1902 г. – Том I. . Москва. Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1905. – 384 с.
- 9) Про деякі рукописи Катеринославського обласного музею О. М. Поля // Летопись ЕУАК. – Екатеринослав, 1909. – Вып. 5. – 16 с.

Складено за: Руденко Г. Г. Археологія у краєзнавстві Катеринославщини (II пол. XIX ст. – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06: захищена 25.05.11., затв. 22.12.11. / Руденко Ганна Григорівна. – Д., 2011. – С. 214.

Д.3 Список наукових праць І. В. Фабриціус

Надруковані

- 1) Разведочная раскопка Аджигольского городища в 1924 г. // Вестник Одесской комиссии краеведения. – 1924. – № 2. – 1,5 д. арк.
- 2) Пробные раскопки на городище Верхне-Аджигольского маяка // ВОКК. – 1925. – Ч. 2-3.
- 3) Розкопка Лук'янівського кургану // Бюлетень Кабінету антропології і етнології ВУАК. – 0,25 д. арк.
- 4) Кучугурна розвідка 1927 р. // Літопис Херсонського музею. – 1928. – Вип. 9. – 0,75 д. арк.
- 5) Циліндрошийний посуд // Літопис Херсонського музею. – 1929. – Вип. 9. – 0,75 д. арк.
- 6) Херсонські кремінні трикутні ножі // Антропологія ВУАН. – 1929. – Ч. I. – 1,0 д. арк.
- 7) Гороженська орнаментована сокира-молот // Антропологія ВУАН. 1930. – Ч. 2. – 1,5 д. арк.

Науково-звітні та редакційні роботи

- 8) Літопис музею 1917-27 рр. // Издание Государственного Херсонского исторического археологического музея. – 1928. – Вып. 8. – 1,5 д. арк.
- 9) Отчет о работе того же музея за 1927-28 гг. // Издание Государственного Херсонского исторического археологического музея. – 1929. – Вып. 9. – 0,5
- 10) Отредактированная, снабжена иллюстрациями статья В. Гошкевича «Погребения, датированные джучидскими монетами» // ВОКК. – 1930. – № 4-5. – 2,0 д. арк.
- 11) Археологическая карта Причерноморья УССР в трех выпусках. – Изд. ИА АН УССР., 1951. – 150 с.
- 12) К вопросу о топографизации племен Скифии // Археология. – Т. V. – 1951 – С.147–153.

- 13) Тясминська експедиція 1947 р. // Археологічні пам'ятки. – Т. V. – 1952.
– С. 21 – 33.

Рукописи

- 14) Опыт анализа скифских погребений // Археологія, т. V. – 2,0
15) О кернасе – культовом сосуде // Советская археология. – Т. XV или XVI.
– 1,5 д. арк.
16) Связь Дунайско-Днепровского междуречья с эгейской культурой и ее
пережитки в Скифии. – 2,0 д. арк.
17) Триполье и киммерийцы. – 2,5 д. арк.
18) Тясминское городище. – 2,5 д. арк.
19) Лесостепное побережье Скифии. – 2,0 д. арк.
20) Архаическая Скифия. – 2,5 д. арк.
21) Скифия и племена ее населявшие/ главы диссертации. – 10,0 д. арк.

Складено за: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 109/25а. – 17 арк.; НА ІА
НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 116/33. – 3 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр.
116/43. – 35 арк.; Архів відділу кадрів ІА НАНУ. – Спр. Личное дело
И. В. Фабрициус. – Арк. 11–12; НА ІА НАНУ. – Ф. Єфименка П. П. – Спр. 9. –
12 арк.; Шовкопляс І. Г. Археологія України: Бібліографічний покажчик 1981–
1990 / Іван Гаврилович Шовкопляс. – К.: Б.в., 1999. – С. 400–450.

Д.4 Список наукових праць Н. Д. Полонської-Василенко

Надруковані

- 1) Церковные древности Киева // Вестник Знания. – Петербург, 1911.
- 2) Археологические раскопки В. Хвойки в Белгородке // Труды Предварительного комитета по организации XV АС. – Москва, 1911. – С. 62–64.
- 3) Великий Новгород и XV Археологический Съезд // Военно-исторический Вестник Киевского отделения Военно-исторического общества. – Киев, 1912. – Кн. 1.
- 4) Историко-культурный атлас по русской истории, составленный Н. Д. Полонской: в 3 вып. / под ред. М. В. Довнар-Запольского. – Вып. 1. Древности неславянские. Древности славянские. – К.: Тип. В. С. Кульженко, 1913. – 100 с.
- 5) Историко-культурный атлас по русской истории, составленный Н. Д. Полонской: в 3 вып. / под ред. М. В. Довнар-Запольского. – Вып. 2. Русь Московская. Русь Юго-Западная. – К.: Тип. В. С. Кульженко, 1913. – 100 с.
- 6) Историко-культурный атлас по русской истории, составленный Н. Д. Полонской: в 3 вып. / под ред. М. В. Довнар-Запольского. – Вып. 3. Петровская эпоха. Середина XIII века. Век Екатерины II. Малороссия. Деятнадцатый век. – К.: Тип. В. С. Кульженко, 1914. – 100 с.
- 7) Первобытная археология. Курс лекций в Киевском археологическом университете. – К., 1921. – 100 с.
- 8) Рецензия // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – 1928. – Т. 1. – 1,0 д. арк.
- 9) Рец.: Известия Таврического Общества истории, археологии и древностей. Симферополь, 1928 // Зап. іст.-філол. від. ВУАН. – К., 1929. – Кн. XXIII.
- 10) Рец.: Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Симферополь, 1927. – С. VIII. – С. 207.
- 11) Рецензия // Зап. іст.-філол. від. ВУАН. – К., 1927. – Кн. XV.

- 12) Рецензия // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – 1928 р. – Кн. XV. – 0,5 д. арк.
- 13) Рецензия // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – 1929. – Т. 2. – 1,0 д. арк.
- 14) Рецензия // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – 1929. – Кн. XXV – 3,1 д. арк.

Складено за: Герус-Тарнавецька І. Наталія Полонська / І. Герус-Тарнавецька – Вінніпег. – 1974. – С. 27; Полонська-Василенко Н. Спогади. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 274.

Д.5 Список наукових праць В. Є. Козловської

Надруковані

- 1) Остатки славянского городища и дюнная стоянка неолитической эпохи на озере Буромка Сосницкого уезда Черниговской губернии // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1912. – Вып. 47. – С. 135–151.
- 2) Славянские курганы, городища как исторический источник // Сборник Киевских высших женских курсов. – К., 1914.
- 3) Светлой памяти В. В. Хвойки // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1917. – Т. 33.
- 4) Розкопки 1916 р. біля с. Сушківка Уманського повіту на Київщині // Записки іст.-філол. секції Українського Наукового товариства в Києві. – 1918. – Кн. 17. – С. 51–68.
- 5) Археологічні пам'ятки часів князівської доби коло с. Поштова-Віта на Київщині // Науковий збірник секції УАН за рік 1924. – К., 1925.
- 6) Розшуки та розкопки на правому березі Дніпра // Науковий збірник істор. секції УАН. – К., 1925.
- 7) Памяти Е. Р. Штерна // Трипільська культура на Україні. – К., 1926. – Т. 1.
- 8) Трипільська культура на Україні. – К., 1926. – 286 с. см. 23
- 9) Кераміка культури «А» (з додатками щоденника розкопів р. 1925 у с. Верем'ї) // ТКУ. – 1926 р. – Вип. 1.
- 10) Розкопки у с. Верем'ї у жовтні р. 1925 // Короткі звідомлення ВУАК за 1925 р. – К., 1926. – С. 51–53.
- 11) Точки трипільської культури біля с. Сушківка на Уманьщині (Розкопи року 1916) // ТКУ. – К., 1926. – Вип. 1. – С. 43–66.
- 12) Розкопки на хуторі Гороб'ївка 26/ІХ–30/ІХ р. 1926 // Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р. – К., 1926. См. 20 повтор
- 13) Розкопки на території стародавнього Бориспільського городка // Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р. – К., 1926.

- 14) Таврований посуд слов'янської доби // Науковий збірник за рік 1926. – К., 1926.
- 15) Археологічні пам'ятки часів княжої доби коло с. Віта на Київщині // Записки Українського наукового товариства в Києві за рік 1925. – К., 1926. – Т. 19.
- 16) Сторінки з обсягу культів. Свячений дуб слов'ян-поган // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Наук. зб. – 1928. – Вип. 1.
- 17) Розкопки в Бориспільському районі р. 1926 // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. – К., 1927.
- 18) Бронзові прикраси з с. Підгірців на Київщині // Український музей. – 1927. – Вип. 1.
- 19) Експерсії й догляд за знахідками під час комунальних робіт у Києві за р. 1926 // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. – К., 1927.
- 20) Відрядження в с. Тулинці Ржищевського району // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. – К., 1927.
- 21) Фотознімки В. Є. Козловської на території Ржищевського району // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. – К., 1927.
- 22) Розкопки на території стародавнього Бориспілля // Трипільська культура на Україні. – К., 1927.
- 23) Первісне громадянство та його пережитки на Україні // Науковий щорічник. – К., 1928. – Вип. 1.
- 24) Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею Т. Шевченка у Києві. – К., 1928.
- 25) Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині // Чернігів і Північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 42–61.
- 26) Пам'яті дорогого товариша Д. Щербаківського // Етнографічний вісник. – К., 1928. – Кн. 6. – С. 70.
- 27) Срібний скарб великого переселення народів із с. Фатівиж на Чернігівщині // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. – К., 1928. – Вип. 1.

- 28) Проф. В. Г. Ляскоронський (1859–1928) // Бюлетень Київської секції наукових робітників. – 1928. – № 4. – С. 12–13.
- 29) Кремінна сокира-молот с м. Романова кол. Новгород-Волинського повіту на Волині // Антропологія. – 1929. – Т. 2.
- 30) Археологічні дослідження на території Дніпрельстану // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Ч. 1. – С. 11–20.
- 31) Бронзові прикраси з давнього поховання на терені заповідника ім. акад. Заболотного (с. Чоботарка, Тульчинської окр.) // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Ч. 2.
- 32) Нові археологічні дослідження на терені Білоцерківщини // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Ч. 2.
- 33) Значення проф. В. Б. Антоновича в українській археології // Записки ВУАК. – 1930. – Т. 1. – С. 9–21.
- 34) Важливі матеріали щодо встановлення відносної хронології трипільських селищ // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Ч. 2.
- 35) Матеріали к познанію фауни трипільської культури // Записки ВУАК. – К., 1930. – Т. 1. – С. 83–121.
- 36) Давні хрести в районі між м. Ржищевом і Ходоровом Київської округи // Записки ВУАК. – К., 1930. – Т. 1.
- 37) Виставка археологічних знахідок Донецького городища // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Ч. 2.
- 38) Археологічні розкопки року 1930 в Києві на горі Дитинці // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1931. – Ч. 3.
- 39) Новое в археологии Украины // Вестник знания. – К., 1931. – Вып. 17/18.
- 40) Археологічний музей ВУАН // Україна. – 1932. – № 1–2. – С. 194.
- 41) Нові напрямки в археологічній роботі Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН у 1931 р. // Україна. – 1932. – № 1–2. – С. 193.
- 42) Памяти проф. В. Ю. Данилевича // Вестник древней истории. – 1936.
- 43) Памяти проф. В. Ю. Данилевича // СА. – 1937. – Т. 4.

- 44) Місце знахідки цегли з Володимировим знаком // Рід та знамена. – Аугсбург, 1946. – Вип. 1.
- 45) Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р. // Археологія. – 1947. – № 1.
- 46) Клейма на посуді княжої доби // Рід та знамена. – Франкфурт, 1947. – Вип. 2.

Рукописи

- 47) Розкопки в урочищі Гарди біля с. Балики, Ржищівського району на Київщині, 1926 р.
- 48) Експерсії та розкопи. Берег Дніпра від с. Балики до с. Ходорова, 1927 р.
- 49) Розкопок коло с. Сеньківка Боришпільського району Київського округу, 1927.
- 50) Рецензія на відзив П. Харламповича про розкопки у 1928 р. на Первомайському, 1930.

Складено за: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 46/2а і б. – 8 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 49/4. – 4 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 86/2. – 2 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 86/2-а. – 5 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 86/2-б. – 3 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 86/2-в. – 4 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 86/2-г. – 4 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 86/2-д. – 7 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 86/2-е. – 54 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 116/33. – 3 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 116/34. – 1 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 309/22. – 51 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 520. – 12 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 521. – 4 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 522. – 12 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 524. – 25 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 525. – 24 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 527/23. – 7 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 613. – 11 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 613а. – 12 арк.; Павлова В. В. Сторінки життя та наукова діяльність В. Є. Козловської/ В. В. Павлова // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 80–81.

Д.6 Список наукових праць М. І. Вязьмітіної

Надруковані

- 1) Збірка інкрустованої ісламської бронзи Музею мистецтва УАН в Києві // Східний світ. – 1928. – № 5. – С. 247– 249.
- 2) Афросиаб // Східний світ. – 1928. – № 5. – 0,12 д. арк.
- 3) Рецензія на кн. В.Л.Вяткин. Городище Афрасиаб. /Археол. спостереження/. Вид. Головнауки Наркомосу уз.рспр., 1928. – №5. – С. 265 – 268.
- 4) Мистецтво Сходу. – Харків, 1929. – 1,5 д. арк.
- 5) Ісламські збірки Харківського художньо-історичного музею (бронза, кераміка, дерево) // Мистецтвознавство. – Х., 1929. – Зб. 1. – С. 129–145.
- 6) Мистецтво країн ісламу. – К., 1930. – 122 с.
- 7) По містах Туркестану. Самарканд. Бухара. Ташкент. // Східний світ. – 1929. – № 3. – С. 167–180
- 8) Про туркестанські музеї. . // Східний світ. – 1929. – № 3 – С. 209 – 212
- 9) Туркменістан // Глобус. – 1930. – 0,5 д. арк.
- 10) Раскопки на городище Айртам // Труды АН УзССР. – 1945. – Т. 2. – С. 24.
- 11) Керамика Айртама времени кушанов // Труды АН УзССР. – 1945. – Т. 2. – С. 35–53.
- 12) Археологическое изучение городища Новая Ниса // Туркменская археологическая экспедиция. – 1949. – Т. 1. – С. 147–169
- 13) Археологические работы на городище Новая Ниса в 1947 г. // Труды ЮТАКЭ. - Ашхабад, 1951 – Т. 2. – С. 147–168.
- 14) Памятники раннего железа в окрестностях Жаботина // КСИА. – 1952. – Вып. 1. – С. 59–66.
- 15) Изучение сарматских племен степной Украины // КСИА. – 1953. – Вып. 2. – 0,15 д. арк. – С. 58–60.

- 16) Вивчення сарматів на території УССР // Археологія. – 1953. – Вип. 8. – С. 56–75.
- 17) Археологические работы на городище Новая Ниса // Труды ЮТАКЭ. – 1954. – Т. 4. – 1,75 д. арк.
- 18) Сарматские погребения у с. Ново-Филиповка // Вопросы скифо-сарматской археологии (по материалам конференции ИИМК АН СССР 1952 г.). – М., 1954. – С. 220–244.
- 19) Раскопки сарматских могильников на юге УССР // КСИА. – 1955. – Вип. 4. – С. 72–74.
- 20) Раскопки поселения у с. Золотая Балка у 1953/1954 гг. // КСИА. – 1955. – Вип. 5. – С. 41–45.
- 21) Поселення VII–VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина // АП УРСР. – 1956. – Вип. 6. – С. 10–12.
- 22) Поселення сарматського часу в с. Золота Балка // Археологія. – 1957. – Вип. 11. – С. 115–126
- 23) Сарматські племена на території УРСР / Нариси стародав. історії УРСР, розд. VI. – 1957. – 3,0 д. арк.
- 24) Сарматські поховання в долині р. Молочної // АП. – 1960. – Т. 8. – С. 17–21.
- 25) Кургани на північній околиці с. Нова-Пилипівка та на землях радгоспу Аккермень I, II // АП. – 1960. – Т. 8. – С. 22 – 135.
- 26) Поселення II–IV століть нашої ери в с. Дудчанах // АП. – 1960. – Т. 9. – С. 215–223.
- 27) Могильник епохи бронзи у с. Золота Балка // Археологія. – 1961. – Т. 12. – С. 64–74.
- 28) Золота Балка. – Київ : Видавництво АН УРСР, 1962. – 239 с.
- 29) Ранние памятники скифского звериного стиля // СА. – 1963. – № 2. – С. 158–170.
- 30) Городища Нижнего Днепра и их связи с придунайскими странами // Сб. докл. съезда по классич. филологии в Будапеште. – 1965.

- 31) Культура населения Нижнего Днепра после распада единой Скифии // СА. – 1969. – № 4. – С. 62–77.
- 32) Терракотовые статуетки из с. Золотая Балка // Терракоты Сев. Причерноморья. – 1967. – С. 57–67.
- 33) Фракийские элементы в культуре населения городищ Нижнего Днепра // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. – М., 1969. – С. 119–135.
- 34) Пізньоскіфські городища Нижнього Дніпра. // Археологія Української РСР. К., 1971. – Т. II. – С. 215–244.
- 35) Золотобалковский могильник. – К., 1972. – 192 с.
- 36) Портретная эмблема из Золотой Балки // Ольвия. Киев, 1975. – С. 230 – 232.
- 37) Городища Нижнего Днепра. // Археология Украинской ССР К., 1986. – Т. 2. – С. 223–240.
- 38) Сарматское время // Археология Украинской ССР: в 3-х т. – Киев, 1986. – Т. 2.

Рукопис

- 39) Терракотовые плиты с изображением парфянских воинов / Сборник в ред. М. Е. Массона. – 1,0 д. арк.
- 40) Краснолаковый сосуд с портретным медальоном из Золотая Балка. – 1967. – 1,3 д. арк.
- 41) Городище рубежа н. е. на Нижнем Днестре // Археологія УРСР. – 1967. – 2,0 д. арк.
- 42) Сарматські племена на території УРСР. – 1967. – 2,0 д. арк.
- 43) Основные этапы развития скифского звериного стиля. – 2,7. Д. арк.

Складено за: НА ІА НАНУ. – Ф. 34. – Спр. Документи біографічного походження та ін. – 143 арк.; Архів відділу кадрів ІА НАНУ. – Личное дело Вязьмитиной М. И. – 15 арк.; Шовкопляс І. Г. Археологія України:

Бібліографічний покажчик 1981–1990 / Іван Гаврилович Шовкопляс. – К., 1999.
– С. 400–450.

Додаток Е

Текст інтерв'ю з респондентом В. М. Корпусовою

(за редакцією І. В. Якімової)

Корпусова Валентина Миколаївна, 1939 р. н., м. Київ вул. Ломоносова 24/138.

1. Особисті дані респондента.

Валентина Миколаївна Корпусова народилась 11 вересня 1939 року, археолог, кандидат історичних наук (1976 р.), науковий співробітник Інституту археології НАН України з 1962 року. Здійснювала розкопки античних некрополів Заморське, Золоте, Фронтоне, поселення Осовини у Східному Криму. Досліджувала пам'ятки від доби бронзи до пізнього середньовіччя, розробляла проблематику етапів розвитку давнього керамічного виробництва. Від 2000 вивчає питання історії науки та культурології, упорядковує наукову спадщину В. Петрова.

2. Де Ви познайомилися з М. І. Вязьмітіною?

Після закінчення університету я була персональною лаборанткою М.І.Вязьмітіної. Брала участь в археологічній експедиції під керівництвом Марії Іванівни по дослідженню сарматського могильника поблизу села Золота Балка у 1963 року.

3. опишіть, будь ласка, її як людину та особистість.

Вона була зросту вище середнього, худорлявої статури, мала витончені риси обличчя, мала зачіску, як жінки ХІХ століття, носила камею зі слонової кістки. Як людина вона була доброзичливою, привітною, гостинною. Труднощів не боялась. Вона виділялась на фоні тих, кого називали комсомольцями 20-х років. Мала неординарну вдачу, особливе світосприйняття, цікавилась мистецтвом, поезією, живописом. До себе була дуже вимоглива. Водночас любила театр, який залюбки відвідувала. Про своє минуле говорила дуже мало. Була романтиком в душі, дуже часто співала на природі. Своїм подругам надсилала грошову допомогу. Дуже добре знала французьку мову, тому дуже часто навчала і своїх подруг. Все життя її

супроводжувало нерозділене кохання. Як на мене, то вона все життя кохала В. Зуммера.

4. Чи бували Ви вдома у Марії Іванівни?

Так, бувала.

5. Якщо так, то опишіть її помешкання?

Її квартира була невелика і вся заставлена стелажми, заповненими книгами, здебільшого з археології та мистецтва. Доповнювали бібліотеку особисті архіви подруг. На стінах висіли картини М. Волошина, написані олією, антикварні меблі. Вона часто працювала вдома. Більша частина бібліотеки Марії Іванівни була передана до Інституту археології.

6. Опишіть людей, що входили в коло інтересів Марії Іванівни.

Близькими друзями М. І. Вязьмітіной були М. Волошин та М. О. Новицька. Новицькі познайомились з М. Волошином ще в Москві. У родини Новицьких була дача в Коктебелі, а дещо пізніше і М. Волошин побудував собі маєток неподалік. Саме М. Волошин відкрив в Марії Іванівні археолога.

На дачі М. Волошин влаштовував світські вечірки та маскаради, під час яких майбутня дослідниця познайомилась із В.Симоненком та В. Блакитним – поетами-футуристами. Вони були прихильниками неокласицизму в поезії, яку вважали субкультурою. Новий вид мистецтва – футуристичний декаданс. Незважаючи на це, всі вони були людьми віруючими, котрі дотримуються християнської філософії. Саме в Коктебелі Марія Іванівна зустрілась із сестрою М. Цветаєвой, познайомилась із другою дружиною М. Волошина Є. В. Нагаєвською. Після смерті чоловіка Є. В. Нагаєвська переїхала до Бахчисараю, де Є. В. Веймар допоміг їй влаштуватися на роботу до Бахчисарайського музею, за якого вона, дещо пізніше, вийшла заміж. Нагаєвська підтримувала дружні відносини з сучасними митцями, сама була художницею-авангардисткою. Також Марія Іванівна познайомилась в Коктебелі із Олексієм Толстим, який весь час приїжджав з новою пасією.

7. Опишіть коло близьких їй людей.

Подругами М. О. Новицької та М. І. Вязьмітіної була В. Лінка-Геппенер, з якою вони здружились в Археологічному інституті. Вона працювала екскурсоводом в історичному музеї Лаврського музейного містечка. Також близькою подругою Марії Іванівни була і Є. Спаська, котра полюбляла подорожувати, а згодом і оселилася в Алматі. Була знайома із Г. Ковпаненко. У свій час товаришувала із М. Капніст. Марія Іванівна навіть давали уроки гарних манер Р. Недашкевській.

8. Дайте характеристику життя М. І. Вязьмітіної.

Життя М. І. Вязьмітіної та М. О. Новицької не було безхмарним. У 1933 році Марію Іванівну звинуватили у приналежності до дворянства, саме з цієї причини у неї були складнощі із вступом до аспірантури. М. О. Новицьку звинуватили у пропаганді буржуазної ідеології, за чим послугувало покарання у вигляді відсторонення від науки, яке спіткало і М. І. Вязьмітіну. Університет в той час був чисто чоловічою організацією. Тому в Україні займатися наукою М. І. Вязьмітіна не могла. Їй довелось захищати кандидатську дисертацію в Туркменістані.

9. Хто був провідником Марії Іванівни у світ археологічної науки?

Спочатку науковим керівником М. І. Вязьмітіної був Д. Щербаківський, який вимагав від неї окрім знань з археології, ще й з мистецтва. Він навчав своїх учнів чітко та лаконічно висловлювати свої думки. Потім Д. Щербаківський доручив наукове керівництво своєму учневі В. Зуммеру. Ще одним із вчителів Марії Іванівни був М. Массон.

10. Як М. І. Вязьмітіна потрапила до Інституту археології?

Марія Іванівна була сходознавцем. У 1949 році Л. М. Славін був завідуючим скіфо-античної археології. Саме він почав збирати кадри та запросив М. І. Вязьмітіну у якості мистецтвознавця та археолога для вивчення скіфського звіриноного стилю. Вона працювала разом із С. Покровським на Мотронинськом городищі. Була учасницею Молочанської експедиції. Саме під час якої було знайдено сарматське поховання. Усі знайдені матеріали віддали на вивчення Марії Іванівні. Також вона проводила розкопки

нижньодніпровських городищ, працювала ціленаправлено над скіфським звіриним стилем.

11. Чи працювали Ви в археологічній експедиції під керівництвом М. І. Вязьмітіної?

Так. Працювала.

12. Якщо так, опишіть її як керівника експедиції та археолога?

Як керівник експедиції Марія Іванівна була організованою та уважною. Ретельно готувалась до проведення розкопок. Розробила дуже корисну річ – анкети, які заповнювала кожного дня, перебуваючи на розкопі. На Золотій Балці жінки працювали великими лопатами та грабарками. Сама М. І. Вязьмітіна за покликанням була археологом і працювала як професіонал. Усіх оточуючих Марія Іванівна могла зацікавити розповідями про археологію, показати її практичне значення.

13. Як відносилися до неї колеги?

З великою повагою відносились до Марії Іванівни колеги, рахувалися з нею як з вагомим спеціалістом. Так як вона пройшла через страждання, розчарування, репресії, то М. І. Вязьмітіна мало говорила про себе та своїх друзів, трималась дещо відчужено.